

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ISSN 0205-0722

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

КНИГА XVII

СОФИЯ, 1987

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

В. Велков (отговорен редактор), А. Л. Димитрова-Милчева (научен секретар),
Д. Овчаров, Х. Тодорова, М. Чичикова, К. Меламед (технически се-
кретар)

РЕДАКТОР НА КНИГА XVII

Д. Овчаров

Адрес: „Разкопки и проучвания“, Археологически институт с музей при БАН, бул. „Ал. Стам-
болийски“ № 2, 1000 София

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

В. Велков (ответственный редактор), А. Димитрова-Милчева (научный секре-
тарь), Д. Овчаров, Х. Тодорова, М. Чичикова, К. Меламед (техни-
ческий секретарь)

РЕДАКТОР КНИГИ XVII

Д. Овчаров

Адрес: „Раскопки и исследования“, Археологический институт с музеем БАН, бул. А. Стамбо-
лийского, № 2, 1000 София

REDAKTIONSKOLLEGIUM

V. Velkov (verantw. Redakteur), A. Dimitrova-Milčeva (wiss. Sekretär), D. Ov-
čarov, H. Todorova, M. Čičikova, K. Melamed (tech. Sekretär)

REDAKTION DES BUCHES XVII

D. Ovčarov

Anschrift: „Ausgrabungen und Untersuchungen“, Archäologisches Institut mit Museum bei der
BAAdW, Boul. A. Stambolijski 2, 1000 Sofia

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново

Изм. 20

7702

187

© БАН Археологически институт с музей
Рашо Станев Рашев, Станислав Тодоров Станилов, Лазар Костов Нинов
1987
с/o Jusautor, Sofia

СТАРОБЪЛГАРСКОТО УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ХУМА, РАЗГРАДСКИ ОКРЪГ

РАШО РАШЕВ
СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

УВОД

През 1980 г. ръководството на Дирекция „Културно-историческо наследство“ — Разград, предложи на авторите на това изследване да изберат за археологическо проучване паметник от ранното средновековие. Дотогава културата от този период на територията на Разградски окръг бе известна само от частичното проучване на средновековното селище върху развалините на римо-византийската крепост Абритус¹ и от отделни случайни находки². За обект на разкопките бе избрано укрепението при Хума. Добрата запазеност на укрепителните съоръжения и незначителното нарушаване на терена от плитко машинно обработване на земята в рамките на паметника даваха основание да се предполага, че жилищните и отбранителните съоръжения ще бъдат запазени в добро състояние. Разкопките започнаха през 1981 г. със задача да се проучи през следващите години значителна площ от укрепената територия, да се локализира и проучи некрополът на селището и да се направят сондажни проучвания на неукрепеното селище южно от крепостта³.

През 1981 г. бе проучен неговият участък в централната част на укрепението (изкоп III) и бяха направени два изкопа за изясняване характера на укрепителните съоръжения (изкопи I и II). През 1982 г. изкоп III бе разширен в източна посока, бяха направени допълнителни проучвания в изкоп I и бяха заложени сондажни изкопи в района на некропола. През 1983 г. продължи разширяването на изкоп III, бяха довършени наблюденията в изкопи I и II, бе направен изкоп IV пак за проучване на укрепителните съоръжения. Направиха се и нови сондажни изкопи в района на некропола.

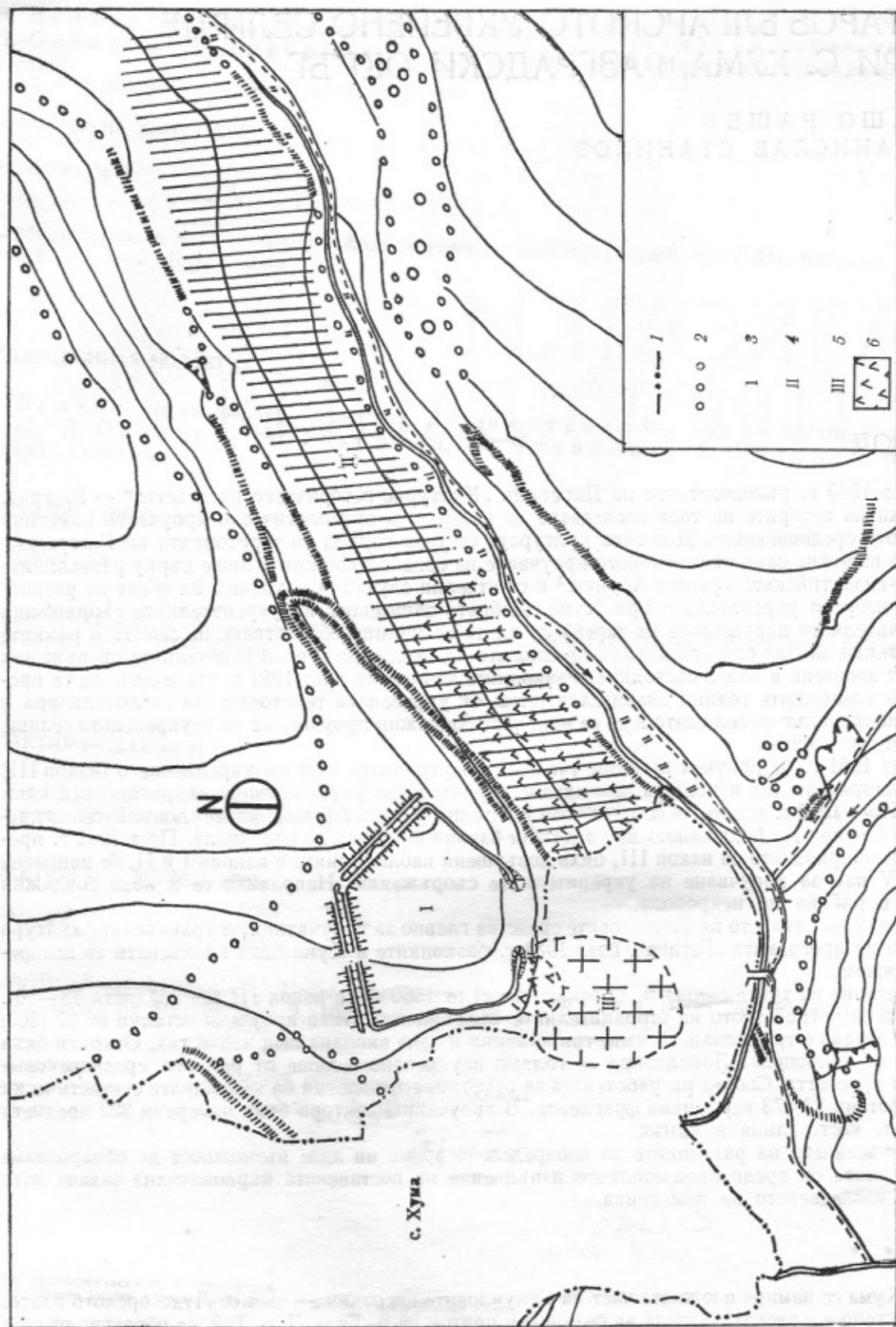
Поради насочването на финансовите средства главно за проучвания на тракийската култура в окръга по програмата „Гетика“, през 1984 г. разкопките в Хума бяха прекъснати за неопределено време.

В течение на трите сезона бе проучена площ от 1560 м² (в изкоп III без квадрати 43—46). Изяснено бе устройството на отбранителните съоръжения. Бяха проучени останки от 37 (36?) жилища заедно с три стопански ями, три каменни и една вкопана пещ извън тях. Открити бяха 5 гроба от некропола. Локализира се голямо неукрепено селище от ранното средновековие южно от крепостта. Според разработената за паметника типология на керамиката статистически са обработени 23 573 керамични фрагмента. В проучените сектори бяха намерени 322 предмета от метал, кост, глина и камък.

Прекъсването на разкопките за неопределено време ни даде възможност да обнародваме наблюденията си преди окончателното изпълнение на поставената първоначална задача като етап от изследването на паметника.

* * *

С. Хума се намира в южната част на Самуиловите височини — част от Лудогорското плато. Разположено е в тясната долина на безименен приток на р. Бели Лом. Той се образува от сливането на два потока, единият от които води началото си от извор до близкото с. Студеница, Шуменски окръг. Средновековната крепост е разположена непосредствено източно от селото върху слабо наклонена на запад тераса, в чието подножие споменатите два потока се сливат (обр. 1). Тя се издига над тях на височина до 50 м. От запад и юг склоновете ѝ са стръмни, трудно достъпни, а от север и изток — слабо наклонени (обр. 2). Северозападната половина се обра-

Обр. 1. Ситуация на укрепено и на неукрепено селище при с. Хума. М 1:5000

1 — граница на съвременното село; 2 — граница на обработваемите площи; 3 — кривоот от IX-X в.; 4 — селище от IX-XI (?); 5 — некропол от IX-X в.; 6 — следи на селище от II-IV в.

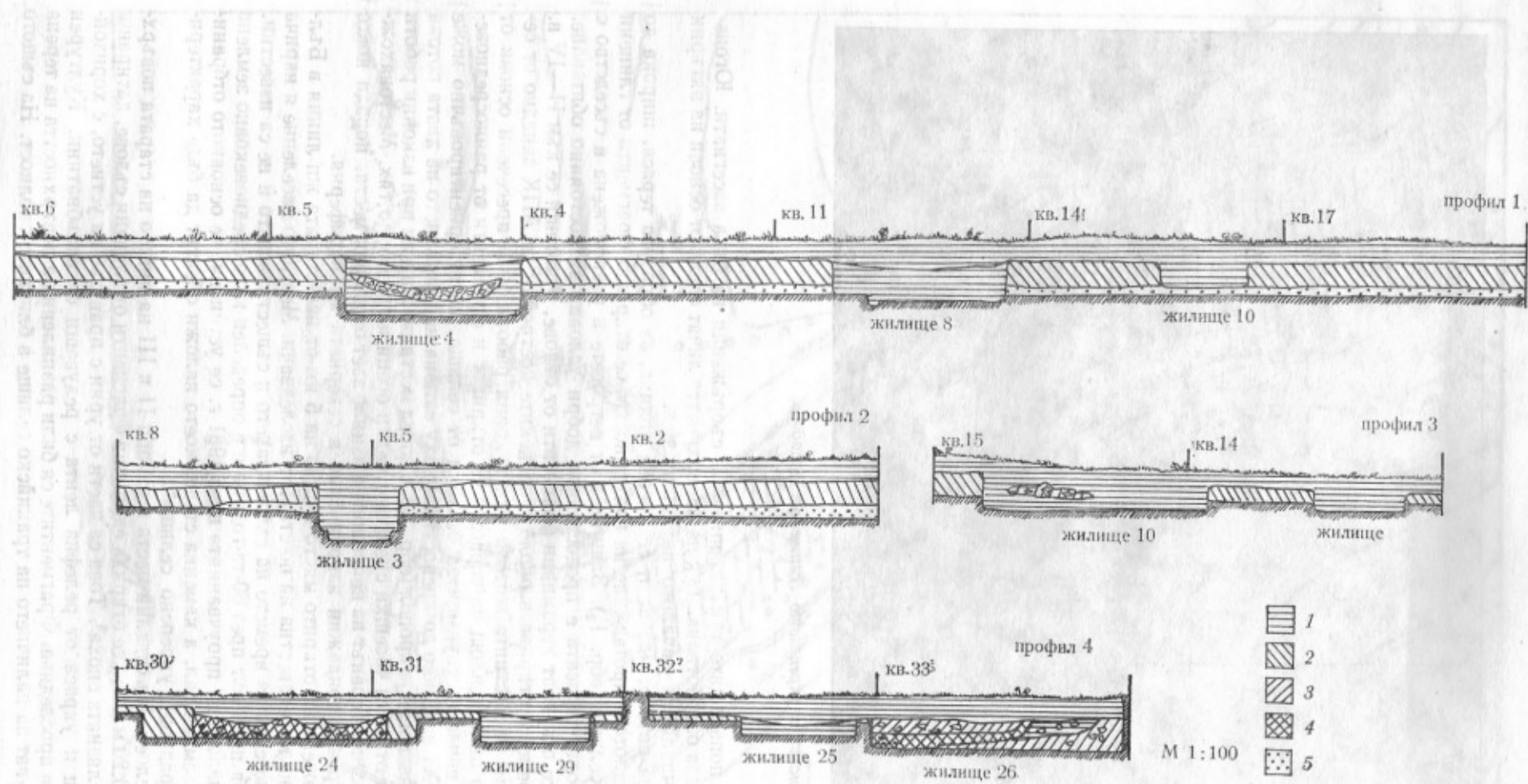
Обр. 2. Изглед към височината с укрепеното селище от запад

ботваше до 1981 г., но попадащите тук укрепителни съоръжения не бяха засегнати. Югоизточната половина не е била обработвана. Тук на повърхността личат следи от основи на вятърни мелници от края на миналия и началото на нашия век.

По северния бряг на потока, идващ от с. Висока поляна, се образува тераса, широка до 120 и дълга 400 м. По цялото ѝ протежение на повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове, следи от старо селище (обр. 1₂). Защитена от ветровете и разположена в съседство с бликащи и до днес извори, терасата е предоставяла добри условия за постоянно обитаване. В югозападния ѝ край се откриват керамични фрагменти от съдове, отнасящи се към II—IV в. (керамика от същото време се открива и около стопанските постройки на АПК западно от селото, където по сведения на местните жители при изкопни работи били пресечени основи от каменна постройка). По цялата площ на терасата се откриват и фрагменти от ранносредновековни глинени съдове, свидетелстващи за останки от селище, което ориентировъчно може да се отнесе към VIII—XI в. Южно до крепостта, върху склона над сливането на двата потока е бил разположен средновековен некропол (обр. 1₃). Според местните жители при изкопни работи за основи на къщи били открити човешки скелети с медни обеци и гривни до тях. Местонахождението им сега е неизвестно. Теренът на некропола е изцяло зает от дворни места, поради което бе възможно да се направят сондажни изкопи само в северната му периферия.

Макар че е разположена на открито място и само на 5 км от най-старата жп линия в България, крепостта е останала неизвестна на по-старите изследвачи. Местното население я нарича „Калето“. Предания и легенди за времето на съграждането и съществуването ѝ не са известни. Паметникът е обходен за пръв път през 60-те години и е определен като средновековно землено укрепление⁴. Още в началото на проучванията през 1981 г. се установи, че основното отбранително съоръжение е не земен вал, а каменна стена, което наложи обектът да бъде характеризан като крепост, градище, укрепено селище⁵.

Паметникът е еднослоен. На отделни места в изкопи II и III на нивото на старата повърхност или на дълбочина 0,20 м в нея се откриха единични фрагменти от глинени съдове, датиращи от началото на късножелязната епоха⁶. Това са части от урни с прав ръб на устието, с хоризонтални издътчи-дръжки и украса от релефна лента с редуващи се вдлъбнатини. Културен пласт от тази епоха не се проследява. Фрагментите са били разпилени на повърхността на терена и по-скоро свидетелствуват за наличието на тракийско селище в близката околност. На същото

Обр. 3 Стратиграфия на естествените и на културните напластявания. М 1:100

1 — хумус и черно-сив насип с културни останки; 2 — кафяво-червена чиста пръст; 3 — размесена черна и жълта пръст с камъни 4 — черно-кафяв насип с петна от горяло; 5 — лъс.

ниво в изкоп III се откриваха и единични фрагменти римска керамика (II—IV в.) от близкото селище.

Отчетливо се проследява стратиграфията на естествените и културните напластявания (обр. 3). Най-горният пласт е сиво-черна рохкава пръст, примесена с фрагменти от ранносредновековна керамика. Дебелината му е от 0,30 до 0,40 м. В изкоп III на дълбочина до 0,25 м той е изцяло разбъркан при обработване на земята, а в ненарушените участъци е покрит с тревен слой. Под него следва част от чиста кафяво-червеникава пръст, чийто горен край е нивото, на което били построени укрепителни съоръжения и на което е започнало обитаването на селището. Това ниво е отбелязано и с няколко плочести камъка, вероятно следи от настилка [на-пример пред входа на жилище 5-6 (?)], които се откриха на 0,40 м от съвременната повърхност. На същата дълбочина е разположено и наземното жилище 18. Дебелината на този заварен хумусен слой е 0,50—0,60 м. Под него минава слой от жълтеникав лъс, който в дълбочина преминава в мергел. Някои жилища са вкопани изцяло в заварения хумусен слой, достигайки долната му граница (обр. 3, профил 4). Други се връзват отчасти и в лъсовия пласт (обр. 3, профили 1 и 2). Насипът в горната част на някои жилищни ями е еднакъв по цвят и структура с образувания встрани от тях културен пласт, поради което винаги е възможно да се очертае точната му граница (обр. 3, профил 3). В повечето случаи той се отделя от него с по-интензивния си сивопепеляв цвят и с примеси от въглени.

Изкопите I, II и IV бяха ориентирани перпендикулярно на крепостната стена и рова. Изкоп III бе заложен (ориентиран) първоначално в центъра на укреплението и се разширяваше на изток и североизток. Тук бе използвана квадратна мрежа със страна 5 м. Материалите от културния пласт се фиксираха и отчитаха поотделно за всеки слой с дебелина 0,20 м. След изчерпването му от дълбочина 0,40 м надолу се очертават жилищните ями. В тях се откриват материали от горния край на запълващия ги насип до пода на жилищата. Откритата керамика и предмети се отнасяха към съответното жилище, макар че не е изключено някои от тях, паднали в горния край на насипа, да са останали в очертаванията на ямите след изоставянето им.

Изследваната площ е около 5% от общата територия на селището. Проучените съоръжения и находките не дават пълна картина на живота през отделните етапи от съществуването на селището. По тази причина изложението е построено предимно върху подробно разглеждане на наблюденията и резултатите. Пълните данни на отделните находки са отразени в каталога. Успоредно с това е направен (където е възможно и необходимо) опит за максимално извличане на информация и изводи чрез използване на статистически методи, съпоставки на материалите от Хума с материали от други подобни паметници с цел да се очертае по-точно значението им за изучаването на старобългарската материална култура.

Авторите са убедени, че въвеждането в научен оборот на един нов паметник от ранното българско средновековие обогатява познанията ни за културата на Първото българско царство и спомага за по-пълната характеристика на поселищния живот в близката околност на старобългарските столици Плиска и Преслав.

¹ Георгиева, С. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. — ИАИ, 24, 1961, с. 18 сл.

² Материалите са събирани от А. Маргос и ще бъдат обнародвани в подготвяната от него археологическа карта на Разградски окръг.

³ През 1982 и 1983 г. в разкопките взеха участие П. Иванова и Н. Димитров като студенти от Великотърновския университет. Съдействие по организацията на проучванията оказаха Ст. Стефанов, директор на Дирекцията „Културно-историческо наследство“ — Разград, и особено Т. Г. Иванов, завеждащ отдел „Археология“. На всички тях изказваме сърдечната си благодарност.

⁴ Държавен вестник, № 97, 1970; Регистър на обявените паметници на културата. Т. 2, № 97. С., 1974, с. 114. Ново обхождане през 1972 г. е извършил Т. Г. Иванов. Паметникът е причислен неточно към землището на укрепления у Рашев, Р. Българските землищни укрепителни строежи на Долния Дунав (VII—X век) (дисертация, ръкопис). С., 1977, с. 102, табл. XLVI, 4. Авторът посети паметника през 1974 г.

⁵ Текуща информация за по-важните резултати у Рашев, Р., Ст. Станолов. Разкопки на ранносредновековно градище при село Хума, Разградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 70—71; Старобългарско укрепено селище при село Хума, Разградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, с. 122; Ранносредновековно укрепено селище при село Хума, Разградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, с. 121. Предварителни данни за устройството на отбранителните съоръжения вж. у Рашев, Р. Цит. съч., 129—131, табл. I, 1, II.

⁶ Керамиката бе определена от Д. Гергова, на която изказваме благодарност за консултацията.

УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ

Крепостта е разположена върху умерено наклонен на запад терен с разлика в денивелацията от източния до западния край 15 м. Тя има формата на неправилен петъгълник с площ 30,6 дка (обр. 2, 5, 6). Планът е продиктуван изцяло от конфигурацията на терена. От север и североизток стените са прави и не се съобразяват с извивките му, понеже тук е равен. От юг, запад и югоизток следват посоката на ръба на терасата, съобразно с което съответните отсечки са укрепени по различен начин.

Северната страна (А) е дълга 155 м, съставена е от тройна защитна линия: каменна стена, ров и външна стена. Почти по средата, на 80 м от северния ъгъл, е прорязана от вход, запазен във вид на просека през рова и стените с ширина 5 м (1). Вътрешната стена е затревена и наподобява вал, висок до 1 м. Подобно е състоянието на външната стена, запазена до 0,60 м височина. Ровът е дълбок до 2 м (измерен от линията, съединяваща най-високите части на двете стени). Непосредствено източно от входа ровът е преграден с нисък земен насип, вероятно в ново време, за събиране на дъждовна вода за водопой на животните¹. Ровът е преграден със същата цел и срещу ъгловата кула (2). Около входа и по фронта на стените не се забелязват следи от кули.

Североизточната стена (Б) е дълга 125 м. Съставена е от тройна укрепена линия, подобна на северната страна. Вътрешната стена е запазена до 1,5 м височина (обр. 4), а външната стена е почти заличена, но следите ѝ се проследяват ясно. Ровът е дълбок около 1,5 м. На 53 м от източния ъгъл личат следи от вход във вид на просека, широка 2,5 м (3). Северозападно до него се забелязва ясно полукръгла издатина пред фронта на вътрешната стена, за която допускахме, че крие останки от кула. Подобна по форма издатина се вижда ясно в северния ъгъл на крепостта (2). Вероятно там се е издигала кула или бастион.

Югоизточната страна (В) следва ръба на терасата над стръмния склон към речната долина. Дълга е 145 м, със запазена височина до 0,45 м и ако се съди по съвременното ѝ състояние, е била по-тясна от северната и североизточната страна. Този факт трябва да се обясни с есте-

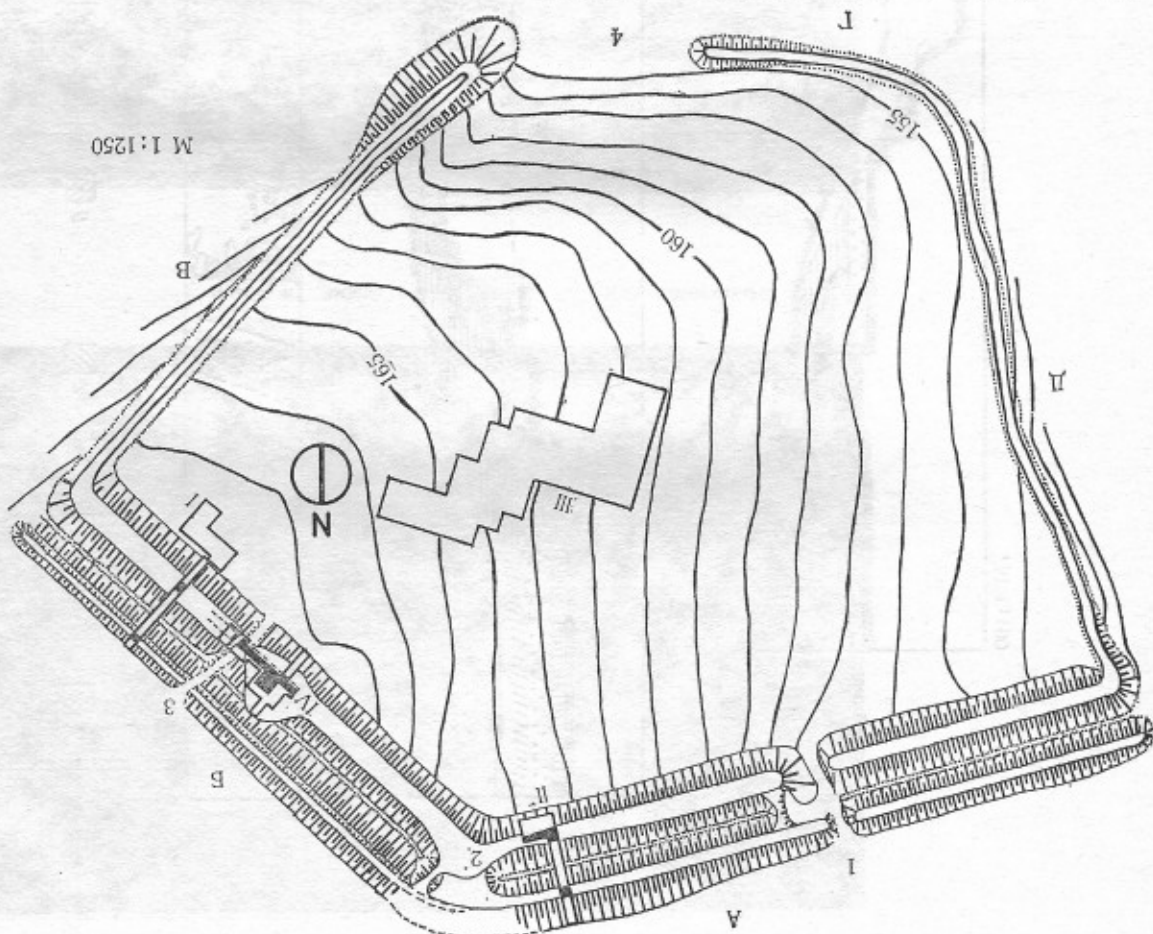

Обр. 4. Изглед на североизточната линия на крепостта

Обр. 6. Общ изглед на крепостта (аэрофото снимка)

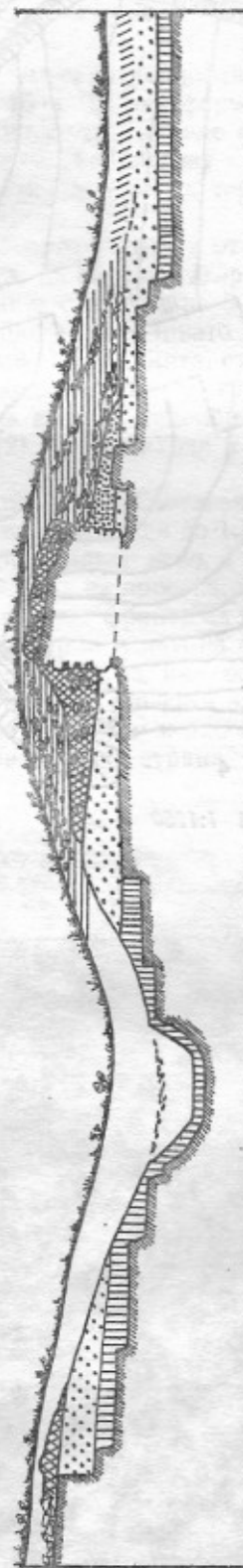
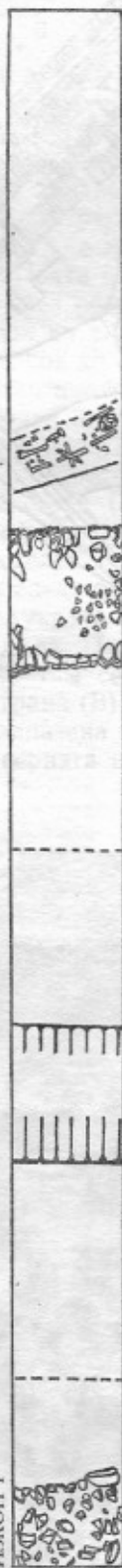

Обр. 5. Укрепеното селище с изкопите. М 1:1250

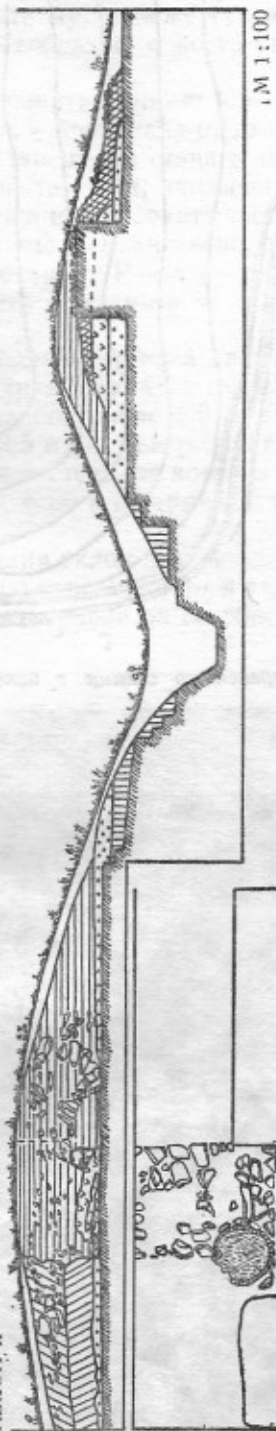

- 1 2 3 4 5 6 7 8 9

ИЗКОП I

ИЗКОП II

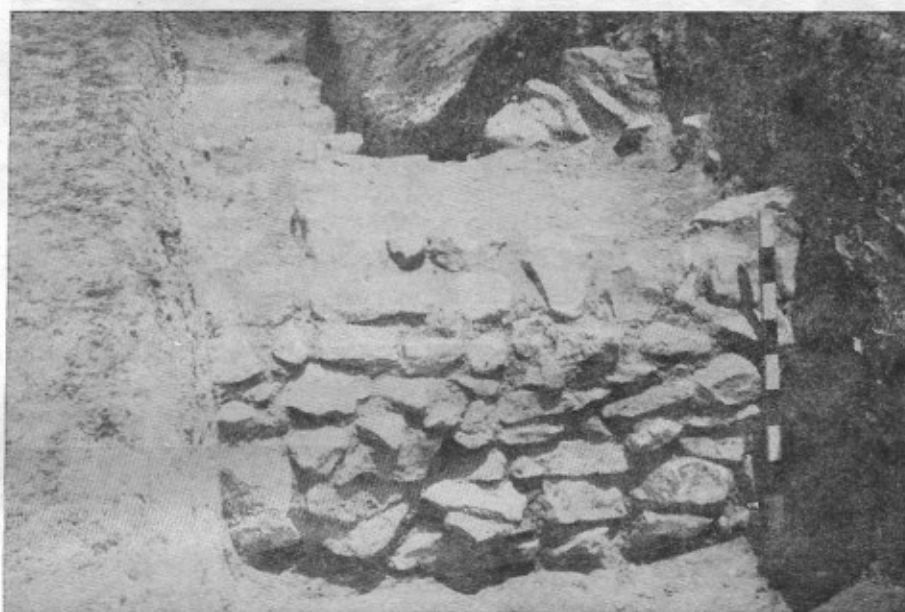

М 1:100

Обр. 7. Профили на изкопи I и II. М 1:100

Обр. 8. Външното лице на крепостната стена в изкоп I

Обр. 9. Вътрешното лице на крепостната стена в изкоп I

стената непристъпност на терена пред нея. По същата причина пред нейния фронт вероятно не е имало ров; във всеки случай сега не личат следи от ров.

Южната стена (Г) също следва ръба на терасата над склона и е дълга 60 м. Тук се намира естествена падина (4), широка 52 м, която не е преградена със стена и вероятно е била използвана за връзка между крепостта и изворите край реката, а също и с намиращото се до тях неукрепено селище.

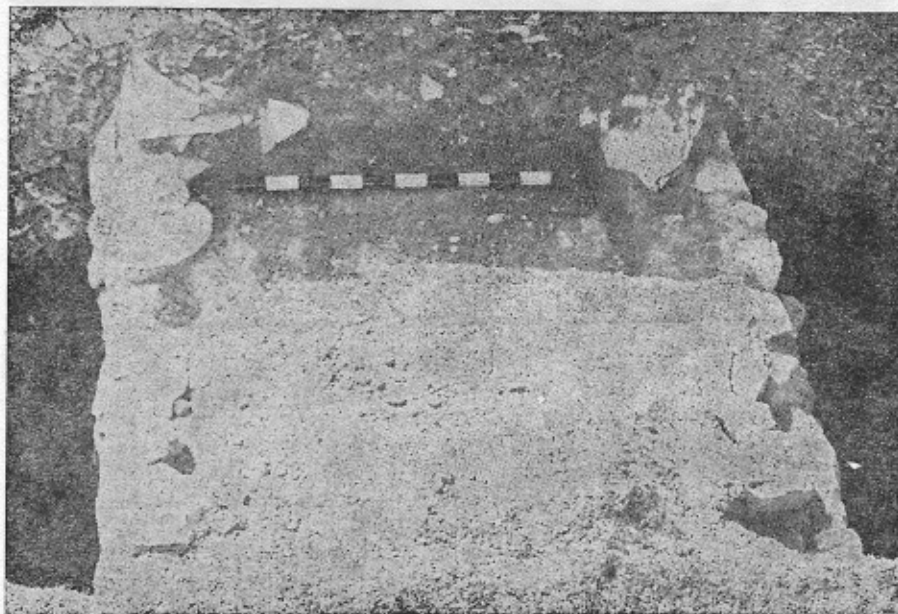
Западната стена (Д) е слабо начупена и също следва ръба на терасата. Дълга е 150 м и от нея са запазени незначителни останки.

Укрепителните съоръжения бяха проучени на три места.

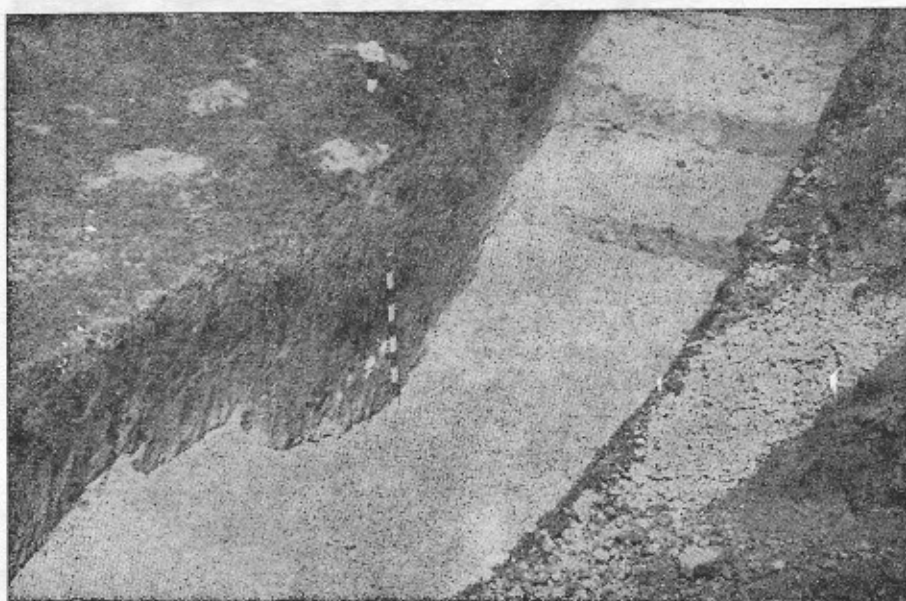
Изкоп I. Разположен е на североизточната страна на крепостта (обр. 5, I, табло XXXIX, I). Широк е 2 м и прорязва изцяло трите защитни елемента, както и част от терена във вътрешността на крепостта. В профила му ясно се проследява стратиграфията на заварения терен и

допълнителните напластявания (обр. 7, I). Теренът, върху който е издигната стената, е сивочерен хумус, в горната част на който се откриха 8 керамични фрагмента от късножелязната епоха. Дебелината му е 0,50 м. Върху него лежи насип, образуван от разрушенията на стената, както и ранносредновековен културен пласт покрай вътрешното лице на крепостния зид. Под него следва жълтобелезникав льос, който добива бял цвят на дъното на рова и преминава в мергел.

Крепостната стена е изградена почти на повърхността на заварения терен. При външното си лице тя е вкопана на дълбочина 0,15—0,20 м, а при вътрешното — на 0,10 м. Това не е изкоп за основа, а по-скоро подравняване на терена по трасето на стената. До известна степен „потъването“ на стената в терена се дължи вероятно и на слягането му от тежестта на градежа. Така

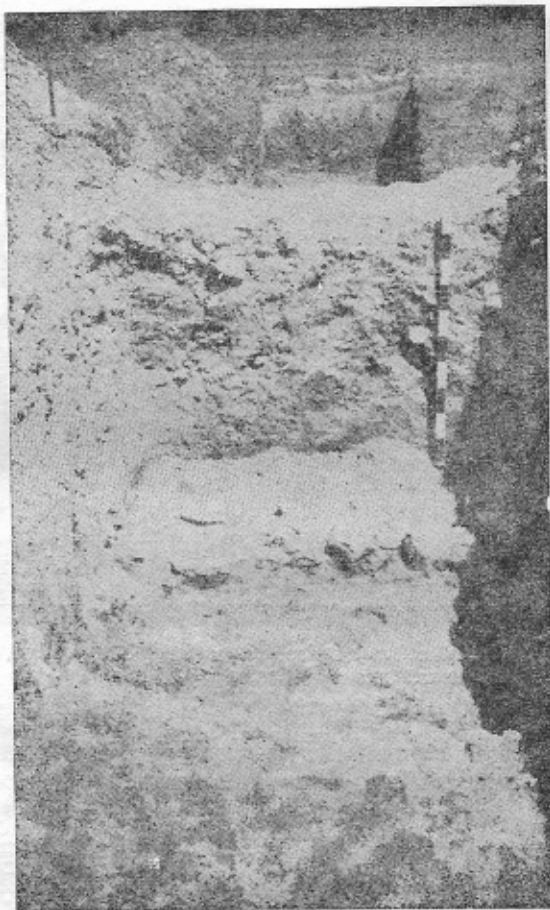
Обр. 10. Пъанеж на крепостната стена в изкоп I

Обр. 11. Дъното на рова в изкоп I

Обр. 12. Останки от външната крепостна стена на преден план) в изкоп I

Обр. 13. Останки от крепостната стена с част от насипа, образуван в леглото на зида след разрушаването му

че най-вероятно не е било правено никакво вкопаване и може да се каже, че стената е била изградена направо върху подравнения терен. Дебелината ѝ достига 2,10—2,20 м. Изградена е от ломен местен камък, понякога мек и лесно трошлив. Външното лице е оформено от камъни с дължина до 0,45 м (обр. 8), споени с жълта глина. Поради неправилната форма на камъните първият нивелиращ ред е направен на височина едва 0,50 м от долния край. Вътрешното лице е изградено по подобен начин, но от по-малки камъни (обр. 9). Пространството между двете лицеви облицовки е запълнено с жълтеникава глина, примесена с дребни мергелни камъни (обр. 10). Несъмнено този пълнеж е част от земената маса, изкопана от рова. Поради естествения наклон на терена към вътрешността на крепостта и липсата на основи е съществувала опасност от „подхлъзване“ на градежа. Вероятно това е принудило строителите да насипят укрепващ земен слой покрай вътрешното лице на зида (обр. 7, легенда 3). Той е съставен от силно трамбована чиста хумусна пръст, взета вероятно от подравняването на терена по трасето на стената.

Между стената и рова се е образувала равна площадка — берма (3,70 м), която сега е изцяло засипана. Ровът има несиметрична форма. Вътрешният му скат е по-къс и по-стръмен. Широчината му в горната част е 8 м, дълбочината от старото ниво на терена — 2,20 м. Дъното му е оформено като канавка, широка долу 1,20 м (обр. 11).

До външната страна на рова била изградена трета укрепена линия, сега изцяло разрушена. Запазени са дребни ломени камъни и слой от жълта пръст (обр. 12). Вероятно дебелината ѝ не е надминавала 2 м. Така общата широчина на тройната укрепена линия достига 19 м.

След разрушаването на горната част на вътрешната крепостна стена встрани от нея се е образувал каменно-земен насип, който при външното лице лежи върху старата повърхност, а при вътрешното покрива изкуствено насипания укрепващ слой от пръст. Липсата на културен пласт на широчина до 5 м от вътрешното лице на зида показва, че в непосредствено съседство с него този сектор от крепостта не е бил интензивно обитаван. Останки от две жилища, които според типа на отоплителното съоръжение отнасяме към по-ранния хронологически етап на

Обр. 14. Част от пълнежа на стената и насипа, образуван в леглото на зида след разрушаването му

живот, се разполагат на 7 м от нея. Може да се предполага, че подобна необитаема ивица, поне в първоначалния период от съществуването на крепостта, е имало и край останалите стени.

Изкоп II. Разположен е на северната страна на крепостта, на 20 м от северния ъгъл (обр. 4, II, табло XXXIX, II). Широк е 2 м и обхваща изцяло трите укрепени линии. В разширението му в източна посока вътрешното лице на основния крепостен зид е разчистено по протежение на 12 м. В профила на изкопа ясно се проследява разположението на трите отбранителни елемента (обр. 7, II). Стратиграфията на естествените и културните напластявания е подобна на тази в изкоп I.

Вътрешната крепостна стена е изградена без основи, направо върху заварения терен. В проучения с напречния разрез участък тя е почти разрушена (обр. 13). Запазен е само най-долният ред камъни, оформящи лицевите облицовки. Широчината на стената е 2 м. От пълнежа на зида са оцелели два слоя от черна и жълта пръст. Над тях насипът е разбъркан по време на разрушаването на зида, но ясно се очертава вътрешната граница на леглото, образувана в долния край от културен пласт на ранното средновековие, а в горния — от разрушенията на най-горната част на стената (обр. 14). Това показва, че тя е разрушена след изоставянето на крепостта. Запазените камъни от градежа са ломени, споени с жълта глина. Тъй като по протежение на напречната ос на зида теренът е равен, край вътрешното му лице не е била насипана пръст за укрепване както в изкоп I.

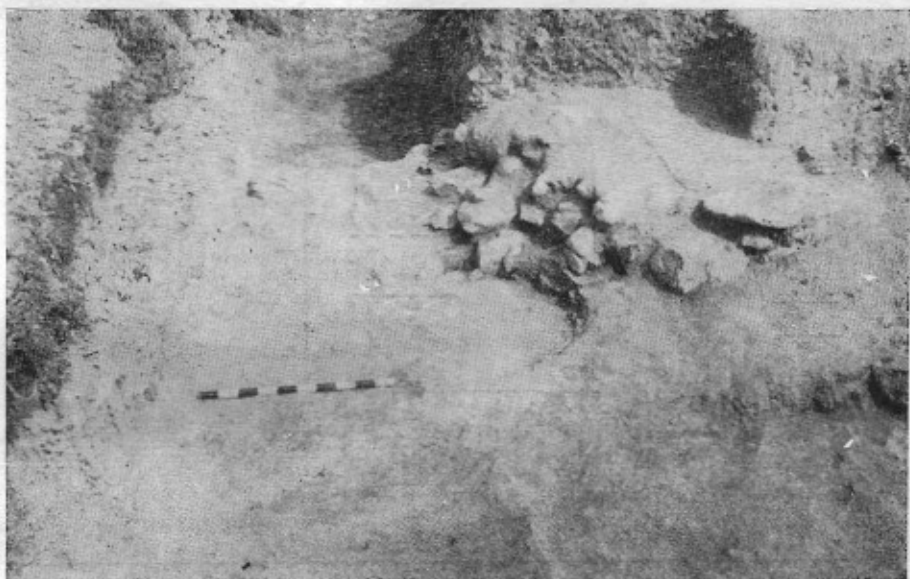
Между стената и рова се образува равна площадка — берма, широка 6 м. Вътрешният склон на рова е по-стръмен от външния. Широчината му в горния край е 6,20 м, а дълбочината от старата повърхност — 2,10 м. Долу е оформен във вид на канавка с равно дъно, широко 0,70 м. На 0,80 м над него във външния склон е оформено тясно стъпало.

До външната страна на рова се разполага третата укрепена линия. Между нея и рова е образувана втора берма, широка 1 м. По своята конструкция третата линия напомня земен вал. В долната ѝ част е насипана чиста кафява и жълтеникава пръст, над която се разполага слой от дребни камъни (обр. 15). Вероятно камъните са останки от разрушен сега зид, издигнат над ниския вал, или са добавени за укрепване на землена маса. Широчината на съоръжението в основата е 6,20 м, а сегашната височина — 0,70 м. Изградено е направо върху заварената повърхност. Общата широчина на тройната укрепена линия е 21 м.

До вътрешното лице на крепостната стена се е образувал ранносредновековен културен пласт с дебелина 0,45 м. Тя е еднаква с дебелината на културния слой в центъра на крепостта. Това показва, че за разлика от изкоп I в този сектор на укреплението веднага след изграждането на стената е започнало обитаването на ивицата край крепостния зид. За това свидетелствуват и останките от две жилища, проучени в разширението на изкопа (обр. 51, табла VI, XXXIII). По-ранното от тях (№ 32) е разположено непосредствено до нея. Към по-късен етап на живот на това място се отнася една кръгла пещ, която отчасти е врязана в крепостната стена, разрушавайки вътрешното ѝ лице (обр. 16, 7, II). Вероятно тя е свързана с функционирането

Обр. 15. Камъни върху земен насип до външната страна на рова в изкоп II

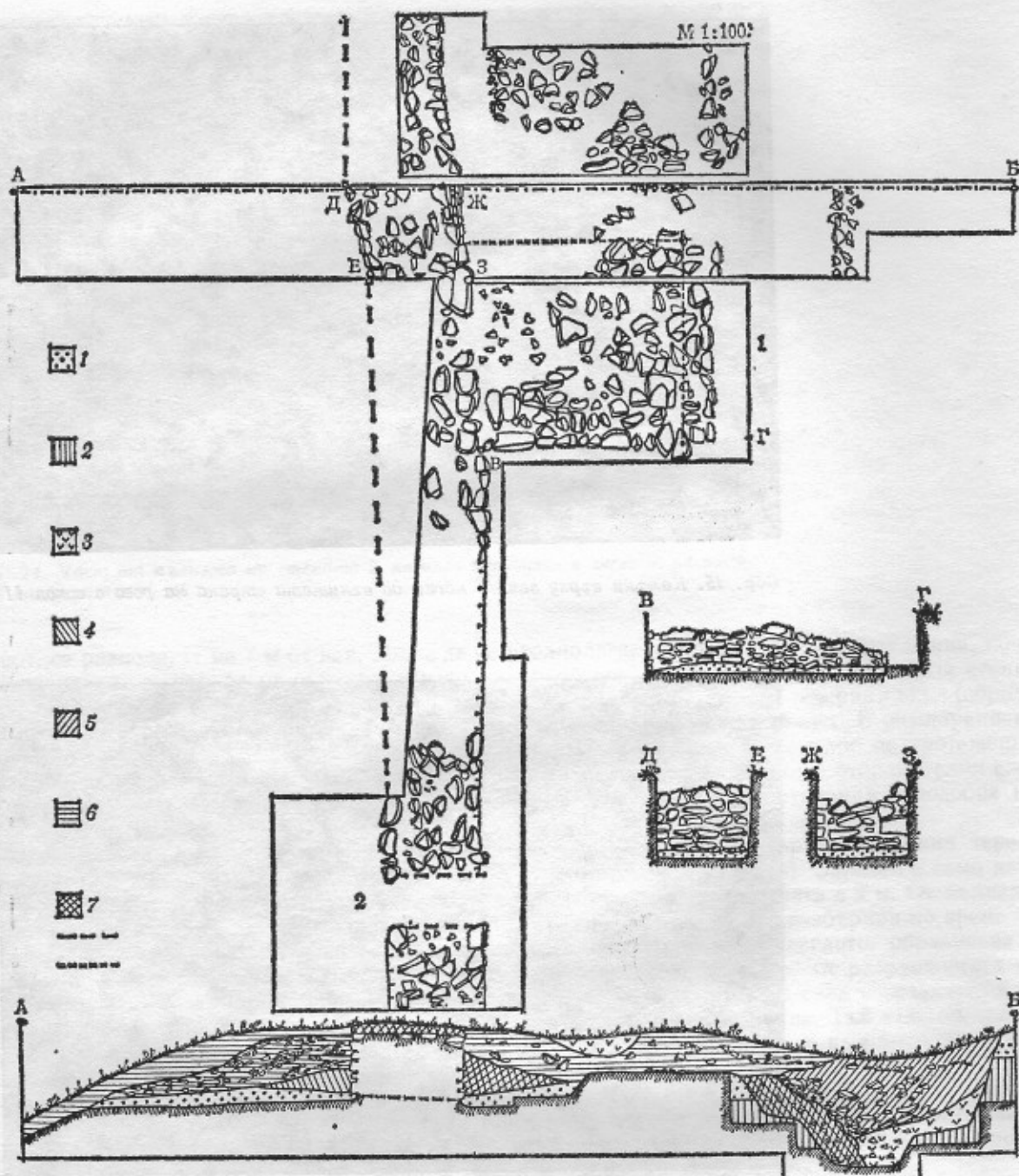

Обр. 16. Каменна печ, вкопана частично в крепостната стена в изкоп II

на разположеното до нея жилище 7, което от своя страна е било вкопано отчасти в насипа на изоставеното жилище 32.

Изкоп IV. Разположен е на североизточната страна на крепостта. Обхваща полукръглата издатина до входа, самия вход и попадащата в това пространство отсечка от крепостната стена. Свързаният с него перпендикулярен на стената изход пресича рова и част от вътрешността на крепостта (обр. 5, IV, 17). Тук бяха проучени три отбранителни елемента: крепостна стена, ров и кула.

Както и в описаните по-горе сектори, крепостната стена е изградена без основи, направо върху заварения терен. Най-долният ред камъни от външното лице е вкопан на дълбочина 0,15 м, което се дължи на подравняването на терена преди строителството. Дебелината ѝ е 2,10—2,20 м. Вътрешното лице е изградено от ломени камъни с дължина не повече от 0,40 м (обр. 17, Д—Е, 18). Спайката е от жълта глина. При полагането им е следван стремеж да се оформят

Обр. 17. Крепостната стена, входът и кулата в изкоп IV. План и профил. М 1:100

1 — хумус; 2 — лъс; 3 — кафяв насип; 4 — черно-сив насип с културни останки; 5 — черно-кафяв насип; 6 — жълто-кафяв насип от разрушенията на крепостната стена; 7 — жълта пръст — спойка; 8 — граница на крепостната стена; — 9 граница на кулата.

хоризонтални редове, но тяхната неправилна форма не е позволила това; някои камъни под-дали и зидът се деформирал. Тук се проследяват очертанията на насип от черна пръст, укрепващ най-долните редове от камъни. Външното лице е изградено от по-големи и сравнително по-добре обработени камъни (обр. 17, Ж—З, 19). Вътрешността на зида е запълнена с жълта пръст и дребни ломени камъни.

Между стената и рова се образува берма, широка 6 м. Ровът, днес почти изцяло запълнен, има симетрични стъпаловидни площадки. Най-отдолу завършва с канавка, чието равно дъно е широко 1,5 м (обр. 17, А—Б). До външната му страна са запазени незначителни останки от

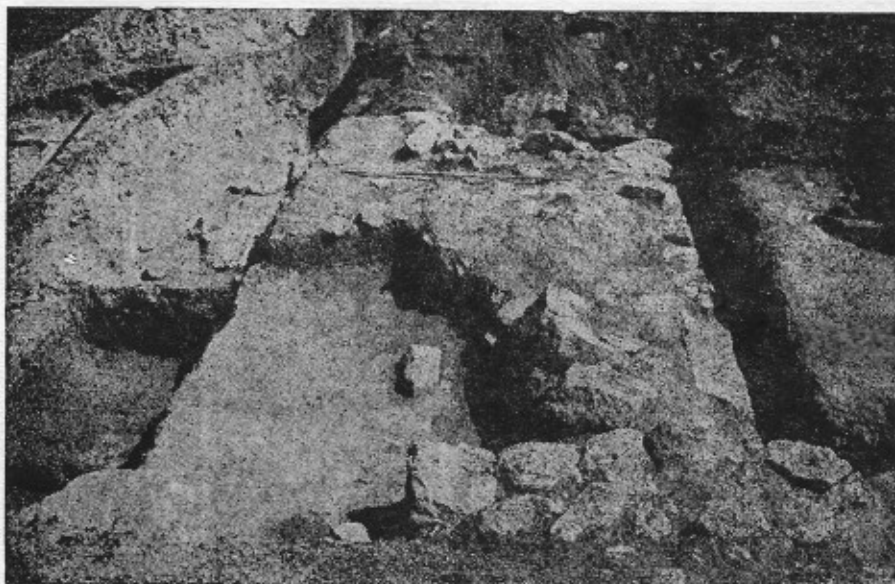
Обр. 18. Вътрешното лице на крепостната стена в изкоп IV

Обр. 19. Външното лице на крепостната стена в изкоп IV

външната крепостна стена. Широчината на рова в горната част е 6,20 м, на нивото на стъпаловидното стесняване — 4,60 м, а дълбочината е 2,40 м.

Крепостната стена образува слаба издатина в този участък. Тук е била издигната квадратна кула-бастион със страна 4,50 м (обр. 17, 20). Челната ѝ страна е достигнала на 1,50 м от края на бермата и вероятно поради неустойчивостта на терена градежът е рухнал на това място. От северозападната стена е запазен само ъгълът. Цялостно запазена е югоизточната стена (обр. 17, В—Г, 21). Както и крепостната стена, кулата е изградена без основи, направо върху заварения терен. Лицето на запазената стена е оформено с еднолицева облицовка от плочи

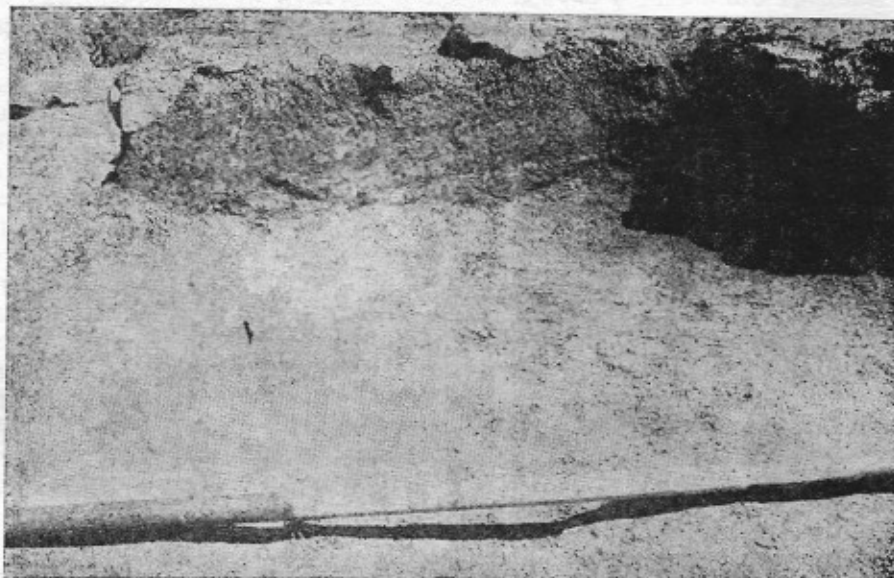

Обр. 20. Кулата в изкоп IV — изглед от крепостната стена

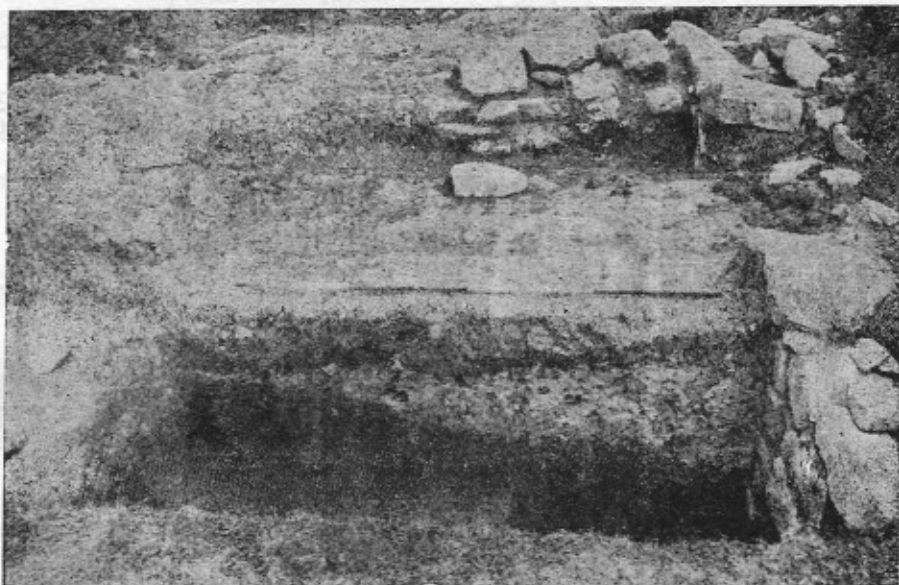

Обр. 21. Кулата в изкоп IV

камъни, споени с жълта глина. Вътрешността е запълнена с прослойка от кафяво-черна и жълтеникава пръст, образуваща насип, дебел сега до 0,60 м. Над него се проследява слой от ломени камъни (обр. 22). Ясно е, че кулата не е имала свободно вътрешно пространство, а е представлявала масивна площадка, издигаща се в горния край на крепостната стена. Тя не е свързана конструктивно със стената, а се долепва към външното ѝ лице на fuga. Това показва, че кулата е изградена допълнително след издигането на стената. Още едно доказателство е фактът, че под землено-каменния пълнеж, запълващ вътрешността ѝ, има насип от жълта пръст и дребни камъчета, образуван от естествената ерозия на горната част на крепостния зид (обр. 23). Насип с подобна структура се проследява и в останалите проучени сектори на крепостта. Той е съществувал, когато било предприето строителството на кулата, т. е. от построяването на крепостната стена до появата на кулата е изминало известно време, през което се е образувал споменатият насип. Явно кулата не е била предвидена в първоначалния план. Нейното изграждане

Обр. 22. Землен насип и камъни във вътрешността на кулата в изкоп IV

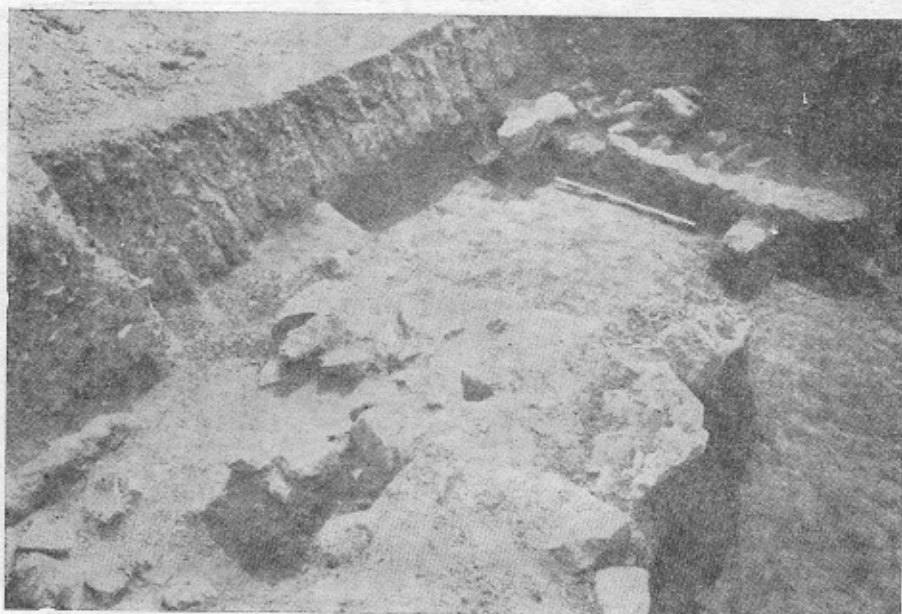

Обр. 23. Насип от разрушенията на стената под кулата в изкоп IV

вероятно било наложено от необходимостта да се вземат допълнителни мерки за подсилване отбранителната способност на укрепителните съоръжения, както и за охрана на разположения наблизо вход. Днес той е силно обезличен (обр. 17₂, 24). Страниците му се възстановяват по запазените на място ъглови камъни, оформящи пространство, широко едва 1 м. Изглежда тук е имало не порта, а обикновена врата.

Между входа и кулата крепостната стена е разчистена по протежение на 9,5 м само във външната ѝ половина. Част от лицевите камъни липсват и трасето ѝ се проследява по слабо вкопаното легло на най-долния ред от камъни.

Запазените останки на крепостната стена в проучените сектори не позволяват да се възстанови със сигурност нейната първоначална височина. Ако се съди по руините, височината едва ли е надминавала 3 м. В полза на подобна възможност трябва да се посочат и липсата на основи, неустойчивата глинеста спойка, слабият пълнеж във вътрешността на зида и недостатъчната

Обр. 24. Останки от входа на североизточната крепостна стена

му дебелина. Последното е твърде показателно. При градежи с подобно предназначение, когато липсва вкопан фундамент, стабилността се осигурява обикновено чрез увеличаване дебелината на зида или чрез вграждане на дървени скари, каквито тук не са установени.

Според изложените наблюдения основните белези на крепостта при Хума могат да бъдат определени така:

- формата на крепостта е съобразена с очертанията на площадката, върху която е изградена;
- устройството на отделните укрепени отсечки е в зависимост от естествената достъпност на терена; в равните участъци укрепената линия е тройна, а в стръмните — единична;
- най-характерен белег в строителната техника на крепостната стена е липсата на вкопана основа;
- липсва редовна система от кули (бастиони);
- входовете не са били защитени от надвратни кули.

По отношение на техниката на градеж и зида на отделните укрепени линии крепостта съчетава елементи от земленото и каменното защитно строителство. Със землените укрепления я свързва изграждането на стените направо върху заварения терен, запълването на вътрешността им с каменно-землена маса и наличието на ров. Облицоването на землен насип с едно-лицева челна или двустранна каменна стена е засвидетелствувано у нас при землените укрепления на Плиска² и Стърмен³. Разновидност на тази конструкция са землените валове, чието ядро представлява стена от чимове с лица, покрити от едностранен или двустранен землен насип. Такава е конструкцията на укрепленията при Попина⁴, Стърмен⁵, Нова Черна⁶ и Дунавец⁷. От друга страна, крепостта при Хума е сходна с някои ранносредновековни крепости в Североизточна България, за които е характерно изграждането на крепостната стена без основа или с вкопаване само на най-долния ред камъни. Дебелината на зида не надминава 2,20 м и е оформена от ломени камъни с кална спойка, а вътрешността е запълнена с блокаж от глина и ломени камъни. Във всички случаи в равните участъци край крепостните стени е изкопан ров и в тези сектори при някои крепости са издигнати кули (бастиони). Такива са частично проучените крепости при с. Цар Асен, Алеково, Руйно 1, Руйно 2, Средище, Подлес, Окорш, Завет⁸, средновековната крепост върху развалините на античната Капидава⁹. Подобни особености се наблюдават и при непроучените още крепости при Владимировци, Изворник, Долина, Преселенци, Скала, Попина (местността Орешака), Малък Преславец, както и при крепостите покрай вътрешното лице на Каменния вал на Северна Добруджа¹⁰. При крепостите Подлес и Средище е установен нисък землен насип, укрепващ (както в Хума) вътрешното лице на зида¹¹. Тройната защитна линия от стена, ров и вал е засвидетелствувана в крепостта Руйно 1¹². От паметниците на ранносредновековното крепостно строителство в Източна Европа крепостта при Хума показва близост по отношение на конструкцията на отбранителните съоръжения

с някои укрепления на Салтово-Маяцката култура и преди всичко с Маяцкото градище на Дон¹³, както и с Хумаринското градище в Северен Кавказ¹⁴.

Заедно с посочените крепости в Северноизточна България крепостта при Хума е звено от обособена група на паметници, съчетаващи белезите на земното и каменното строителство. Отбелязаните несъвършенства на градежа показват незряла строителна техника, която е продължение и развитие на домашен строителен опит, а не на привнасяне на готови строителни похвати и елементи, какъвто е случаят с крепостното строителство в столиците. В този смисъл крепостите от типа на тази в Хума са продължение на по-старото земно строителство, някои елементи от което се прилагат и в новия етап на укрепяване в съчетание с нови, каквито са ъгловите и фронталните кули. Показателно е, че кулата в Хума и бастиона в Стърмен са изградени допълнително, след като укрепленията са просъществували известно време в първоначалния си вид. Отбранителната система се усложнява, доближава се до традиционното за Балканския полуостров крепостно строителство, чийто основен елемент е каменната стена, снабдена в уязвимите участъци с кули. Този закономерен процес отразява не само еволюцията на военното дело на Първото българско царство, но и социалнополитическите промени. За пълното му изясняване е необходим богат комплексен археологически материал и съпоставяне с данните на писмените източници. Разкопките в с. Хума обогатяват фактологическата база на бъдещите изследвания в тази насока.

¹ Подобни водоеми са правени доскоро в много райони на Лудогорието и Добруджа.

² Рашев, Р. Старобългарски землени укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1982, с. 97 табл. XI.

³ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Ранносредновековното селище при село Стърмен. — РП, 7, 1982, 11—13, 22, 70—75.

⁴ Вълкова, Ж. Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. С., 1956, 48—49, 57—59; Рашев, Р. Нови проучвания на земното укрепление в м. Калето при село Попина, Силистренски окръг. — МПК, 1976, 2, 37—40; Старобългарски укрепления. . . , с. 113, табл. XLI, 1.

⁵ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч.

⁶ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при село Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ, ФИФ, LXIX, № 3, 1971, 1—24.

⁷ Рашев, Р. Цит. съч., 110—112, табл. XLI, 2, 3.

⁸ Пак там, с. 129 сл.

⁹ Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu. Capidava. București, 1958, 68—72, fig. 49—52; Florescu, R. Date noi de la Capidava. — Apulum, 6, 1967, 259—267.

¹⁰ Рашев, Р. Цит. съч., с. 129 сл., 152—173.

¹¹ Пак там, 133—134, 137, табл. XLIX, L₂.

¹² Пак там, 141—143, табл. L₃.

¹³ Афанасьев, Г. Исследование южного угла Маяцкой крепости. — В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М., 1984, 26—56.

¹⁴ Биджиев, Х. Хумаринское городище. — В: Сб. в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 115 сл.

ВТОРА ГЛАВА

БИТОВИ СЪОРЪЖЕНИЯ

В три от четирите изкопа са проучени останките от 37 (36?) жилища, означени по реда на откриването им.

Жилище 1 (обр. 26, табло I). Намира се в изкоп I, квадрат 0, до вътрешния скат на вала от североизточната страна на укреплението. Очертанията са установени на 0,70, а подът е разчистен на 1,00—1,10 м дълбочина от съвременния терен. Ямата е правоъгълна, ориентирана с ъглите си по посоките на света и има размери 4,20×3,10 м. Стените са сравнително прави, отвесни, като част от югозападната стена не е ясно очертана. По линията на северозападната стена са наредени пет големи ломени камъка, които заемат по-голямата част от нейната дължина. Те не лежат направо на пода, а върху тънък (около 0,10 м) насип над него. Несъмнено тази облицовка е правена, след като жилището е било използвано известно време. Срещуположната югоизточна стена също е облицована приблизително по тази дължина, но с дребни ломени камъни, наредени небрежно в пет реда, някъде изпадали. Другите две по-къси стени на жилищната яма нямат облицовка. Подът на жилището е сравнително равен, без обмазване, но добре трамбован. Близо до югозападната стена има две опалени петна с неопределена форма.

с някои укрепления на Салтово-Маяцката култура и преди всичко с Маяцкото градище на Дон¹³, както и с Хумаринското градище в Северен Кавказ¹⁴.

Заедно с посочените крепости в Североизточна България крепостта при Хума е звено от обособена група на паметници, съчетаващи белезите на земното и каменното строителство. Отбелязаните несъвършенства на градежа показват незряла строителна техника, която е продължение и развитие на домашен строителен опит, а не на привнасяне на готови строителни похвати и елементи, какъвто е случаят с крепостното строителство в столиците. В този смисъл крепостите от типа на тази в Хума са продължение на по-старото земно строителство, някои елементи от което се прилагат и в новия етап на укрепяване в съчетание с нови, каквито са ъгловите и фронталните кули. Показателно е, че кулата в Хума и бастiona в Стърмен са изградени допълнително, след като укрепленията са просъществували известно време в първоначалния си вид. Отбранителната система се усложнява, доближава се до традиционното за Балканския полуостров крепостно строителство, чийто основен елемент е каменната стена, снабдена в уязвимите участъци с кули. Този закономерен процес отразява не само еволюцията на военното дело на Първото българско царство, но и социалнополитическите промени. За пълното му изясняване е необходим богат комплексен археологически материал и съпоставяне с данните на писмените източници. Разкопките в с. Хума обогатяват фактологическата база на бъдещите изследвания в тази насока.

¹ Подобни водоеми са правени доскоро в много райони на Лудогорието и Добруджа.

² Рашев, Р. Старобългарски землени укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1982, с. 97 табл. XI.

³ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Ранносредновековното селище при село Стърмен. — РП, 7, 1982, 11—13, 22, 70—75.

⁴ Вължарова, Ж. Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. С., 1956, 48—49, 57—59; Рашев, Р. Нови проучвания на земното укрепление в м. Калето при село Попина, Силистренски окръг. — МПК, 1976, 2, 37—40; Старобългарски укрепления. . . , с. 113, табл. XLI, 1.

⁵ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч.

⁶ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при село Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ, ФИФ, LXIX, № 3, 1971, 1—24.

⁷ Рашев, Р. Цит. съч., 110—112, табл. XLI, 2, 3.

⁸ Пак там, с. 129 сл.

⁹ Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu. Capidava. București, 1958, 68—72, fig. 49—52; Florescu, R. Date noi de la Capidava. — Apulum, 6, 1967, 259—267.

¹⁰ Рашев, Р. Цит. съч., с. 129 сл., 152—173.

¹¹ Пак там, 133—134, 137, табл. XLIX, L₂.

¹² Пак там, 141—143, табл. L₃.

¹³ Афанасьев, Г. Исследование южного угла Маяцкой крепости. — В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М., 1984, 26—56.

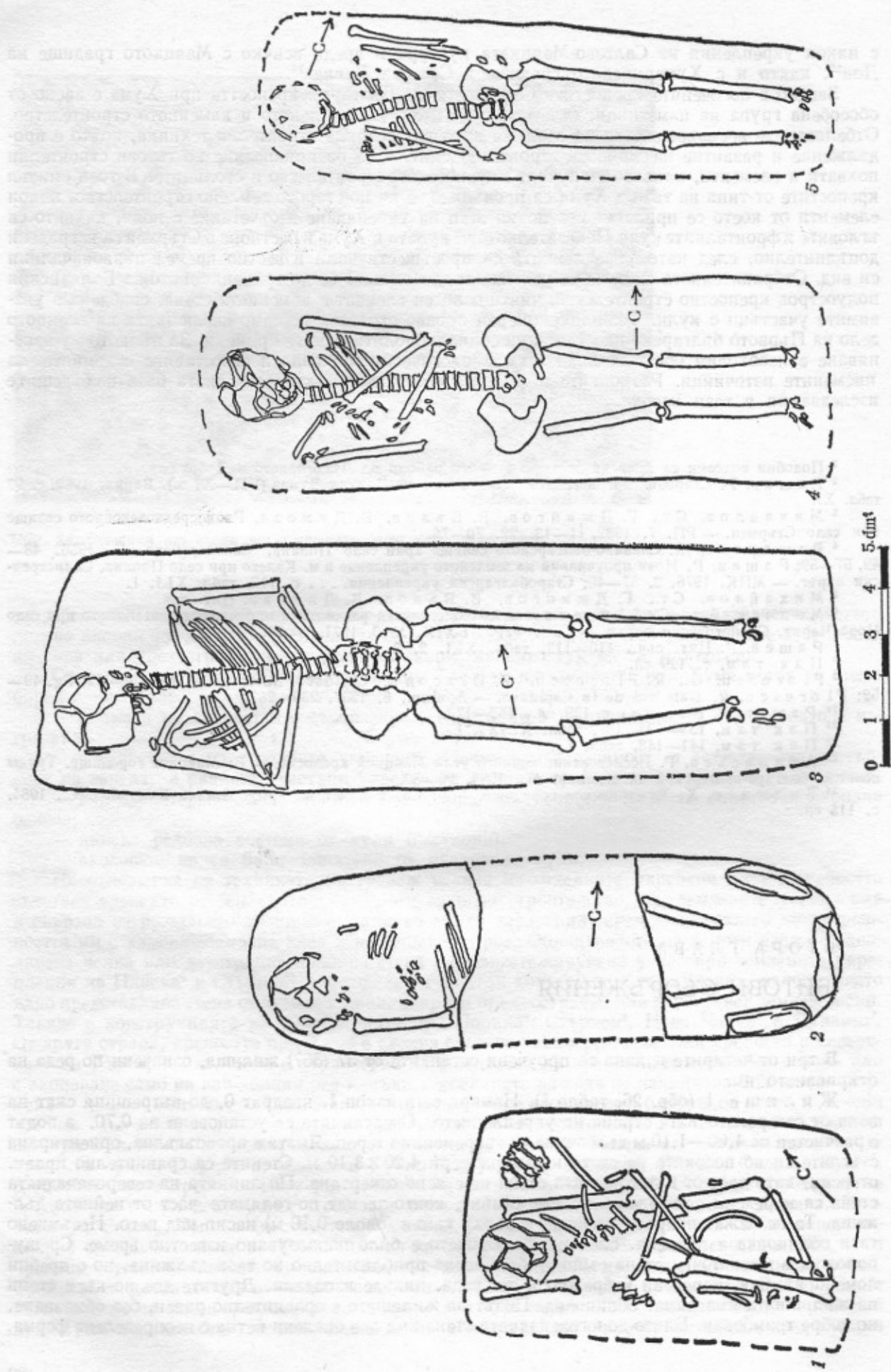
¹⁴ Биджиев, Х. Хумаринское городище. — В: Сб. в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 115 сл.

ВТОРА ГЛАВА

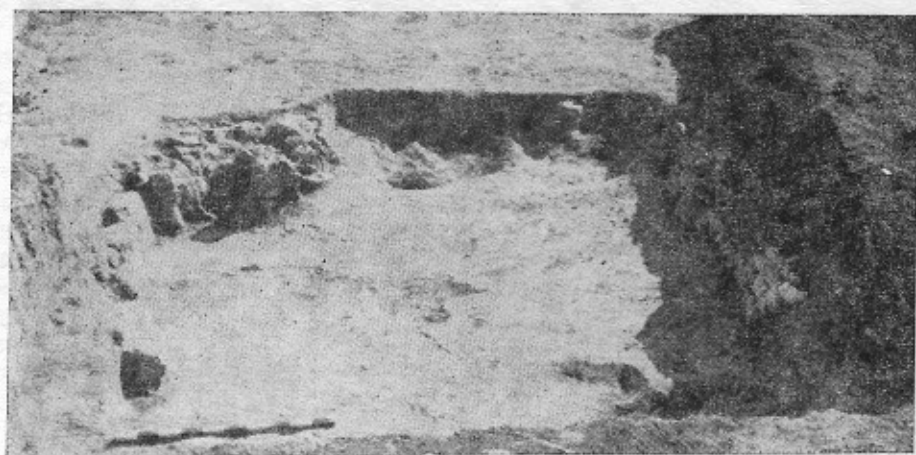
БИТОВИ СЪОРЪЖЕНИЯ

В три от четирите изкопа са проучени останките от 37 (36?) жилища, означени по реда на откриването им.

Жилище 1 (обр. 26, табло I). Намира се в изкоп I, квадрат 0, до вътрешния скат на вала от североизточната страна на укреплението. Очертанията са установени на 0,70, а подът е разчистен на 1,00—1,10 м дълбочина от съвременния терен. Ямата е правоъгълна, ориентирана с ъглите си по посоките на света и има размери 4,20×3,10 м. Стените са сравнително прави, отвесни, като част от югозападната стена не е ясно отчертана. По линията на северозападната стена са наредени пет големи ломени камъка, които заемат по-голямата част от нейната дължина. Те не лежат направо на пода, а върху тънък (около 0,10 м) насип над него. Несъмнено тази облицовка е правена, след като жилището е било използвано известно време. Срещуположната югоизточна стена също е облицована приблизително по тази дължина, но с дребни ломени камъни, наредени небрежно в пет реда, някъде изпадали. Другите две по-къси стени на жилищната яма нямат облицовка. Подът на жилището е сравнително равен, без обмазване, но добре трамбован. Близо до югозападната стена има две опалени петна с неопределена форма.

Обр. 25. Прочитените гробове от некропола

Обр. 26. Жилище 1

До средата на срещуположната северозападна стена се намира яма, вероятно гнездо от дебела гредя-подпора с диаметър 0,42 и дълбочина 0,25 м. В северния ъгъл има пещ от различни по големина ломени камъни с размери 1,00×1,00 м и широчина на отвора 0,45 м. Тя е доста разрушена и затова формата не може да се долови точно, но несъмнено е била елипсовидна. На мястото са запазени два високи ломени камъка, които обрамчват входа. Няма следи от обмазана предпещна площадка.

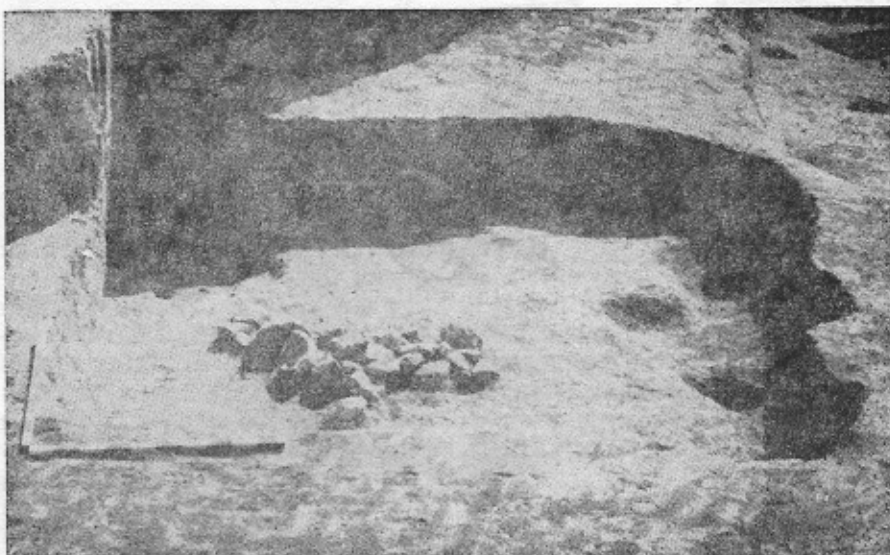
Жилище 2 (табло II). Намира се в изкоп III, квадрати 1, 12. Ямата се очертава на около 0,70 м, а подът е разчистен на 1,05—1,10 м от съвременния терен. Има почти правоъгълна форма, ориентирана с ъглите по посоките на света и с размери 3,00×2,50 м. Стените са сравнително прави, само югоизточната е силно извита навън и очертанията се губят в кафявата пръст. Подът на жилището е неравен, но добре трамбован. Близко до югозападната стена има два ломени камъка. Гнезда от подпори няма — изключение правят две големи квадратни ями в югоизточния ъгъл, които фланкират предпещната площадка. Размерите им са 0,25×0,25 м за северозападната и 0,30×0,26 м за югозападната стена. Дълбочините са съответно 0,15 и 0,25 м. На дъното на по-плитката яма има други две кръгли дупки с диаметри от 0,05 м и дълбочина 0,03 м. Няма съмнение, че тези ями са от дебели подпори, които носели най-високата част на цялата конструкция. Особеност е тяхното разположение близо до огъня, където вероятността да се запалят била голяма. Жилището се отоплявало от вкопана в югоизточния ъгъл пещ с малки размери (0,54×0,40 м), но гладката глинена замазка върху подложка от дребни ломени камъни продължава и пред нея, образувайки по-голяма предпещна площадка (0,55×0,70 м).

Жилище 3 (обр. 28, табло III). Намира се в изкоп III, квадрати 5, 8. Ямата се открива на 0,80—0,85 м, а подът — на 1,30—1,35 м от съвременния терен. Има почти квадратна форма, ориентирана приблизително с ъглите по посоките на света и с размери 3,60×3,30 м. Стените са сравнително прави, само югозападната е леко извита навътре. На места бреговете на жилищната яма са малко полегати. Ъглите, особено източният, са силно заоблени. Няма следи, от които да се съди за входа на жилището. Подът е грапав, няма обмазка, трамбован е направо в лъса. До югоизточната стена има дълбока около 0,20 м вдлъбнатина с особена форма — прилича на два съединени под ъгъл правоъгълници, без добре отчертани граници. До самата стена и отчасти вкопана в нея се намира елипсовидна яма с размери 0,65×0,45 м и дълбочина 0,42 м, която в този си вид едва ли би могла да се определи като гнездо от подпора. Освен нея има три кръгли гнезда в средата на югозападната, на североизточната стена и в западния ъгъл с диаметри съответно 0,16, 0,26, и 0,20 м, а дълбочините — 0,32, 0,36 и 0,16 м. В западната четвърт близо до центъра на жилището се намира безформен куп камъни с приблизителни размери 1,40×0,75 м. По тях има следи от опалване, но не лежат върху обгоряла замазка, за да се приеме, че на това място е имало каменна пещ. Близко до северния ъгъл е кръглото добре обмазано огнище с диаметър 0,75 м. Зад него има същата по форма и големина вдлъбнатина, на чието дъно се намериха малко пепел и дребни въглени. Вдлъбнатината е леко вдадена в здравия бряг на жилищната яма. Вероятно огнището и ямата са съществували едновременно.

Жилище 4 (обр. 29, табло IV). Намира се в изкоп III, квадрати 1, 2, 4, 5. Жилищната яма се открива на около 0,95 м, а подът — на 1,50 м дълбочина от съвременния терен. Формата му е правоъгълна, с размери 0,25×3,20 м. Ориентирана е със страните си по посоките на света. Стените са отвесни, почти прави: северната е леко извита навън, а източната — навътре, като

Обр. 27. Жилища 3, 4, 5-6

Обр. 28. Жилище 3

ъглите са леко заоблени. Няма следи от входа на жилището. Подът е неравен, трамбован, не се забелязват следи от обмазка. В него има 11 гнезда от подпори, две от тях разположени в средата и в югоизточния ъгъл. Те имат правоъгълно сечение с размери $0,37 \times 0,50$ и $0,30 \times 0,50$ м и дълбочини 0,35, 0,40 м. До централното гнездо лежи голям ломен камък. Останалите гнезда са по едно в северозападния и югозападния ъгли, едно близо до средата на южната стена и 6 безредно пръснати в северната половина. Повечето имат кръгла форма с диаметър 0,15—0,25 м и дълбочини от 0,15 до 0,45 м. В източната стена близо до югоизточния ъгъл се намира елипсовидна, вкопана в здравия бряг пещ с размери $1,20 \times 0,85$ м. Отворът на пещта е облицован с ломени камъни и е широк 0,40 м. Пред него има направена от глина почти квадратна, с много заоблени ъгли неподвижна подница, чиито размери са $0,58 \times 0,65$ м. Тя има обща с пода на пещта обмазка върху подложка от дребни ломени камъни.

Ж и л и щ е 5-6 (обр. 30, табло V). Намира се в изкоп III, квадрати 4, 7, 10. Не може да се установи със сигурност дали това е едно или две пресичащи се разновременни жилища, затова ямата се описва общо. Очертанията са доловени на дълбочина 0,30—0,35 м, а подът — на 1,10—1,15 м от съвременния терен. Има правоъгълна, доста неправилна форма с начупена северна стена, така че с едно разширение планът получава втори правоъгълник. Размерите са $5,00 \times 3,50$ м. Ориентирано е със страните си по посоките на света. Стените са отвесни, със заоблени ъгли. Част от северната и западната стена заедно с прилежащия им ъгъл не се долавят ясно. Не може сигурно да се забележи къде е подът на жилището — неравен, трамбован, без обмазка. По линията на чупката в северната стена има праг, висок 0,05—0,06 м, който раз-

деля ямата на източна и западна част. Възможно е този праг да бележи не границата на две жилища, а само разширение на една и съща яма. В североизточната четвърт има четири гнезда от подпори. Едното от тях, съвсем кръгло, се намира в югоизточния ъгъл, другите с по-трудно определяема форма са северозападно от него. Крайното е двойно, а гнездото до източната стена е в плътно петно от жълта чакълеста глина. Диаметрите им са от 0,20 до 0,30 м, а дълбочините — от 0,18 до 0,35 м. В северозападния ъгъл има яма с форма на неправилна елипса. Тя има две нива и овално дъно. Диаметрите ѝ са 1,50 и 1,45 м, а дълбочината — 0,40 м от пода на жилището. Но тези данни не са сигурни поради разрушенията в тази част на жилищната яма. Вън от нейните предполагаеми очертания, на нивото на стария обитаващ терен (дълбочина 0,35—0,40 м) има малка площадка от плочести камъни, която може би е подход към жилището. Възможно е и обратното — настилка да няма нищо общо с жилището. В източната стена близо до североизточния ъгъл има елипсовидна вкопана пещ с максимален диаметър 1,10 м. Подът и малката предпещна площадка са обмазани с глина върху подложка от дребни ломени камъни. Втора подобна пещ е вкопана почти в средата на северната стена. Тя обаче има полу-кръгла форма и дълбочина около 0,60 м. Тези данни не са сигурни, защото пещта е доста разрушена. До лявата (западна) страница на отвора има още едно гнездо от дървена подпора, дълбоко 0,32 м и с несигурна форма.

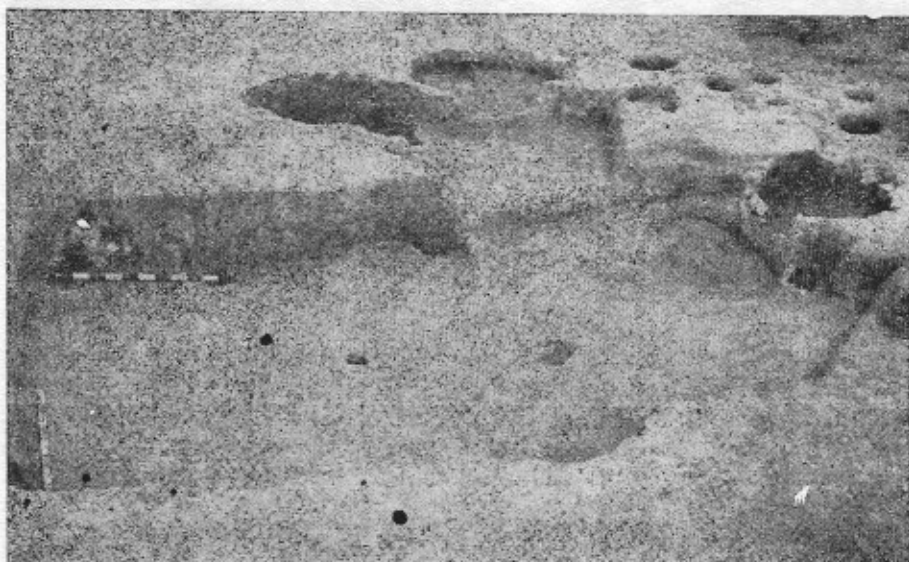
Жилище 7 (табло VI). Намира се в изкоп II. Източната му страна е врязана в жилище 32 и не е възможно да се установи със сигурност нейната граница. Очертанията на ямата са доловени на дълбочина 1,50, а подът — на 1,60 м от съвременния терен, измерена от гребена на вала. Жилището е разположено успоредно на вътрешното лице на крепостната стена, на около 0,70—0,75 м от нея. Вероятно е имало правоъгълна форма със силно заоблени краища. Широчината му е 2,40, а запазената според мястото на едното огнище дължина е 2,70 м. Ориентирано е със стените си по посоките на света. В източната си част има две кръгли, опалени до

Обр. 29. Жилище 4

Обр. 30. Жилище 5-6

Обр. 31 Жилище 8

Обр. 32. Пещта и ямата в страничното помещение на жилище 8

червено, петна от огнища с диаметри 0,75 и 0,40 м, едното от които е обмано. По-малкото е в насипа на жилище 32 и затова е сигурно, че жилище 7 е било устроено след неговото засипване. Насипът върху пода на жилището е от 0,10—0,15 м горял пласт, в който ясно са очертани останки от напречни греди с диаметър 0,08—0,10 м на разстояние 0,20—0,25 м една от друга. Те не прекъсват по цялата ширина и трябва да се приеме, че покривът имал едноскатна конструкция.

Ж и л и щ е 8 (обр. 31, 32, табла VII, VIII). Намира се в изкоп III, квадрати 4, 11, 12. Ямата се очертава на 0,50—0,60 м, а подът е разчистен на 1,10 м дълбочина от съвременния терен. Формата е правоъгълна, при което едната от дългите стени свива два пъти навътре и пресича прилежащия южен ъгъл, а към другата е прибавено малко странично помещение с трудно определяема, напояща правоъгълник форма. Размерите на жилището са 5,00×3,40 м, а на страничното помещение — 1,75×1,75 м. Ориентацията на формата е с ъглите по четирите посоки на света. Стените на ямите са отвесни, а ъглите — доста заоблени. Подът е трамбован, сравнително равен и има две нива — югоизточната третина на жилището е повдигната с един слабо извит праг на 0,05—0,07 м. Друг праг със същата височина има пред пресечения южен ъгъл, където вероятно е бил входът. Върху напречния праг са пръснати множество дребни ломени и един по-голям камък. Подът на страничното помещение също е повдигнат, но с 0,10

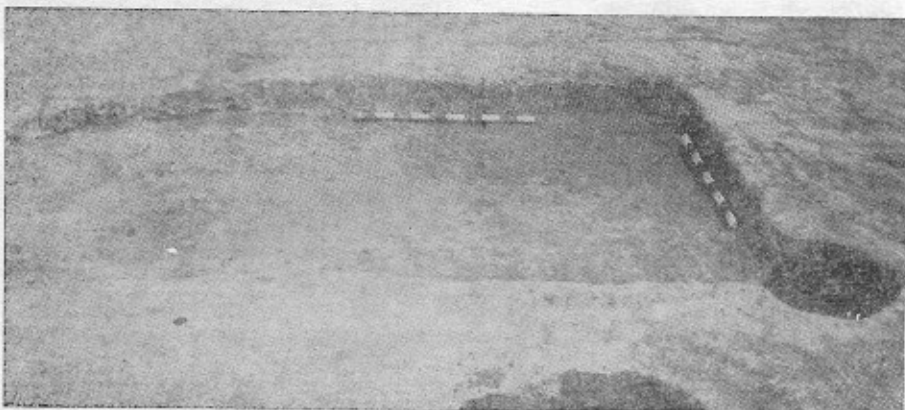
—0,20 м спрямо нивото на жилищната яма. При североизточната стена има гнезда от подпори — две пресичащи се при ъгъла, който тя сключва с помещението, и едно на около метър североизточно от тях. Четвърто гнездо се намира почти в средата на жилищната яма, пето пресича споменатия праг близо до югозападната стена, шесто има в ъгъла, който тя образува при споменатото свиване, последните гнезда са едно до друго в североизточния ъгъл. Диаметрите им общо са между 0,10 и 0,35 м, а дълбочините — от 0,15 до 0,40 м, с изключение на гнездото, което пресича прага — то е дълбоко 0,05 м. В северозападната стена на страничното помещение е вкопана голяма камбановидна яма с равни очертания, дълбока около 1,20 м от пода му и диаметри: горе — 1,25, а долу — 1,75 м. В жилището има четири вкопани в стените елипсовидни пещи: в северозападния и в югозападния ъгъл, в югоизточната стена до източния ъгъл и в дъното на страничното помещение до устието на ямата. Първите две са с диаметър 0,60—0,70, а вторите — 1,25—1,30 м. Подовите им са обмазани с дебел пласт глина, а пещта в западния ъгъл има подложка от дребни ломени камъни. Устието на пещта в северозападния ъгъл е зазидано с ломени камъни, а това на пещта в югоизточния ъгъл е облицовано с камъни върху глиненна подложка отстрани. Пред него има плитка вдлъбнатина, вероятно за изгребване на пепелта. Това жилище прави впечатление с разчленяването си — в югоизточния край била устроена „кухнята“ и отстрани до нея се влизало в стопанското помещение, където имало хранилище за зърно и пещ за хляб. В по-голямата част на жилището били направени допълнително помалки пещи, вероятно само за отопление. Те се използвали в различно време заради някакви вътрешни преустройства. Може би разчленяването било устроено с дървени прегради между трите части.

Ж и л и щ е 9 (табло IX). Намира се в изкоп III, квадрати 12, 15. Очертанията на ямата се долавят на около 1,10, а подът — на 1,30 м дълбочина от съвременния терен. На север и запад очертанията на ямата са много неясни. Изглежда, че стените се пресичат с очертанията на жилище 8. Едно гнездо за подпора в западния край на жилище 9 попада в голямата пещ на жилище 8 и отчасти я разрушава. Това означава, че в относителната хронология на селището жилище 9 е по-късно от жилище 8. С предложената реконструкция на неясните очертания се предполага, че това жилище е имало правоъгълна, със заоблени ъгли форма и допълнително помещение към едната от дългите стени. Ориентирано е с ъглите си по четирите посоки на света. Предполагаемите му размери са $3,50 \times 1,80$ м, а на „пристройката“ — $1,80 \times 2,00$ м. Стените са отвесни, а подът е равен и трамбован. В добре запазената североизточна стена има елипсовидна пещ с диаметър 0,90 м и овална предпещна площадка с размери $0,50 \times 0,70$ м. Те са дебело обмазани с глина върху подложка от дребни камъни. С глина е запълнен и ъгълът между свода и подовата замазка. По пълнежа ясно личат надлъжни следи от човешки пръсти. В югозападния край на пещта сводът е пробит от вертикален кръгъл отвор с диаметър 0,25—0,30 м. Долната му част е добре опалена до червено, а нагоре избледнява, докато се слее с насипа. Няма съмнение, че това е дымоотвод на пещта, какъвто има и в други отоплителни съоръжения тук. В пода на жилищната яма има 8 гнезда от подпори с диаметър от 0,15 до 0,30 м и дълбочина от 0,15 до 0,40 м. Не може да се долови някакъв ред в тяхното разположение. Едно безформено гнездо е пред устието на пещта, а останалите са из северозападната част на жилището. Три гнезда са в плътно трамбовани петна от жълта глина, смесена с едър кварцов пясък, употребени за по-голяма устойчивост на подпорите. В тази част на жилището има по-голямо петно от такава глина без гнездо от подпора, но с няколко ломени камъка отгоре.

Ж и л и щ е 10 (обр. 33, табло X). Намира се в изкоп III, квадрати 14, 15. Ясните очертания на ямата се забелязват чак на 0,75 м, а подът — на 1,00 м дълбочина от съвременния терен. Формата е трапецовидна, със силно заоблени ъгли. Максимални размери — $4,70 \times 2,90$ м. Ориентирано е със страните си по посоките на света. Стените са отвесни, в южната със значително снижаване е очертан ясно входът, широк 1,75 м, вкопан на 0,15 м в пода, който се проследява на около 0,50 м дължина и след това се губи без предполагаемата денивелация към повърхността. Подът на жилището е сравнително равен, вероятно трамбован, макар уплътняването да не е толкова силно както в други жилища. На места по него се забелязват жълто-зелени отлагания от органична материя, вероятно рогозка. Има 7 гнезда от подпори, като 4 от тях са към четирите стени, петото е в центъра на жилището, а другите две — в източната му половина. Централното гнездо е с пълнеж от трамбована глина, а до него също в глиненна възглавница има два малки плочести камъка. Те лежат в ос с гнездата на северната и южната стена и вероятно са носели по-дебела централна подпора, докато тази в съседното гнездо е била само помощна. Вероятно помощни са били и подпорите в останалите две гнезда. Диаметрите на гнездата при стените са от 0,25 до 0,40 м, дълбочините — от 0,20 до 0,40 м, диаметри на другите три — от 0,15 до 0,20 м и дълбочини — от 0,10 до 0,15 м. В източната стена почти в североизточния ъгъл е вкопана кръгла пещ с диаметър 0,90—1,00 м и пред устието има слаби следи от опалване. Нейният под е дебело обмазан от глина без подложка от дребни камъни; обмазана е и периферията при началото на свода. В югоизточния ъгъл на жилището има правоъгълна яма с размери $0,90 \times 0,70$ м и дълбочина 0,25 м (измерени от подовото ниво). Южната

Обр. 33. Жилище 10

Обр. 34. Жилище 11

и западната стена на ямата са доста полегати, подът е равен, а в северния му край е гнездото на една от трите вътрешни подпори. Дъното на ямата е обмазано, опалено, а насипът е от пепел и дребни въглени. Гнездото прорязва и него, следователно тази подпора е била поставена след изоставянето на ямата. Нейното използване може да се определи както преди вкопаната пещ, така и заедно с нея, когато вероятно е служела за подница.

Жилище 11 (обр. 34, табло XI). Намира се в изкоп III, квадрати 14, 17. Очертанията на ямата са установени на 0,60 м, а подът е разчистен на 0,85 м дълбочина от съвременния терен. Има правоъгълна форма, със заоблени ъгли и размери $4,00 \times 1,80$ м и е ориентирано със стените си по четирите посоки на света (надлъжна ос север—юг). Стените на ямата са отвесни с изключение на несигурна гънка в северния край и част от западната стена, а подът е твърде неравен и не личи да е трамбован. На 1,30 м от южната стена той е плавно повдигнат с около 0,10 м. В жилищната яма няма гнезда от подпори. Вън от очертанията мудроюгозападния ъгъл има кръгла яма с полегати стени, диаметър 0,60 м и дълбочина 0,10 м. Пред нея се намира кръгло огнище (0,50—0,60 м). В ямата има остатъци от горяло и нейното предназначение не може да се обяснява във връзка с огнището. Може би тази постройка отначало е имала стопанско предназначение и тогава се е използвала ямата. После тя е служела за жилище, ямата била изоставена, а в същия ъгъл се е появило огнище.

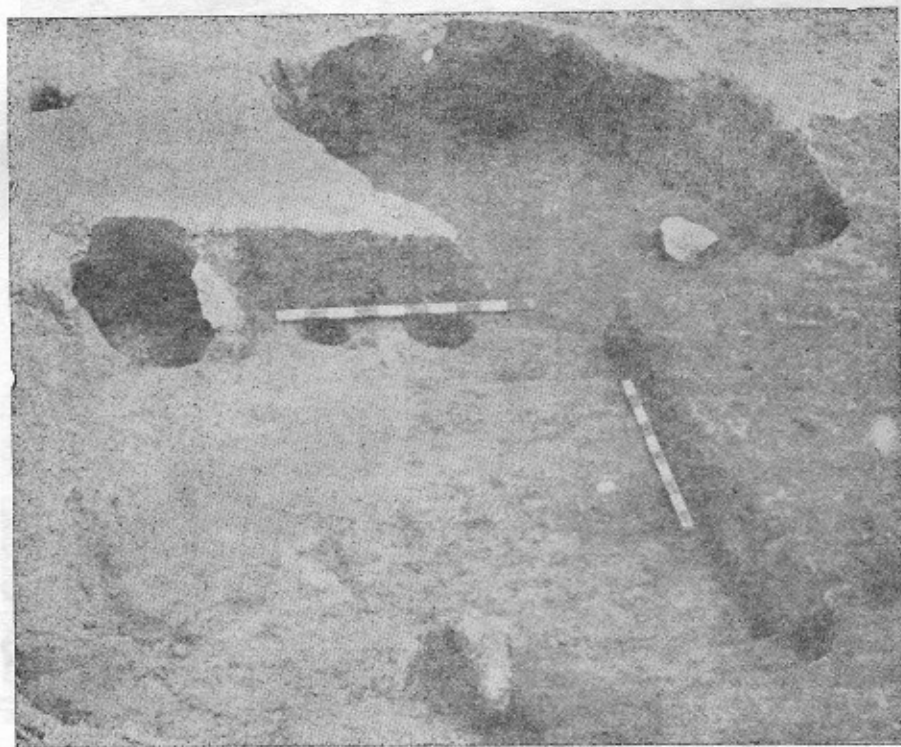
Жилище 12 (обр. 35, табло XII). Намира се в изкоп III, квадрати 13, 16. Ямата е очертана на 0,50—0,60 м, а подът — на 0,70—0,80 м дълбочина от съвременния терен. Формата е не съвсем правилен четириъгълник, ориентиран със страните си по посоките на света; размери — $2,20 \times 3,00$ м. Стените са отвесни, няма следи от вход. Не личи дали равният под е трамбован. На 0,40—0,50 м от южната половина на западната стена има праг, който повдига нивото на ямата с 0,10—0,15 м — това може би е подход към входа на жилището. Гнездата от подпори са три — две при източната и едно при северната стена, с диаметри съответно 0,25, 0,30 и 0,25 м, а дълбочините — 0,30, 0,35 и 0,10 м. Гнездото, което е почти в средата на източната стена, има полегати стени и това означава, че подпората е била изострена. В източната стена, почти в

североизточния ъгъл, е елипсовидната пещ с размери $0,80 \times 1,20$ м. Тя е наполовина врязана в стената и наполовина изрязана от нарочно оставен при изкопаването на жилищната яма масив. Устието на пещта е фланкирано от два плочести камъка.

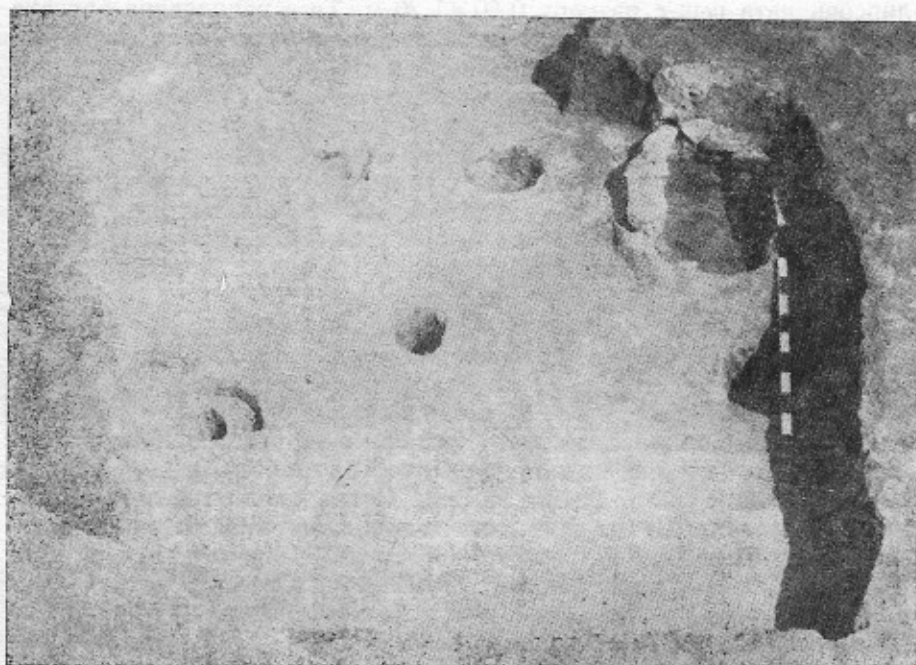
Към югоизточния ъгъл на това жилище се открива голяма правоъгълна яма с много заоблени ъгли. Очертанията ѝ са определени също на $0,50-0,60$ м, но подът ѝ е на $1,00$ м дълбочина от съвременния терен. Размерите са $2,60 \times 1,70$ м. Ориентирана е с ъглите си по четирите посоки, т. е. в плана стои косо спрямо жилището, с което е свързана чрез проход, широк $0,60$ м. Две от стените на ямата са леко полегати, подът е равен, без обичайното уплътняване от трамбоване и утъпкване; само при югоизточната стена има голям ломен камък. Няма гнезда от подпори и следи от отоплително съоръжение. Вероятно тази яма е от стопанска постройка към жилище 12.

Жилище 13 (табло XIII). В изкоп III, квадрати 10, 13. На дълбочина $0,50-0,55$ м от съвременния терен е очертан северозападният ъгъл на ямата заедно с кръглата вкопана пещ с диаметър $1,10$ м. Пред пещта, на дълбочина $0,75$ м от съвременния терен, се долавя подът на жилището като слабо уплътняване на пръстта без следи от трамбоване или обмазване. Право на юг, на $1,50$ и $2,80$ м от пещта, има две гнезда от подпори с диаметър $0,25$ и $0,35$ м и дълбочина $0,25$ и $0,20$ м, измерена от нивото на пода пред пещта. Едното от гнездата е в петно от трамбована жълта глина, примесена с много дребни камъни. Подът около гнездата и останалите стени на жилището не се долавят. Пещта има доста неправилна елипсовидна форма и дебело обмазан с глина под върху подложка от дребен речен чакъл. Насипът върху пръстта съдържа дребни ломени камъни, някои от които лежат плътно върху нейния под.

Жилище 14 (обр. 36, табло XIV). В изкоп III, квадрат 20. Ямата е очертана на $0,75$, а подът — на $1,10$ м дълбочина от съвременния терен. Има форма на неправилен квадрат с доста заоблени ъгли, ориентиран със стените си по четирите посоки на света. Почти цялата северна стена е разрушена от друга яма, чиито очертания не можах да се доловя. Размерите са $3,00 \times 2,80$ м. Стените са отвесни, не са забелязани следи от вход. Подът е трамбован и доста равен. Гнездата от подпори са четири: по едно, симетрично в средата на източната и западната стена, едно в средата на жилището и едно близо до предполагаемата линия на северната стена, на около $0,80$ м от североизточния ъгъл. Диаметри по реда — $0,45$, $0,40$, $0,25$, $0,35$, дълбочина — $0,55$, $0,42$, $0,32$, $0,15$ м, измерена от пода. Първите две гнезда имат особена форма — те се стесняват на $0,10-0,15$ м дълбочина, като че ли отначало в тях е имало по-тънки греди, които били подменени с по-дебели, плитко забити. Възможно е обаче така да са били

Обр. 35. Жилище 12

Обр. 36. Жилище 14

Обр. 37. Жилище 15

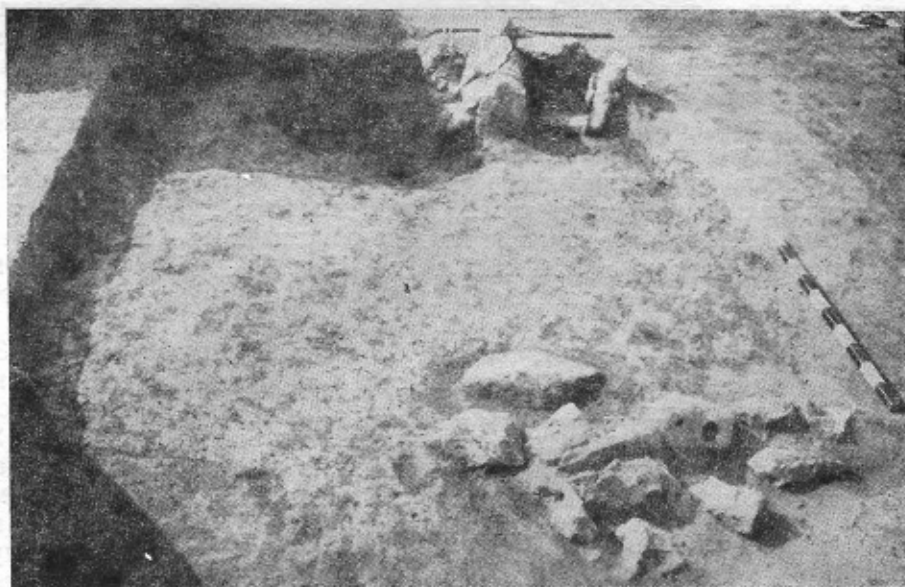
оформени петите на дебелите греди, поставени там първоначално. В североизточния ъгъл на жилището има каменна пещ с почти квадратна форма и размери $0,60 \times 0,70$ м. Тя е вкопана на $0,20$ м в пода, стените ѝ са иззидани от ред ломени камъни, опалени и измазани отвън с жълта глина. С дебели „възглавници“ от такава глина, в която има примес от ситен чакъл е запълнено пространството между ъгъла на жилището и задната (северна) стена. В северния край на жилищната яма към средата на предполагаемата на северната стена има останки от слабо вкопано в пода кръгло огнище с диаметър около $0,50$ м.

Ж и л и щ е 15 (обр. 37, табло XV). В изкоп III, квадрати 19, 21. Очертанията на ямата са установени на $0,60$ м, равнището на пода на $1,20$ м дълбочина от съвременния терен. Има

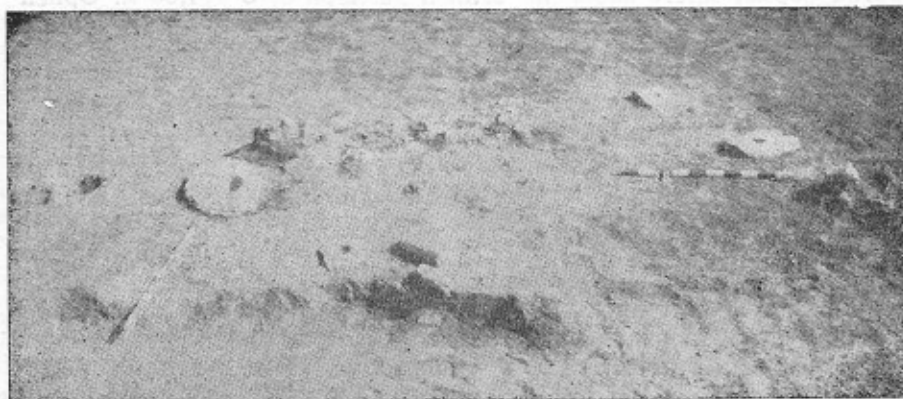
четириъгълна, почти квадратна форма, много заоблени ъгли и размери $3,75 \times 4,00$ м. Ориентирана е със страните си по посоките на света. Стените са отвесни, сравнително прави; несигурни очертания имат само северозападният ъгъл и част от източната стена. Подът е сравнително равен, уплътнен с трамбоване, но без обмазване. В западната половина има кръгло равно петно от жълта глина, примесена със ситен чакъл, с диаметър 1,00 м. Формата му е сравнително правилна, но към стената се издава навън малък правоъгълник. Край стените са разположени шест гнезда от подпори, пет от които имат четириъгълно сечение: по едно в североизточния и северозападния ъгъл и по едно приблизително в средата на всяка от четирите стени. Те имат размери (по реда) $0,30 \times 0,30$, $0,40 \times 0,50$, $0,40 \times 0,50$, $0,35 \times 0,40$, $0,45 \times 0,55$ и $0,35 \times 0,40$ м и дълбочини 0,20, 0,35, 0,35, 0,35, 0,35, 0,40 и 0,35 м. В югоизточния ъгъл е правоъгълната каменна пещ със също правоъгълна предпещна яма, вкопана в пода на едно равнище. Размери на пещта: $0,80 \times 0,90$ м, на ямата: $0,70 \times 1,10$ м, дълбочина 0,45 м, измерена от пода. Пещта е изградена от ломени камъни в двоен ред. Близо до южната стена има елипсовидна яма с гладко изрязани стени и равно дъно, с максимален диаметър 0,80 и дълбочина 1,10 м, измерена от пода на жилището.

Жилище 16 (табло XVI). Изкоп III, квадрати 1, 2, 19, 20. Очертанията на ямата са установени на 0,90 м, а подът — на 1,00 м дълбочина от съвременния терен. Вероятно тя е имала правоъгълна форма с размери $2,50 \times 3,10$ м, ориентирана със стените си по посоките на света, но при разкопките не се установиха очертанията на северната, западната и част от южната стена. Подът е равен, без особено уплътняване или обмазване. До запазената част от южната стена, почти в югоизточния ъгъл, има кръгло гнездо от подпора с диаметър 0,20 и дълбочина 0,25 м. В предполагаемия югозападен ъгъл се намира кръгло, леко вдлъбнато в пода огнище с диаметър 0,35—0,40 м. В североизточния ъгъл е пещта от сравнително едри ломени камъни. Тя има доста неопределена (може би елипсовидна) форма с размери $1,00 \times 0,80$ м.

Жилище 17 (обр. 38, табло XVII). Изкоп I, квадрат 1. Очертанията на ямата са определени от 0,25 до 0,60 м, а подът е разчистен на дълбочина около 0,90 м от съвременното равнище на терена. Формата е четириъгълна, с доста прави стени, заоблени ъгли и размери $2,10 \times 3,00$ м. Ямата е ориентирана с ъглите си по посоките на света. Стените са отвесни, а част от северозападната стена при западния ъгъл е облицована с ломени камъни, откъдето започва и каменна площадка вън от жилището. На това място вероятно е имало вход. Няколко камъка около северния ъгъл като че ли го облицоват, но само в горната част. Подът на ямата е равен, измазан е с два пласта жълта глина. Няма гнезда от подпори. При северозападната стена е паднал доста голям ломен камък. В южния ъгъл има правоъгълна пещ от сравнително едри ломени камъни с размери $0,70 \times 1,00$ м. До нея при средата на югоизточната стена е разположена правоъгълна яма с приповдигнат откъм външната стена под, където се забелязва дъното на част от гнездо за подпора. При отстремния край на ямата има голямо опалено петно в пода на жилището, което всъщност е пресечено от нея. Няма съмнение, че на това място първоначално е имало

Обр. 38. Жилище 17

Обр. 39. Жилище 18

отоплително съоръжение (поне огнище), а при стената — дървена подпора. После била изкопана ямата, която унищожила голяма част от огнището и гнездото на извадената подпора.

На запад от жилището е разположена споменатата площадка, настлана с плоски ломени камъни, която може би е била под на наземна пристройка. Тя е на дълбочина 0,25—0,30 м от съвременното равнище на терена, което отговаря на наблюденията на старото ниво на обитаване. Площадката има четириъгълна, почти квадратна форма с размери 2,00×2,00 м. Настилната не покрива цялото очертано пространство и е равна само в средата.

Ж и л и щ е 18 (обр. 39, табло XVIII). В изкоп III, квадрати 23, 24, 28, 29. На дълбочина 0,30 м от равнището на съвременния терен са разположени шест плоски камъка, нивелирани спрямо слабата денивелация на терена. Те затварят пространство с размери 1,20×3,50 м. Във всеки камък има правилна кръгла дупка с равно дъно. Диаметри по низходящ ред — 0,10, 0,10, 0,10, 0,15, 0,15 и 0,25 м, дълбочини — от 0,05 до 0,15 м. В този си вид камъните явно са петъ за дървени подпори. Разположението им не издава план на жилище с прави стени. Въпреки това едни от петите несъмнено имат обща осева линия. Четири от тях се намират в петна от трамбована глина с примеси от ситен чакъл. На същото равнище са пръснати ломени камъни, а в северната линия на петите върху доста разрушената опалена замазка лежат дребни ломени камъни — при всички случаи от отоплително съоръжение. Забелязва се слабо уплътнено подово равнище.

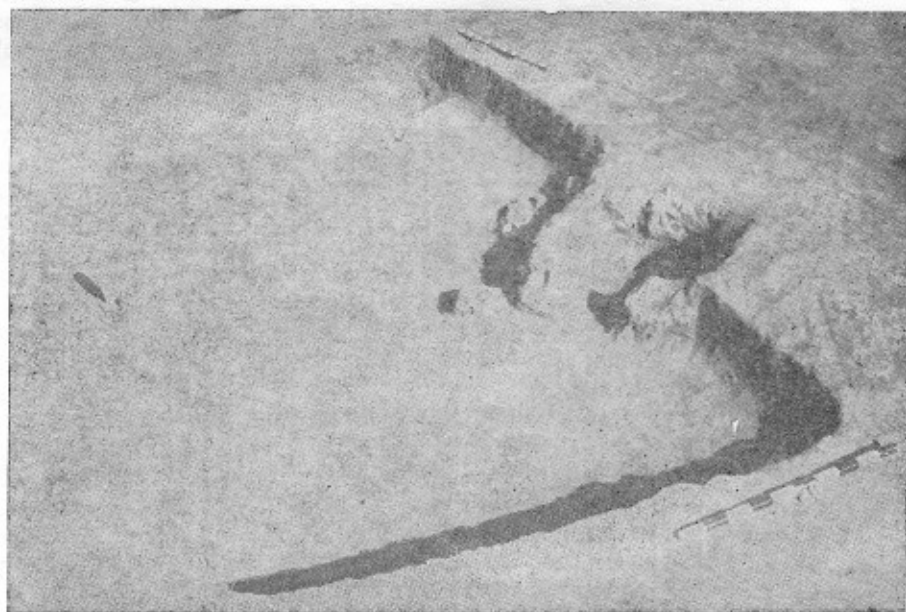
Ж и л и щ е 19 (обр. 40, табло XIX). Намира се в изкоп III, квадрат 24. Ямата е отчертана на 0,30—0,35 м, а подът е разчистен на 0,80 м от равнището на съвременния терен. Има четириъгълна форма с размери 3,25×2,60 м и е ориентирана със страните си по четирите посоки на света. Стените са отвесно изрязани и прави с изключение на западната, в средата на която има изрез, дълбок 0,80 и широк 1,00 м. Вероятно тук е бил входът на жилището. Подът е равен и добре уплътнен с трамбоване. В него има три кръгли гнезда за подпори. Едното е в североизточния ъгъл, изрязано в дебела каменна плоча; второто — почти в средата на източната половина на ямата; третото — в западния край, точно срещу изреза, към който е наклонено. То е в петно от жълта трамбована глина, а на дъното му е подложен плосък камък срещу хлътване на гредата. Диаметри по ред — 0,10, 0,10, 0,20 м и дълбочини — 0,05, 0,15, 0,25 м. В южния ъгъл, който изрезът образува със стената отвън, има голям ломен камък. В средата на източната стена е вкопана кръгла пещ с диаметър 1,25 м. Нейният под е по-висок с около 0,10 м от пода на жилището и има глинена обмазка без подложка. Устието на пещта е с добре запазен свод — широко е 0,50 и е високо 0,15 м. От двете страни е обмазано плътно с жълта глина, примесена с едър пясък. Пред устието има опалено петно от пода, голямо 0,50×0,70 м.

Ж и л и щ е 20 (обр. 41, табло XX). В изкоп III, квадрати 29, 34. Ямата е открита на 0,40 м, а подът е разчистен на 0,70 м дълбочина от равнището на съвременния терен. Има четириъгълна форма, ориентирана при известно отклонение с ъглите си по посоките на света. Трите стени са прави, само западната е силно извита навън. Размери — 4,50×2,70 м. Подът е доста неравен и слабо уплътнен, а в северозападния ъгъл има вдлъбнатина с неправилна форма. В източната половина на северната стена е иззидана пещ от дребни ломени камъни. Тя е квадратна, с размери 0,90×0,90 м, наполовина вдадена в здравата пръст вън от отчертанятия на жилищната яма. Подът на пещта е обмазан с глина върху подложка от дребни камъни. Устието, широко 0,30 м, също е дебело обмазано от страни с жълта глина, примесена с едър пясък. Стените на пещта са запазени на височина до 0,45 м. На запад от пещта върху пода има два купа ломени камъни.

Жилище 21 (табло XXI). В изкоп III, квадрати 22, 23. Очертанията на ямата са доловени на дълбочина 0,40—0,45 м, а подът е разчистен на 1,10 м от съвременното равнище на терена. Има трапецовидна форма, ориентирана със страните си по четирите посоки на света. Максимални размери: 3,50×3,50 м. Стените са прави с изключение на южната, която е леко полегата и доста извита навън. На 0,35 м пред западната стена по цялата дължина има праг, висок 0,40 м над пода. Вероятно на това място е бил входът на жилището. Подът е равен, слабо уплътнен. При северната и южната стена има по едно кръгло гнездо от подпора с диаметри 0,40 и 0,25 м и дълбочина 0,50 и 0,55 м. В ямата не се откри отоплително съоръжение. След частичното засипване в жилището била направена кръгла пещ с диаметър 1,60 м, която прилича

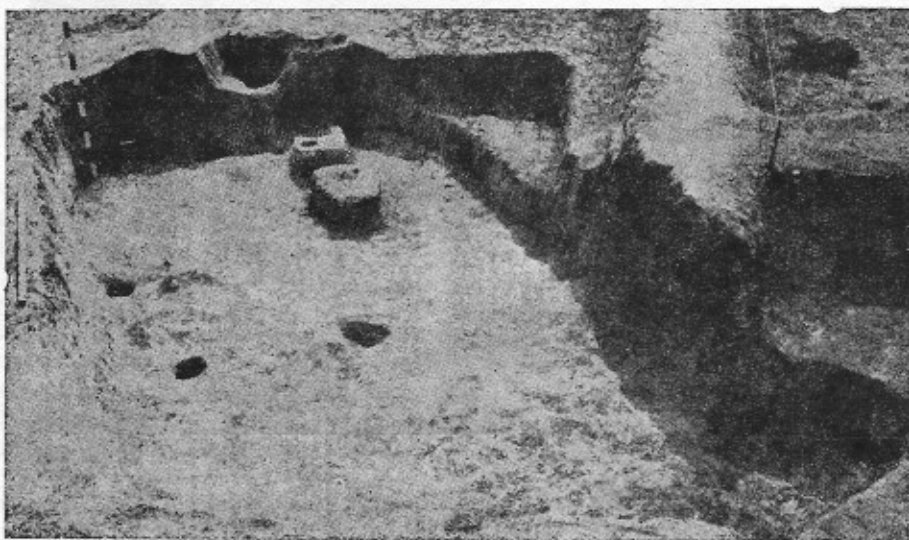
Обр. 40. Жилище 19

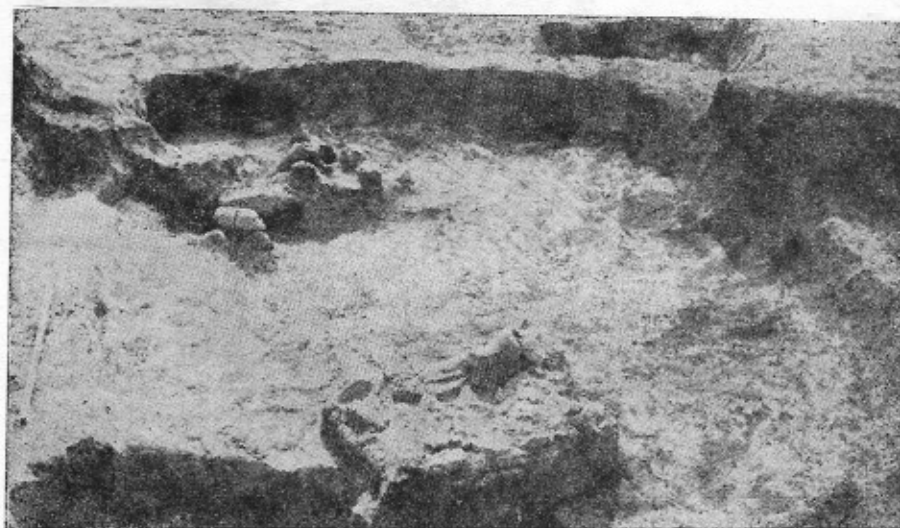
Обр. 41. Жилище 20

Обр. 42. Жилище 22

Обр. 43. Жилище 23

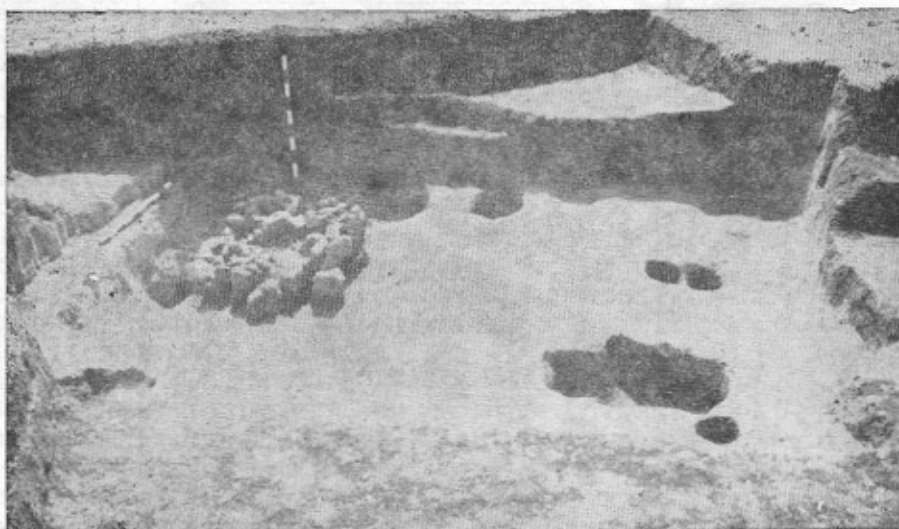
Обр. 44. Жилище 24

на вкопаните пещи от другите жилища. Нейният под обаче е само на 0,65 м дълбочина от равнището на съвременния терен, т. е. на 0,30—0,35 м от равнището на стария терен. При всички случаи част от купола е излизал над него, от което следва, че е бил глинобитен, макар че следи от дебели фрагменти опалена глина тук не се откриха. Устието на пещта, широко 0,40 и дълго 0,60 м, е фланкирано от двете страни с по един голям ломен камък. Пред него са нападали други такива камъни, пръснати под наклон към западната стена, с което бележат и наклон на насипа в жилищната яма.

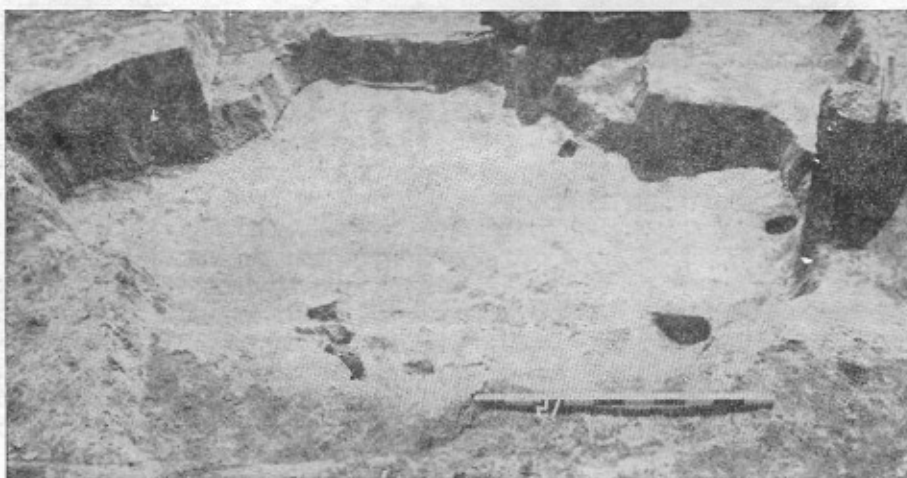
Жилище 22 (обр. 42, табло XXI). В изкоп III, квадрати 33, 34. Очертанията на ямата са открити на дълбочина 0,45, а подът — на 0,75 м от равнището на съвременния терен. Има правоъгълна форма, ориентирана със страните си по посоките на света и с размери 2,25×3,70 м. Стените са прави, отвесно изрязани. Очертанията на част от северната стена и североизточния ъгъл не са доловени, защото остават в насипа на жилище 26, което предхожда 22. Подът на ямата е слабо уплътнен. При южната стена пак в насипа на жилище 26 има кръгло, обмазано с глина (?) огнище с диаметър 0,60 м.

Жилище 23 (обр. 43, табла XXIII, XXIV). В изкоп III, квадрати 26, 27, 31. Ямата е очертана на дълбочина 0,35—0,40 м, а подът е разчистен на 0,90—1,00 м от равнището на съвременния терен. Тя е продълговата и напомня неправилна фигура с шест или седем силно заоблени ъгли. Надлъжната осева линия е на изток—запад, но със значително отклонение. Максимални размери: 2,50×5,35 м. Стените на ямата са отвесни и сравнително гладко изрязани, само в края на южната стена на височина 0,20 м от пода е правен голям разрез. Подът е добре утъпкан, сравнително равен, грапавини има при северната и западната стена. Няколко подредени ломени камъка образуват зидче с дължина 0,80 и широчина 0,20 м в северозападния край на 0,50 м от стената. Сигурно това е опора за площадка или по-скоро стъпало за излизане от жилището. В пода са разчистени пет кръгли гнезда от подпори: едно в средата на ямата, две покрай северната и две покрай източната стена. В този ред диаметрите им са 0,35, 0,25, 0,35 и 0,30 м, а дълбочините, измерени от подовото ниво, са 0,10, 0,28, 0,23, 0,40 и 0,16 м. В южната половина на източната стена е вкопана кръгла пещ с диаметър 1,30 м и височина на свода 0,45 м. Напълно запазеното устие има дължина 0,15, широчина 0,60 и височина 0,25 м. Подът е обмазан с дебел пласт глина върху подложка от дребни камъни; пещта продължава и пред устието, оформяйки правоъгълна предпещна площадка с размери 1,30×1,75 м. Прави впечатление разположението на гнездата за подпори пред източната стена — те фланкират симетрично и съвсем близо нейното устие, като от дясната страна гнездото плътно опира в предпещната площадка. На 0,10—0,15 м над подовото ниво върху тази площадка и пред нея в насипа са разчистени две петна от пласт жълта глина, примесена с едър пясък. Едното от тях има кръгло (диаметър 0,12 и дълбочина 0,30 м) гнездо от подпора, която пронизва и опалената замазка. Може би тези петна бележат второ ниво на обитаване на жилището, когато е било преустройвано. Ако съдим по приблизително еднаквото ниво, дълбокият изрез в източната стена също е направен при това преустройство. В западния край на жилищната яма, на дълбочина 0,20 м от съвременния терен, т. е. още в началото на насипа, са нападали на едно равнище ломени камъни, които може би нямат връзка с това жилище.

Жилище 24 (обр. 44, табло XXV). В изкоп III, квадрати 30, 31, 37, 48. Ямата е открита на 0,40—0,45 м, а подовото ниво — на 0,80—0,90 м от равнището на съвременния терен. Формата е четириъгълна, почти квадратна, с размери 4,00×4,00 м, ориентирана със страните си по посоките на света. Стените са отвесни, с изключение на източната, която е изрязана с наклон навън. Южната стена прави една особена чупка с около 0,30—0,40 м навън. Възможно е този изрез да има някаква връзка с входа на жилището. Част от западната стена се пресича с ямата на жилище 27 и не може да се разбере кое от двете жилища е по-ранно. Подът на ямата не е съвсем равен, но е добре уплътнен и трамбован сигурно. В южната половина има четири малки петна от опалване. В източната стена почти от североизточния ъгъл се намира голяма вкопана пещ с кръгла форма, диаметър 1,20 м и височина на свода (запазен до половина) 0,35 м. Подът на пещта е по-висок с 0,10 м от пода на жилището. Пред нейното устие мястото е слабо опалено, а отгоре лежат останките на силно разбита глинена подница, опалена до червено. Ако се съди по гладките долни плоскости на фрагментите, тя е била подвижна, местила се е. Срещу вкопаната пещ при срещуположната (западна) стена на жилищната яма има и друга глинена подница. Тя също е много фрагментирана, но останките ѝ не са разбъркани. Долната плоскост лежи върху 0,05—0,07 м насип на пода на жилището. Формата е правоъгълна, с размери 1,10×0,60 м. Бордовете са широки 0,04—0,05 м и високи до 0,07 м. В три от ъглите има дълбоки вдлъбнатини с диаметър 0,10—0,15 м, които приличат на малки гнезда за подпори. Те са различни по форма — кръгли, правоъгълни, елипсовидни. Долните плоскости на фрагментите не са гладки, а имат отпечатащи от плоски тесни дъски по цялата широчина. Отпечатащите по дължината на стените са от обло дърво. Явно подницата е била върху дървена скара, вероятно направена сравнително високо над пода.

Обр. 45. Жилище 26

Обр. 46. Жилище 27

Освен останалия материал насипът на жилищната яма съдържа малки фрагменти от подницата пред пещта и червени и черни петна пръст от силно обгаряне.

Ж и л и щ е 25 (табло XXVI). В изкоп III, квадрати 32, 33. Стените на ямата са очертани на 0,40, а подовото ниво на 0,75 м дълбочина от равнището на съвременния терен. Има четириъгълна форма, ориентирана със страните си по посоките на света и с размери $4,75 \times 3,00$ м. Южната и западната стена се отклоняват навън и се съединяват със силно заоблен ъгъл, което нарушава правоъгълната форма на ямата. Подът е сравнително равен, слабо уплътнен. До северната стена има гнездо от подпора с диаметър 0,20 и дълбочина 0,10 м. Жилището има следи от отоплително съоръжение.

Ж и л и щ е 26 (обр. 45, табло XXVII). В изкоп III, квадрати 33, 47. Очертанията на ямата са установени на дълбочина 0,55 м, а подът е разчистен на 0,95 м от съвременния терен. Има четириъгълна форма със заоблени ъгли; ориентирана е с ъглите си по посоките на света. Размери: $4,00 \times 4,75$ м. Югоизточната стена има дъговиден изрез на височина 0,35 м от пода, а част от югозападната стена е прорязана от ямата на жилище 22. Подът е сравнително равен и добре уплътнен. В него има пет гнезда от подпори. Те се намират на значително разстояние от стените на ямата — едно с четириъгълна форма при североизточната стена, второ със същата форма при югоизточната стена, други две кръгли, едно до друго, леко наклонени към средата на жилището при югозападната стена и още едно с триъгълна форма в западния ъгъл. Размери по реда — $0,35 \times 0,25$, $0,35 \times 0,40$ м; диаметри — 0,25, 0,25, $0,30 \times 0,25$ м. Дълбочини — 0,27,

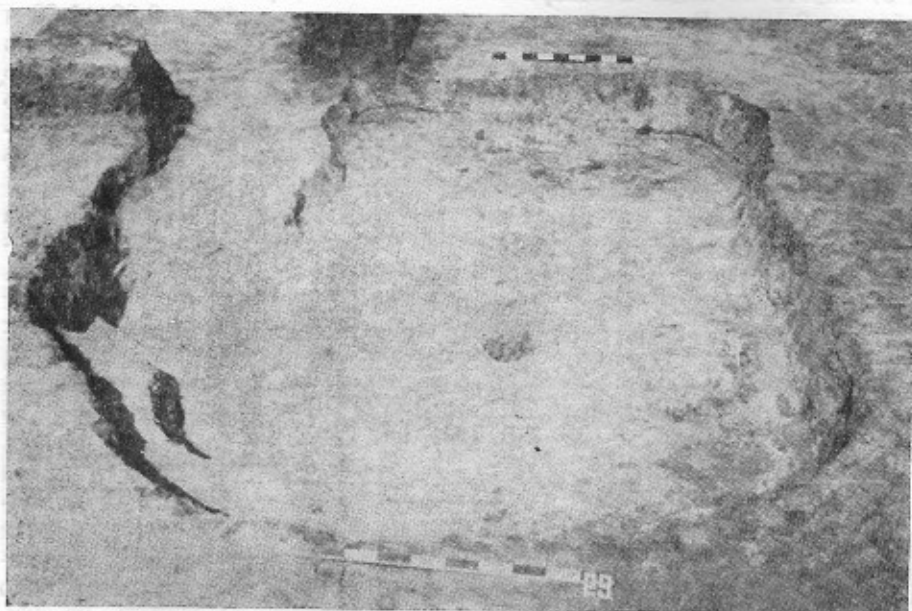
0,75, 0,40, 0,35 и 0,40 м от нивото на пода. В северния ъгъл има безформена вдлъбнатина с размери $0,65 \times 0,60$ и дълбочина 0,10 м. В източния ъгъл се намира яма с размери $2,00 \times 1,80$ м и дълбочина от подовото ниво 0,45 м. Тя има допълнителен елипсовиден изрез на дъното, по който са пръснати ломени камъни, а в южния край стои на място дебела опалена до червено дъговидна замазка, напомняща стеничка от вкопана пеш. Гнездото от подпора с правоъгълно сечение тук всъщност попада в североизточния край на тази яма. В средата на западната четвъртина на жилищната яма има елипсовидно огнище с размери $0,60 \times 0,80$ м, което е вкопано на дълбочина 0,35 м. Дъното му е дебело и равно обмазано с глина.

Жилище 27 (обр. 46, табло XVIII). В изкоп III, квадрати 25, 30. Очертанията на ямата са установени на дълбочина около 0,40, а подът — на 1,00 м от равнището на съвременния терен. Формата е овална, по-скоро неопределена, с максимални размери $3,30 \times 3,00$ м. Стените са полегато изрязани. Подът е равен, сравнително добре уплътнен. Покрай северния край на жилищната яма има три гнезда от подпори с правоъгълно и квадратно сечение. Размери (от изток на запад): $0,15 \times 0,25$, 0,15, $0,15 \times 0,15$, $0,10 \times 0,25$ м и дълбочина 0,12, 0,15, 0,08 м. В източния край на жилищната яма е разположена вкопана пеш с елипсовидна форма и широко устие. Размери: $0,80 \times 1,00$ м. Запазени са част от подовата замазка и няколко ломени камъка при северната страна на устието.

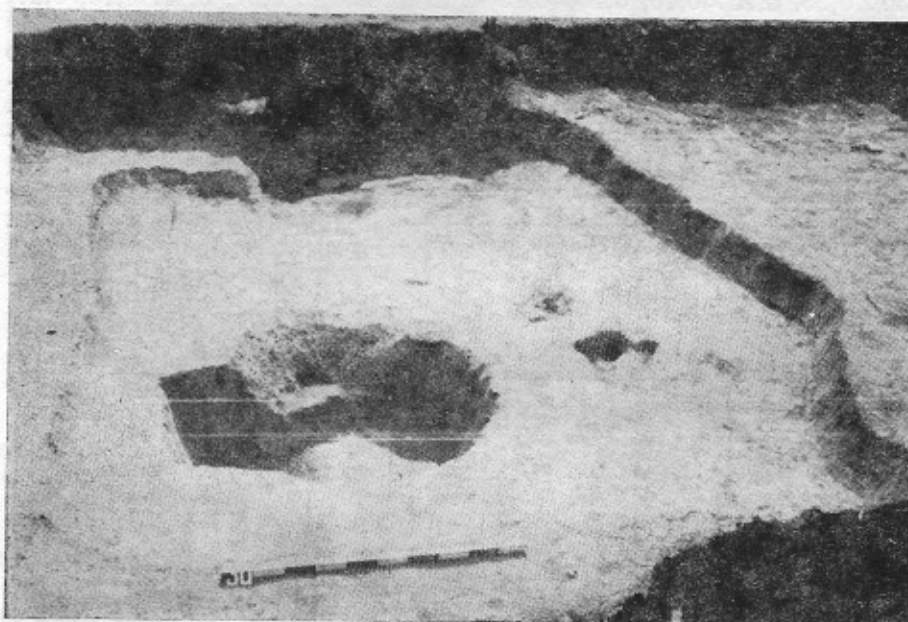
Жилище 28 (обр. 47, табло XXIX). В изкоп II, квадрати 27, 40, 48. Очертанията на ямата са определени на дълбочина от 0,25 до 0,60 м, а подът е достигнат на 1,00 м от равнището на съвременния терен. Формата е особена — четириъгълник, една от чинто стени е извита с няколко чупки навън. Четириъгълникът е ориентиран с ъглите си по четирите световни посоки. Размери: $4,50 \times 3,00$ м. Стените на жилищната яма са вертикални и сравнително гладко изрязани. Подът е равен, добре уплътнен и трамбован сигурно. В него има осем гнезда от подпори с кръгла и четириъгълна форма, всичките в североизточната половина на ямата — четири покрай извитата навън стена, три по надлъжната осева линия на жилищната яма и едно изрязано във вкопаната в пода каменна плоча. Размери по този ред от северозапад на югоизток: 0,10, 0,15 (0,40), 0,20, $0,30 \times 0,25$, $0,20 \times 0,15$, $0,20 \times 0,15$ м. Дълбочини: 0,07, 0,15, 0,10, 0,20, 0,35, 0,17, 0,13, 0,05 м от пода. Върху пода близо до западния ъгъл се намира голям и дебел плосък камък. Между него и централните гнезда от подпори лежи голямо, не много равно петно от жълта глина, примесена с едър пясък. Петното има неправилна четириъгълна форма с размери $0,90 \times 0,75$ м. В северната му половина се показват три малки ломени камъка. При източния ъгъл е вкопана голяма кръгла пеш. Диаметър на пешта: 1,05; широчина на устието: 0,60; размери на предпешната площадка: $0,75 \times 0,60$ м. При западния край на извитата стена има кръгло, едва вдлъбнато в пода огнище с диаметър 0,80 м. Петното от глина леко застъпва с единия си край насипа върху огнището, т. е. появата на глината в жилищната яма е след изоставянето му.

Обр. 47. Жилище 28

Обр. 48. Жилище 29

Обр. 49. Жилище 30

В насипа над пода в южния край на жилищната яма има буци горяла пръст. Освен няколко фрагмента от кухненски гърнета друга керамика не се откри.

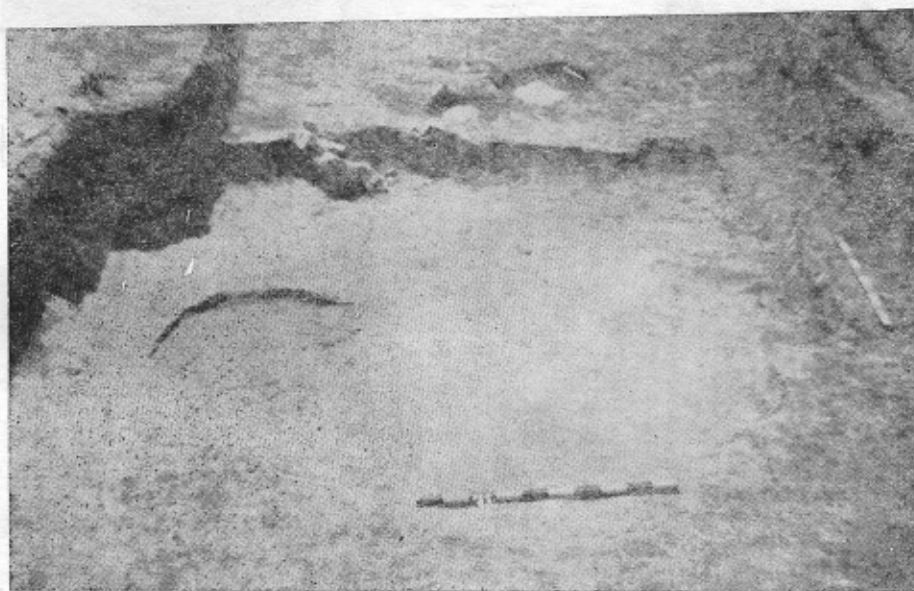
Ж и л и щ е 29 (обр. 48, табло XXX). В изкоп III, квадрати 31, 48, 49. Жилищната яма е очертана на дълбочина 0,50—0,55 м, а подът е разчистен на 1,00 м от равнището на съвременния терен. Тя има особена форма — неправилна елипса с една почти правоъгълна свивка навътре. Стените са отвесни, в югозападния край има дълъг стъпаловиден изрез на височина 0,25 м от пода, който следва линията на ямата. Размери (включително изреза) — $4,10 \times 3,30$ м. Подът е равен, доста уплътнен, но едва ли е трамбован. Приблизително в средата на ямата има кръгло гнездо от подпора с диаметър 0,30 и дълбочина 0,25 м. В югозападния край, при ъгъла, който образува свивката, на дълбочина 0,20 м е вкопано кръгло огнище с диаметър 0,90 м. Пред огнището право срещу гнездото от подпора на пода е опалено кръгло петно с диаметър

0,80 м. Друго подобно петно, но по-слабо опалено, с неправилна форма и размери $0,50 \times 0,35$ м има северно от гнездото.

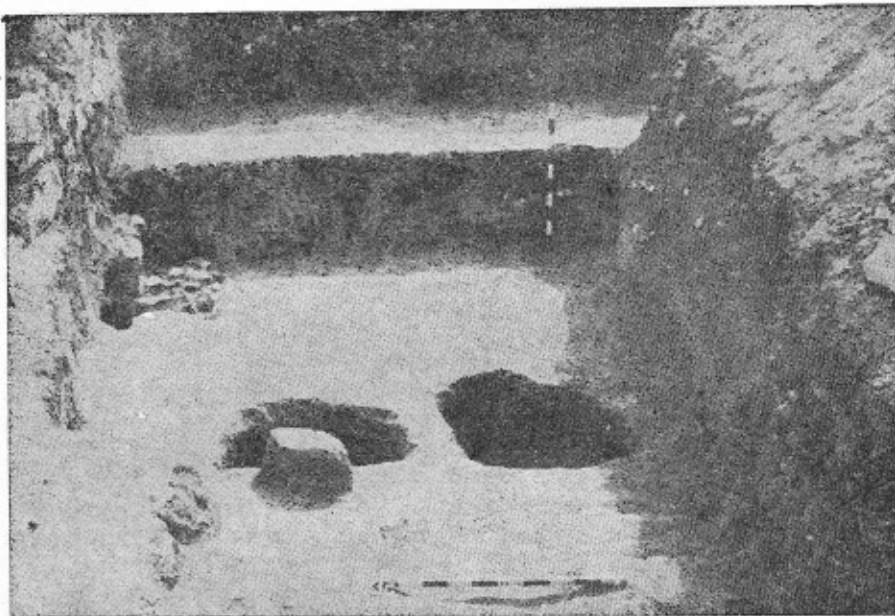
Жилище 30 (обр. 49, табло XXXI). В изкоп III, квадрати 38, 39. Очертанията на ямата са установени на 0,50 м, а подът е разчистен на 0,75 м дълбочина от съвременния терен. Формата е неправилен четириъгълник, ориентиран със страните си по посоките на света и с размери $3,80 \times 3,35$ м. Южната стена е извита силно навън, така че изрезът напомня ъгъл и жилищната яма може да се нарече още петоъгълна. На места стените на жилището са полегати, но доста равно изрязани. Подът, който е много добре уплътнен с трамбоване, има нялолко вдлъбнатини при източната стена. В южната половина на жилищната яма има едно кръгло гнездо от подпора с диаметър 0,30 и дълбочина 0,20 м. На разстояние 0,25 м западно от него има друга ямка, твърде безформена за гнездо от подпора, с размери $0,30 \times 0,35$, дълбочина 0,12 м.

Жилище 31 (обр. 50, табло XXXII). В изкоп III, квадрати 41, 42. Очертанията на ямата са установени на дълбочина 0,50 м, а подовото ниво е разчистено на 0,80 м от равнището на съвременния терен. Има неопределена форма, близка до елипса, като в единия край стената се издава навън така, че образува почти прав ъгъл. Размери: $4,00 \times 3,00$ м. Стените са отвесни, на места неравно изрязани. Подът е също доста грапав и слабо уплътнен, без гнезда от подпори. В източния край на жилищната яма се намират останки от каменна пещ, вградена в стената. Останали са един ред камъни от североизток и един голям ломен камък от югозапад, както и три малки петна от разбитата подова замазка. Пещта има правоъгълна форма с размери $1,00 \times 1,00$ м. До нея, вън от жилището, има останки от съоръжение, направено от преупотребени фрагменти на антични керемиди: на 0,40 м един от друг са поставени хоризонтално два фрагмента, а до тях са изправени почти вертикално други два — от изток от юг. Около тези фрагменти няма следи от опалване. Това съоръжение сигурно се е намирало под покрива на ямата. В северния край на жилището се намира кръгло, леко вдлъбнато в пода огнище с диаметър 1,10 м, а на 0,50 м югозападно от него има безформено опалено петно от пода.

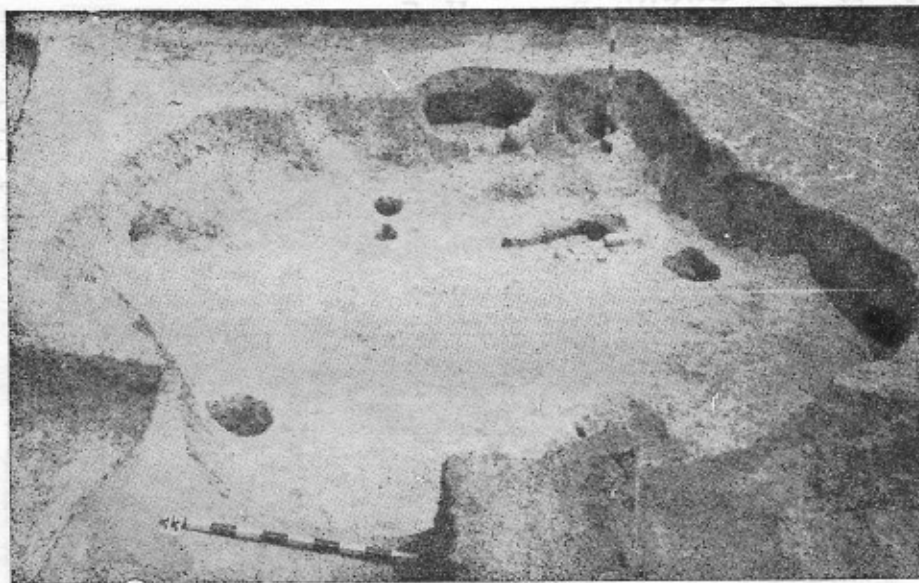
Жилище 32 (обр. 51, табло XXXIII). В изкоп II. Ямата е открита до вътрешната страна на крепостната стена. Поради денивелираното от насипите ниво на съвременния терен очертанията на ямата на север са установени на 1,00 м, а на юг — на 0,20—0,30 м дълбочина. Подът на ямата е разчистен съответно на 1,70 и 0,70—0,80 м дълбочина. Нейната форма е четириъгълна, близка до трапец с размери $4,00 \times 3,70$ м. Ориентирана е със страните си по четирите световни посоки. Стените са почти прави и само северната е завита с единия си край навътре. Ъглите на трапеца са силно заоблени. Подът е равен и добре уплътнен. Непосредствено до северната стена има елипсоидно гнездо от подпора с диаметър 0,30 и дълбочина 0,25 м. В североизточния ъгъл се намира правоъгълна каменна пещ с размери $0,65 \times 0,35$ м, която отчасти е вкопана в източната стена. Пещта е силно разрушена и не е ясно кое е подова замазка на пещта, кое — предпещна площадка. Опаленото петно стига до гнездото от подпора. В западната половина на жилището има две кръгли ями. Южната има отвесни стени и овално дъно с диаметър

Обр. 50. Жилище 31

Обр. 51. Жилище 32

Обр. 52. Жилище 33

1,25 и дълбочина 0,40 м. Северната е камбановидна — диаметърът ѝ горе е 1,00 и долу 1,50 м, дълбочината — 1,25 м от подовото ниво.

Ж и л и щ е 33 (обр. 52, табло XXXIV). В изкоп III, квадрати 36, 37, 39, 40. Очертанията на ямата са установени на 0,45—0,55 м, а подът — на 1,15 м дълбочина от равнището на съвременния терен. Нейната форма е неправилен четириъгълник със силно заоблени ъгли и размери $3,75 \times 4,20$ м. Ориентирана е при значително отклонение с ъглите си по четирите посоки на света. Стените са полегати, но равно изрязани. В единия си край северозападната стена е силно вдадена навътре, югозападната е издадена навън, а югоизточната — плавно вдадена навътре в средата. Подът е равен и добре уплътнен, но при северния и източния ъгъл се забелязва плавно повдигане, което във втория случай е прорязано от широка безформена ивица. В жилищната яма има шест гнезда от подпори — две с неопределена форма едно до друго в североизточната половина, две кръгли край североизточната стена, едно четириъгълно при се-

верозападната стена и още едно елипсовидно (двойно) край югозападната стена. Размери в този ред: 0,30, 0,35, 0,70, 0,40, 0,60×0,55, 0,50×0,30 и дълбочини 0,15, 0,35, 0,30, 0,35, 0,25 и 0,15 м. В югоизточната стена е вкопана кръгла пещ с диаметър 1,25 м, чието подово ниво е по-високо с около 0,20 м от жилищния под. То е дебело обмазано с глина върху подложка от дребни камъни. Височина на свода — 0,35, широчина на устието — 0,20 м. На 0,40 м от югозападната стена се намира коритообразна яма с размери 0,50×0,80 м и дълбочина 0,25 м. Западната стена на ямата има бордю от три ломени камъка. Отвътре тя е дебело обмазана с глина и опалена, а насипът ѝ съдържа плътни пластове пепел, смесена с дребни въгленчета.

Жилище 34 (табло XXXV). В изкоп III, квадрати 35, 36, 38, 39. Отчертанията на ямата са определени на 0,50—0,60 м, а подът е разчистен на 1,00—1,10 м дълбочина от равнището на съвременния терен. Формата е неправилен четириъгълник, ориентиран със страните си по световните посоки. Размери: 4,50×3,50 м. Северната стена се издава навън с един рязък изрез и всъщност образува пети ъгъл. Западната стена и северозападният ъгъл не са установени, защото се пресичат с ямата на жилище 35. Стените са почти вертикални и гладко изрязани, подът е равен, добре уплътнен и в единия край плавно се повдига нагоре. Няма гнезда от подпори. В североизточния ъгъл се намира кръгла вкопана пещ с диаметър 0,90 м и височина на свода 0,35 м. Нейният под е с 0,05—0,10 м по-висок от пода на жилището. Замазката е без подложка от камъни и продължава пред силно разрушеното устие, но и тя е доста разрушена. Задният край на пещта е леко пресечен (?) от жилищна яма 30. В западната половина има две безформени опалени петна на пода.

Жилище 35 (обр. 53, табло XXXVI). В изкоп III, квадрати 35, 36, 51. Ямата е очертана на 0,45, а подът е разчистен на 1,05 м дълбочина от съвременния терен. Нейната форма е неправилен четириъгълник със заоблени ъгли, ориентиран със страните си по посоките на света. Размери: 3,50×4,00 м. Източната стена не е установена, защото се пресича с жилище 34. Стените са отвесни, само части от северната и южната имат слаб наклон. Впрочем наклонът на южната стена се е образувал от доста широк дъговиден изрез. Подът е равен, сравнително добре уплътнен. Покрай източната страна на южната стена има две гнезда от подпори с неправилна форма. Максимални размери: 0,35×0,50 м и дълбочина 0,25 и 0,25 м. На техния ред, но по-назапад върху пода лежи голям плосък камък. Право срещу него, край северната стена се намира зидче от три ломени камъка с дължина 0,25 и широчина 0,10 м. Допускаме, че то е поддържало малка дървена площадка, може би стъпало. Източно от зидчето има още един ломен камък. В североизточния ъгъл на ямата се намира огнище с форма на елипса. На пръв поглед то може да бъде под на разрушената вкопана пещ с малка предпещна площадка. Като изключим леко извития заден край от тънката обмазка, няма каквито и да било следи от стените, даже и в насипа наоколо. Размери: 0,60×0,90 м.

Жилище 36 (обр. 54, табло XXXVII). Изкоп III, квадрати 23, 24, 28, 29. Отчертанията на жилищната яма са установени веднага под нивото на наземното жилище 18 на дълбочина 0,30—0,35 м, а подът е разчистен на дълбочина 0,85 м от равнището на съвременния терен.

Обр. 53. Жилище 35

Обр. 54. Жилище 36 (и 18)

Формата е четириъгълник с доста неправилни стени и слабо заоблени ъгли, ориентиран със страните си по посоките на света. Югоизточният ъгъл е рязко вдаден навътре. Размери: $4,00 \times 2,20$ м. Стените са сравнително прави, отвесни. Подът е слабо уплътнен, сравнително равен, само при северната стена леко се издига към средата. Липсват гнезда от подпори. В северозападната четвъртина има три опалени петна от пода с диаметри 0,50, 0,40 и 0,25 м.

Ж и л и щ е 37 (табло XXXVIII). В изкоп III, квадрати 19, 20, 23, 24. Част от очертанията на жилищната яма са установени на 0,30 м, като подовото ниво е ограничено от тях на 0,80 м дълбочина от съвременния терен. Има четириъгълна форма (?), ориентирана със страните си по посоките на света. Разчистена е източната страна на ямата с размери $1,80 \times 1,40$ м. Стените са прави, отвесни и гладко изрязани. Подът е равен и слабо уплътнен. На запад очертанията на стените и подът не са установени, но ако съдим по гнездото от подпора с диаметър 0,15 и дълбочина 0,30 м, разположено на 3,00 м от източната стена, те продължават и нататък. Върху пода на сигурно установената част от жилището се намира площадка от ломени плочести камъни, без следи от опалване, с кръгла форма и диаметър 0,65 м.

* * *

Ако съдим по разкопаната площ, укрепената територия била застроена сравнително гъсто (табло XXXIX). Не се забелязва отчетливо обособяване на различни групи жилища. В западния край на изкоп III между жилища 2—6, 9, 14, 16 се очертава празна площ от над 30 м^2 , която вероятно има функционално предназначение спрямо тях. Друго подобно място има в средата на изкопа, макар там жилища 18, 20, 21—23, 25, 26, 36 да не са така плътно едно до друго. Както ще стане дума по-нататък, те са разновременни и това свидетелствува, че действително не случайно били запазвани незастроените места.

Не е възможно да се установи дали укрепеният терен бил застроен наведнъж, т. е. в кратък срок, или това е ставало постепенно. Твърде близкото разположение на жилищата едно до друго и особено сравнително малката им площ подсказват, че този терен не е бил достатъчен за желаещите да се приберат под защитата на фортификационните съоръжения. Може би увеличаването броя на жилищата съвпадало с времето, когато отпаднали функциите на укреплението. Тогава се появили жилищата, построени плътно до вътрешната линия на крепостта (7, 32) и вкопаната в нея кръгла пещ.

На дълбочина 0,20—0,30 м от равнището на сегашния терен в изкоп III се откриха единично или на групи ломени камъни, разположени като че ли върху сравнително гладка равнина. Освен тях има и следи от опалена пръст, фрагменти от обмазки с отпечатыци от плет. Възможно е да са останки от наземни жилища, чиито очертания не могат да се различат поради това, че попадат в обработваемия почвен слой. Несъмнено такъв е случаят с наземното (или много плитко вкопано) жилище в изкоп I, квадрат 3, което не сме включили в описанията. От него са останали дребни части от глинена подница, силно разбита каменна пещ, камъни с изрязани гнезда за подпори. Със сигурност са установени останките от наземно жилище 18 благодарение на това, че гнездата за подпорите му са врязани във вкопани на нивото на тогавашния терен плоски камъни, но и неговите точни очертания не се доловиха.

В проучените изкопи не се откриха следи от каменни постройки. Местните жители, обработвали няколко поредни години част от терена, твърдят, че на 20—30 м югозападно от изкоп III при оран се появявали много ломени камъни, произхождащи според тях от разрушени

зидове. Действително на това място пръснатите камъни са повече от другаде. Вероятно тук се е издигала каменна постройка, за чието предназначение не може да се каже нищо определено.

От описаните останки на 36 жилища (обр. 55) 35 са ями, вкопани на дълбочина от 0,50 до 1,50 м (измерена от равнището на съвременния терен; дълбочината на ями 7 и 32 не влиза в този ред, понеже те са врязани в силно денивелирания терен край крепостната стена).

Очертанията на ямите се открояваха отчетливо на различни дълбочини. За да се определят действителните дълбочини на вкопаване, е необходима корекция спрямо посочените в таблицата цифри (обр. 55). Старото равнище на обитаване се намира сега на дълбочина 0,30—0,35 м от съвременното ниво, т. е. от нея трябва да се мерят дълбочините на жилищните ями. Корекцията показва следната действителна дълбочина на вкопаване: 8 жилища са били вкопани на дълбочина около 0,80 м, 7 — на 0,70 м, 6 — на 0,50 м, 5 — на 0,40 м, 2 — на 0,60 м, 2 — на 1,00 м и по 1 на 0,20, 0,90 и 1,20 м. Тези данни показват, че жилищата били вкопани сравнително плитко. Предпочитаната дълбочина е 0,40—0,50 и 0,70—0,80 м, без да е възможно групирането на жилищата по дълбочини — всъщност от 0,20 до 1,20 м няма дълбочина, на която да не се срещат подови нива.

По отношение на формата си жилищата могат да бъдат разделени на три групи: правоъгълни — 23 жилища (66%); с неправилна форма — 8 жилища (23%); квадратни — 4 жилища (11%). Явно предпочитаната форма е правоъгълник, несъмнено устойчива за селището. Малкият брой жилища с близка до квадрат форма вероятно трябва да се приемат като вариант на правоъгълните. Ямите с неправилна форма в един случай напомним донякъде правоъгълник или квадрат (21, 23, 35), но друг път те имат очертания, които приличат на елипса или кръг (27, 29, 31). Изглежда в селището не е съблюдувана устойчива традиция в устройването на жилищата. Трите форми не са обособени по място в разкопаната площ. Забелязва се само, че жилищата в западната част на изкоп III имат по-правилна форма и вертикални сте-

Жилище №	Тип	Форма		Ориентация	Размери, в м ²	Дълбочина от съвременния терен, в м	Гисзда от подпори-брой	Отоплителни съоръжения				
		вкопано	наземно					Каменна облицовка	каменна печ	вкопана печ	огнище	подпори
1	Изкоп I	■			13	1,00-1,10	1	■	■			
2	1,12	■			7,5	1,05-1,10	2		■			
3	5,8	■			12	1,30-1,35	3			■		
4	1,2,4,5	■			13,5	1,50	11		■		■	
5-6	4,7,10,11	■			17	1,10-1,15	5		■			■
7	Изкоп II	■			7,5	1,60				■	■	
8	4,11,12	■			20	1,10	8		■			■
9	12,15	■			10/7/	1,30	8		■			
10	14,15	■			13	1,00	7		■		■	
11	14,17	■			7	0,85					■	
12	13,16	■			6,5/4,5	0,80	3		■			
13	10,13	■				0,55	2		■			
14	20	■			6,5	1,10	4		■		■	
15	19,21	■			15	1,20	6		■			■
16	1,2,19,20	■			7,5	1,00	1		■		■	
17	Изкоп I	■			6	0,8-0,9	1	■	■		■	■
18	23,24,28,29	■			4/7/	0,20	6			?		
19	24	■			8	0,80	3		■			
20	29,34	■			12	0,70			■			
21	22,23	■			11	1,10	2					
22	33,34	■			8	0,75					■	
23	26,27,31	■			13	0,9-1,0	5		■			
24	30,31,37,48	■			16	0,8-0,9			■		■	
25	32,33	■			14	0,75	1					
26	33,37	■			19	0,75	5		■		■	
27	25,30	■			8	1,00	3		■			
28	37,40,48	■			13	1,00	8		■	■	■	
29	31,48,49	■			12	1,00	1			■	■	
30	38,39	■	?		12	0,75	1		■		■	■
31	41,42	■			10	0,80			■		■	
32	Изкоп II	■			14,5	1,70	1		■			■
33	36,37,40	■			15,5	1,15	6		■		■	
34	35,36,38,39	■			17,5	1,00-1,10			■	■		
35	35,36,51	■			14	1,00	2			■		
36	23,24,28,29	■			8,5	0,85				■	■	
37	20,24	■			2,5/7/	0,80	1					

Обр. 55. Сводна таблица на жилищата

ни (тук са и три от четирите почти квадратни жилищни ями — 3, 14, 15), докато в източната част формите са по-неправилни, а стените имат коси или стъпаловидни изрязвания. Сред тях са и трите жилища (27, 29, 31), чиято форма е по-близо до елипса, отколкото до правоъгълник или квадрат. В този смисъл празното пространство между жилища 20, 21, 36 и 16, от една страна, и 22, 23 и 25, от друга, се явява граница, разделяща жилищата с правилни и неправилни форми.

Според ориентацията (обр. 55) жилищните ями също се разделят в две групи: първата със стените, а втората с ъглите си по посоките на света. В повечето случаи се наблюдават значителни отклонения. От общо 29 жилища, чиято ориентация може да се определи, 19 (65,5%) са ориентирани със стените и 10 (34,5%) са ориентирани с ъглите си по четирите световни посоки. Видимото предпочитание към ориентацията със стените обаче не може да се приеме за традиционно, тъй като разполагането на жилищата било диктувано от наклона на терена от изток на запад и от посоката на крепостните стени. Влиянието на втория фактор се вижда от разположението на жилищата в изкопи I и III (табло XXXIX). Техните стени са успоредни на крепостния зид.

Размерите на откритите жилищни ями (обр. 55) са определени по перпендикулярните оси на формите. Цялостно проучените жилищни ями, чиято площ може да се изчисли, са 33. Тя се разпределя така: от 6 до 10 м² — 13 ями, от 10 до 15 м² — 14 ями, от 15 до 20 м² — 6 ями. Вижда се, че предпочитаната площ е от 6 до 15 м² и близките в това определение жилища не са обособени по място.

От разкопаните ями само в две (1 и 17) е открито укрепване на стените с камъни. То е частично и както отбелязахме в описанието, в единия случай направено допълнително. Освен това укрепените с камъни жилищни ями са открити само край североизточната линия на крепостната стена. Независимо че е възможно да ги има и на други места по неразкопаната територия на градището, те несъмнено били малобройни.

Освен укрепването на стените с камъни следи от устройството на жилищата са и гнездата от подпори (обр. 55). Те имат различен диаметър и различни дълбочини в зависимост от тежестта, която са носели подпорите им. Повечето са кръгли, т. е. дървеният труп, забиван в пода на жилището, вероятно не бил специално обработван. Но в ями 2, 4, 15, 26—28, 32, 33 и 35 има гнезда с четириъгълна форма, което означава, че подпорите им били старателно издялани от четирите страни сигурно по цялата дължина. Ако се съди по равните дъна на ямите, подпорите долу не били изострени, сигурно за да не хлътват под тежестта на конструкцията. С тази цел в ями 9 и 19 в дъното на едни от гнездата има подложен камък, а в ями 19, 28 и останките от наземно жилище 18 гнездата за подпори са изрязани в плоски камъни, които лежат на подовото ниво. Тези и плитко забитите подпори са носили тежест само вертикално, без опасност от изместване на петата встрани. Но в други случаи вероятно е имало такава опасност и затова подпорите били забивани дълбоко в пода с добре трамбован пълнеж наоколо. Сигурно със същата цел някои гнезда в жилищни ями 5-6, 10, 11, 13, 17, 19 и 37 са запълнени с трамбована жълта глина, примесена с дребен речен чакъл. Тази глина запълва с дебел пласт само горната част на гнездата.

От всичко 36 жилища в подовите на 28 (75,7%) има гнезда от подпори и само в 8 (24,3%) няма такива гнезда. Това съотношение недвусмислено показва, че поставянето на подпори вътре в ямата е предпочитано от строителите на жилищата в градището и може да се приеме за устойчива черта в тяхната традиция. Опитът за формална типология на жилищните ями според броя и разположението на гнездата от подпори ги разделя на пет групи: ями с едно гнездо; ями с две гнезда; ями с повече от две гнезда без определен ред в разположението им; ями с повече от две гнезда, разположени в известен ред; ями без гнезда от подпори.

В първата група има седем жилищни ями — 1, 16, 17, 25, 29, 30 и 39 (19%). Гнездото за подпора се разполага различно: в жилище 1 и 17 — до средата на една от късите стени, в жилища 16 и 32 — в единия край на ъглите, в жилище 25 — до една от дългите стени, в жилища 29 и 30 — недалече от центъра на жилището. Значителният брой на жилищата от тази група подсказва известна устойчивост на способа за издигане на конструкцията с помощта на една подпора.

Във втората група има три жилищни ями — 2, 21 и 35 (8,1%). Разположението на гнездата от подпори в тях е свършено различно. В жилище 2 гнездата фланкират устието на вкопаната пещ в югоизточния ъгъл. По този начин са разположени две по-големи (от всичко пет) гнезда в жилище 23. Това повторение вероятно отразява някаква особеност на конструкцията. Гнездата в жилище 21 са разположени при средата на двете срещуположни стени в ос едно срещу друго, което няма паралели сред проучените в селището жилища. В жилище 35 те са в югоизточния ъгъл, но не като в жилище 2, а далеч от отоплителните съоръжения. Ямите с две гнезда са незначителен брой и явно не представят устойчива черта в конструкцията на жилищата.

Третата група обединява девет жилищни ями — 5—6, 8, 9, 12, 13, 19, 23, 27 и 28 (23,8%). Определението, че гнездата в тях са разположени без ред, не е абсолютно. В някои жилища

се забелязва, макар и несиметрично, осово разположение на гнездата, най-ясно изразено в жилище 5-6, където четири от петте гнезда лежат по диагонала на правоъгълника. В жилище 12 две от трите гнезда също са в диагонална осева линия. А трите гнезда в жилище 27 са наредени в крива, определяща северната му страна. Големият брой ями с безредно разположени гнезда от подпори още веднъж посочва липсата на устойчивост в принципите за устройване на жилища в градището.

Жилищата от четвъртата група са седем — 3, 4, 10, 14, 15, 26 и 33 (19%). Принципът на нейното обособяване е съобразен с изискването гнездата за подпори (или някои от тях) да попадат в осевни линии, симетрични на правоъгълната или квадратната форма на ямите. Тази симетрия е изразена най-добре при жилища 3, 14, 26 и особено 15. В първите два случая гнездата от подпори заемат средата на две срещуположни стени заедно с едно трето гнездо — в един от ъглите (за жилище 14 — още едно във вътрешността на жилището). В третия случай гнездата при срещуположните стени не са в средна, а в странична осева линия, друго гнездо има при средата на третата стена, а още едно — близо до един от ъглите. Най-добре изразена е симетрията в жилище 15 — там има едно гнездо в средата на всяка стена и в два срещуположни ъгъла. При останалите три жилища ями от трета група симетрията е още по-неясна. В жилище 4 симетрично разположените гнезда са едно плътно в три съседни ъгъла и още четири по напречната ос. Едно от тези гнезда е много голямо, почти в средата на ямата и напомня положението на единичните гнезда на жилища 29 и 30. В това жилище има още четири гнезда, разположени без всякакъв ред във вътрешността. Известна симетрия има в разположенията на гнездата в жилище 10: приблизително по напречната и надлъжната оси на четириъгълника, във вътрешността още три гнезда, две от които малко встрани от надлъжната ос. Особено тук е плитката вдлъбнатина по средата на жилището, където в глинена „възглавница“ лежат два плоски камъка, явно петъ за дебела дървена подпора, подобна на тази в жилище 4. В тази група е и жилище 33, чиито гнезда са твърде големи. Три от тях са разположени в известна симетрия спрямо очертанията — по едно при югозападната стена, в западния ъгъл и при югоизточната стена. Правите линии образуват ъгъл 90° между тях. Останалите три гнезда не могат да се свържат симетрично с тях. Към жилищата със симетрично разположени гнезда от подпори се отнасят и останките от наземно жилище 18, чиито каменни пети образуват почти успоредни и една перпендикулярна на тях прави линии. Сигурно е обаче, че те не очертават контурите на жилищния под. Повечето от жилищата на тази група са разположени в западната част на изкоп III.

Жилищата, чиито гнезда от подпори са разположени в известен геометричен ред заедно с останките от наземно жилище, са значителна част от откритите в селището. Това означава, че стремехът да се прави симетрична носеща конструкция на полуземлянките има важно, макар и не доминиращо място при построяването им.

Жилищните ями, в които няма гнезда от подпори, са осем — 7, 11, 20, 22, 24, 31, 34 и 36 (21%). Те са различни по форма и размери и се откриват в различни части на разкопаната площ. Количеството им показва, че поставянето на безподпорни конструкции също има важно място при устройването на жилищата в Хума.

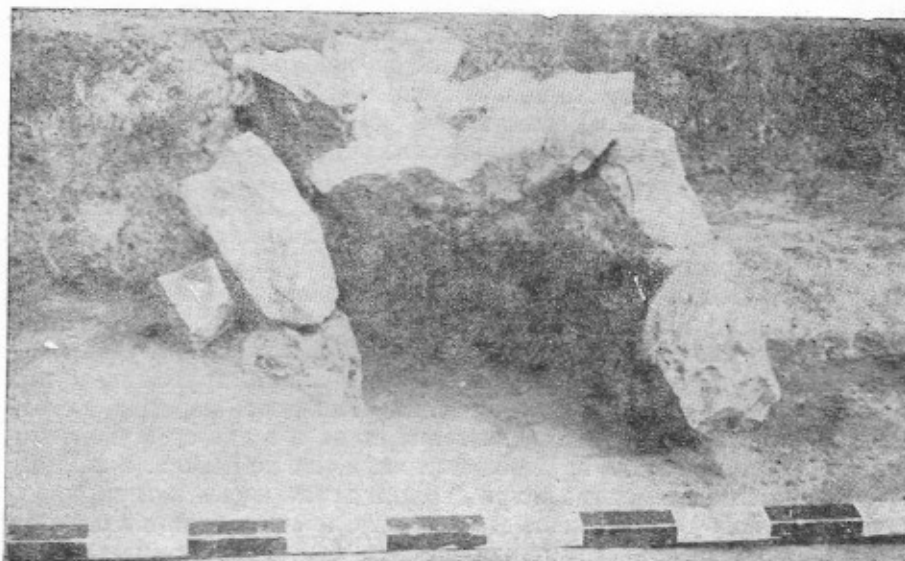
В жилищата се откриват четири вида отоплителни съоръжения — каменни и вкопани пещи, огнища и подници (обр. 60).

Проучени са общо 9 каменни пещи от девет различни жилища. Те са изградени от нееднакви по големина ломени камъни в един от ъглите на жилището с изключение на 20 и 31, където пещите са в една от стените. Пръстта, отделена при почистването на камъните от пещите, няма следи от опалване и това означава, че градежът е бил в суха зидария. Само в ями 14 и 20 пещите са изградени върху спойка от жълта глина, с която били обмазани подовите, стените отвътре и отчасти отвън. Останалите каменни пещи имат обмазка само по пода.

В изкоп I, квадрат 3 сред останките от наземно жилище се откри част от разрушена каменна пещ, градена от дребни ломени камъни върху глинена спойка. Особено в нея е, че сводът е твърде тънък за тези съоръжения — само 4—5 см, и е старателно обмазан отвътре и отвън.

Според разположението спрямо пода и стените на жилището каменните пещи могат да се разделят в три групи, във всяка от които има по три съоръжения. В първата група са пещите от жилища 1, 16 и 17. Те са разположени изцяло върху самия под на жилищната яма (обр. 56). Доста пещи са разрушени, така че трудно се долавя формата им (най-вероятно четириъгълна или подковообразна). Разрушенията не позволяват да се определят със сигурност действителната дължина и височина, да се установи има ли специално устроена предпещна площадка. Всъщност размерите в описанието са определени по разчистени рушевини (руини).

Пещите от втората група са в жилища 14, 15 и 26. Те са вкопани в подовите, в един от ъглите (обр. 57). За устройството на пещта в жилище 26 не може да се каже нещо особено, защото е силно разрушена. Сред опалените камъни е запазен къс от дебела силно извита обмазка —

Обр. 56. Пещ в жилище 16

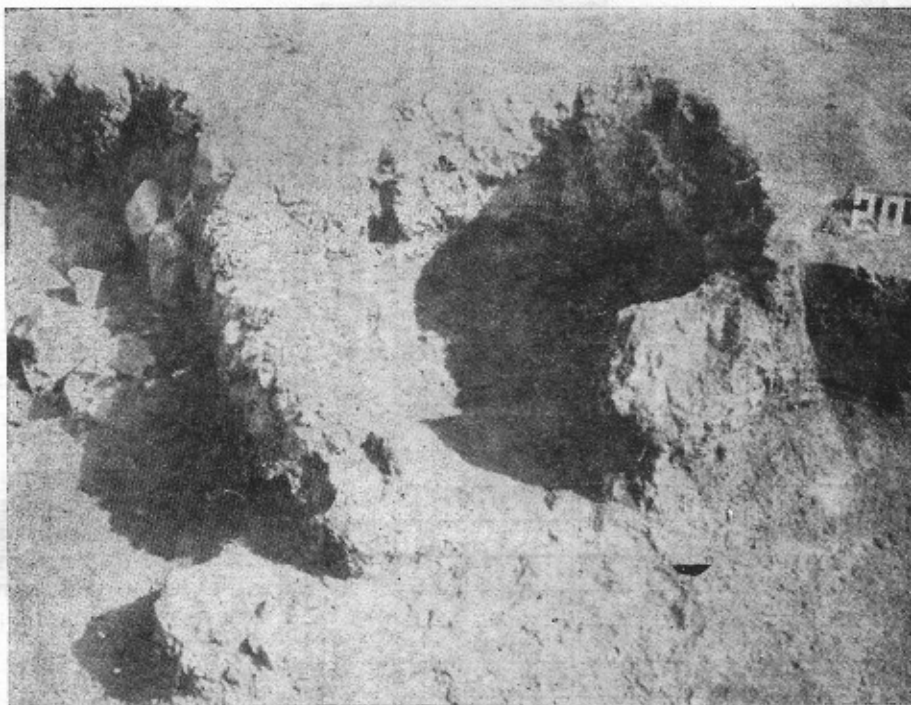
Обр. 57. Пещ в жилище 15

вероятно от вътрешната страна на някой ъгъл. В жилища 14 и 15 обаче пещите са сравнително добре запазени. Те имат четириъгълна, почти квадратна форма и ако приемем, че е разрушен само куполът им, може да се пресметне височината — за първата 0,50—0,60 м, а за втората — 0,70—0,80 м. Особено при тези пещи е старателната им направа — прави стени, правилни ъгли, обмазка. Пред пещта в жилище 15 има яма с почти квадратна форма и гладко изрязани стени, чието равно дъно е на нивото на горивната камера.

В трета група са каменните пещи от жилища 20, 31 и 32. Те се отличават по това, че са отчасти или изцяло вкопани в стената на жилището (обр. 58). Изградени са най-различно — в жилище 20 пещта е вкопана под ъгъл близо 45° в правата стена, в жилище 31 вкопана пак под ъгъл в сравнително правата стена, но изцяло. В жилище 32 е вкопана само задната част на пещта, и то в единия ъгъл. Освен това тези каменни пещи се различават от другите по големина на камъните, по направа, по форма и даже по размери. По-голямо старание в направата

личи само при пещта в жилище 20 — с вътрешна обмазка и глинени „възглавници“ от двете страни на устието.

По-голямата част от жилищата (19) имат за отопление вкопани пещи (обр. 59). Жилище 5-6 има две, а жилище 8 има четири пещи. За първия случай трябва да се предполага, че по-малката пещ е изоставена, за да бъде направена по-голямата. За втория случай е съвсем сигурно, че едната от малките пещи била изоставена — устието ѝ е зазидано от дребни ломени камъни. Може би не са едновременно използвани и двете големи пещи в това жилище. Пред-

Обр. 58. Пещ в жилище 20

Обр. 59. Пещ в жилище 4

полагаме, че страничното помещение било направено допълнително и тогава голямата пещ в южната част на ямата била изоставена или използвана, когато тази в страничното помещение не е функционирала. Вкопаните пещи имат приблизително еднаква, елипсовидна, почти кръгла форма с тясно, в повечето случаи късо гърло. Размерите им обаче са различни — максималните диаметри се колебаят от 0,40—0,50 м до 1,20—1,30 м. Широчината на гърлата им е около 0,40—

0,50 м, височината — 0,30—0,40 м. По-трудно е да се определи височината на самата пещ, защото обикновено сводовете са паднали. По извивките на запазените им части и оцелелите сводове на пещите в жилища 4, 8, 23, 33 и 34 може да се заключи, че височината е била не повече от 0,30—0,40 м и рядко е достигала до 0,50 м.

Устройството на вкопаните пещи независимо от привидното еднообразие показва някои особености. Така пещта в жилище 12 не е изцяло вкопана в брега — една част е изрязана повече от половината от останен навътре в ямата масив здрава пръст. След изкопаването и оформянето на камерата в жилище 11 подът на пещта бил обмазан с дебел пласт глина върху подложка от дребни речни камъни. В жилища 9 и 10 след измазването на пода бил запълнен плътно и въгълът по периферията, за да не остават при почистването пепел и въглени в тясната пролука. При западния край на пещта в жилище 9 има следи от вертикален кръгъл отвор, опален до червено в долния си край. Предназначен бил за извеждане на дима вън от жилището. Подовите на осем от пещите обаче не са обмазани или при липсата на подложка това не може да се установи със сигурност. Пещите в жилища 4, 8, 12, 19 и 27 имат дооформени след изкопаването устия на гърлата. Най-добре запазеното устие на пещта в жилище 4 е облицовано от страни и отгоре с едри ломени камъни, оформящи четириъглен отвор. Устието на една от пещите в жилище 8 е облицовано с камъни от двете страни, а върху тях има следи от обмазка с жълта глина като при каменната пещ в яма 20. По-широко и без камъни е обмазано устието на пещта в яма 19. Пред повечето от пещите подът на жилищните ями е опален до червено от постоянното изгребване на жарта от камерата. В жилища 2, 5-6, 9 и 23 това място нарочно е обмазано върху подложка от дребни камъни, т. е. обмазката на самата пещ е продължена и пред нейното устие. Нарочното устройване на предпещна площадка подсказва, че изтеглянето на жар от камерата е било постоянна практика при използването на пещта. Това се потвърждава от откритите в жилища 4 и 28 предпещни площадки с правоъгълна форма и старателно направен бордюр, в първия случай от глина, а във втория — от дребни камъни. Така оформени, предпещните площадки вече трябва да се нарекат подници.

Пещта, открита в частично записаната яма 21, се отличава от останалите със значително по-големите си размери (диаметър — 1,60 м)

Жилища		1	2	3	4	5-6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
Видове	върху пода																																				
	вкопана в пода																																				
	вкопана в брега																																				
	с обмазка върху камъни																																				
	с обмазана предпещна площадка																																				
Вкопанни пещи	с неособазан под																																				
	с облицовано от камъни устие																																				
Отпещи	обмазано върху пода																																				
	обмазано вкопано в пода																																				
Подници	опалено плътно от пода																																				
	предпещна площадка—подница																																				
	огнище—подница																																				
Глинена подница																																					

Обр. 60. Сводна таблица на отоплителните съоръжения

и с това, че твърде плиткото вкопаване предполага глинобитен купол. Вероятно тя е имала по-специално предназначение.

Третият вид отоплителни съоръжения — огнищата, са открити в 15 жилищни ями. Според особеностите на устройството те могат да се разделят на три групи: обмазани, обмазани-вкопани и необмазани петна по пода на жилищната яма. Огнищата от първата група са открити в жилища 7, 11, 22 и 35. Представяват кръгли петна с диаметър от 0,30 до 0,80 м, обмазани без подложка от камъни. В жилище 35 до обмазката е опалена и част от пода на жилището. В четирите жилища с огнища от първа група няма каменни и вкопани пещи, т. е. жилищата били отоплявани само с тях. Впрочем, като изключим жилище 35, останалите са твърде малки и нямат гнезда от подпори, а жилища 11 и 12 са много плитко вкопани. И керамиката в тях е значително по-малко и по-дребно фрагментирана, отколкото в останалите ями. Вероятно това не са постоянни жилища, а спомагателни постройки, отоплявани краткотрайно и рядко.

Втората група огнища са открити в седем жилищни ями: 3, 14, 16, 26, 28, 29 и 31. С изключение на огнището в яма 26, което има формата на ясно изразена елипса, всички останали са кръгли. Диаметрите им са от 0,40 до 1,10 м. Вкопани са от 0,05 до 0,40 м. Всички са добре обмазани, без подложка от камъни. Пред огнището в жилище 29 има голямо опалено петно, следа от изгребването на жарта. В жилища 14, 16, 26 и 31 вкопаните огнища били използвани заедно с каменните пещи. Няма основание да се мисли, че са разновременни, защото огнищата са твърде малки и не са могли да отопляват самостоятелно жилищата. Изключение прави само жилище 31, където огнището е голямо, а каменната пещ е силно разрушена, така че е възможно двете съоръжения да са разновременни. Вкопаното огнище в жилище 28 е открито заедно с вкопаната пещ — явно е използвано заедно с нея. Вкопаните огнища в останалите две жилища (3 и 29) имат големи размери и са използвани самостоятелно, т. е. жилищата били отоплявани само от тях.

Третата група съставляват само опалени петна по подовите, където бил кладен огън. Те са открити в седем жилища: 1, 7, 17, 29, 31, 34 и 36, като в две от тях (1 и 36) петната са съответно две и три. С изключение на жилище 36 навсякъде се срещат заедно с каменни или вкопани пещи или огнища от другите две групи. Опалените петна са твърде малки и едва ли са служели за постоянно палене на огън в жилищата.

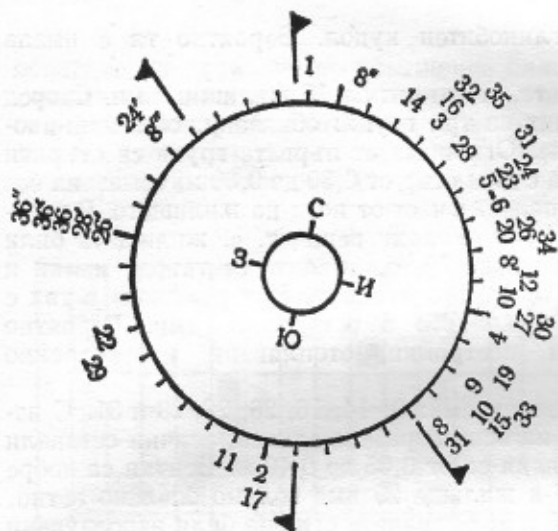
Подниците са четвърти вид съоръжения, свързани с отопляване на жилището и приготвяне на храната. Открити са в пет от жилищата — 4, 10, 24, 28, 32, и също имат своите особености. В жилища 4 и 28 това са вече споменатите предпещни площадки, строени като подници само с един бордюрът от глина или камъни (обр. 59). В жилища 10 и 32 те представляват малки правоъгълни огнища, вкопани в ъгъла, който е отъясно на пещта. На първото от тях е обмазан само подът, а при второто — и подът със стените. Те са силно опалени с насип от пепел и въглени. Останалите две подници са в жилище 24. Едната се намира при устието на пещта, а другата — до срещуположната стена. Направени са от плътна глина. Подницата пред пещта е силно разбита, но от фрагментите се вижда, че е имала правоъгълна форма и че е била подвижна, т. е. могла е да бъде местена. Другата подница била изградена върху дървена скара вероятно доста високо над пода, тъй като под нея лежеше дебел насип върху пода на жилището. Има традиционната за тези съоръжения правоъгълна форма с невисок, дебел, заоблен борд и вдлъбнатини в трите ъгъла.

Малкият брой жилища, в които са открити подници, разнообразието на техните форми и устройство подсказват, че в селището няма устойчива традиция в тази насока.

Ако изключим от общия брой на отоплителните съоръжения огнищата, които само са опалени петна на пода, получаваме следното процентно съотношение: подници — 12,2%; каменни пещи — 18,4%; огнища — 22,4%; вкопани пещи — 47%. Полученото съотношение отразява предпочитанието на жителите на селището към даден вид отоплително съоръжение с известна несигурност, понеже освен огнищата и подниците в повечето случаи не могат да се използват самостоятелно. Ако и те отпаднат от статистиката, се получава следният ред: огнища — 13,5%; каменни пещи — 24,3%; вкопани пещи — 62,2%. Този ред отразява по-сигурно честотата на използване на различните видове отоплителни съоръжения.

Разположението на жилищните ями с различни видове отоплителни съоръжения в разкопаната площ не позволява отчетливото им обособяване по групи на териториален принцип. Забелязва се обаче следното: жилищата с каменни пещи са предимно в средата, а тези с вкопани пещи и огнища — по цялата площ на изкоп III.

Важно значение за общата характеристика на отоплителните съоръжения има статистиката на тяхното място в жилищните ями спрямо посоките на света. То е измерено от идеалния център на ямата по 360-градусовата скала (обр. 61), на която са нанесени всички съоръжения за палене на огън, дори ония, които са втори, трети или четвърти в ямата. В скалата отоплителните съоръжения образуват две групи, разделени от 50-градусови дъги. В първата група са 73,6% от жилищата, ориентирани С—СИ—ЮИ от 350 до 130°, а във втората — 26,4%, ориен-

Обр. 61. Ориентация на отоплителните съоръжения спрямо четирите посоки на света

българската народна култура, документирани от етнографията. Най-вероятно това са части от хранилища за зърно.

Други две ями в жилища 30 и 32 са по-различни от описаните. Те са вкопани на повече от метър в пода на жилищата, имат еднаква камбановидна форма и са почти сходни по размери. По приблизителни изчисления тези ями могат да поберат около 1,200—1,300 кг мека пшеница. Повторената форма на съоръжението издава несъмнено устойчива традиция за неговото устройство. Тези ями нямат следи от обмазване, опалване или облицоване с плет. Прави впечатление, че камбановидната яма в жилище 8 се намира в отделна пристройка до вкопаната печ и е сигурно, че тук „кухнята“ и „хамбарът“ са в специално помещение. Камбановидната яма в жилище 32 е в единия му край, а до нея приблизително с диаметъра на дъното ѝ е устроена цилиндрична яма, в която би могъл да се крепи висок плетен кош. Вижда се, че и тук двете съоръжения за хранителни припаси са по-особени.

* * *

Сравнението между останките от жилища, открити в Хума, и тези от другите старобългарски паметници не може да се извърши статистически, понеже липсват общи статистики със съответните таблици в техните публикации. Ето защо при нашите обяснения вземаме само най-ясни указания за тяхната характеристика, макар че и този метод не дава възможност за отчетливи изводи.

Известните досега проучвания на крепостите и селищата показват, че застрояването им няма геометрично правилна планировка. На места в старобългарските селища Диногения¹, Капидава² и на Големия остров при Дуранкулак³ се забелязва подреждане на няколко жилища в редица с тесни проходи помежду им. В повечето случаи обаче жилищата са застроявани безредно, при което е сигурно, че между тях остават неголеми свободни площи. Такива площи между жилищата има както в неукрепените селища Буков⁴, Дриду⁵, Деджови лозя⁶, така и в ограничените с укрепителни съоръжения селища Кладенци⁷, Диногения⁸, Капидава⁹ и селището на Големия остров при Дуранкулак¹⁰. Към посочените примери включваме и укрепеното селище при Хума, което дава още едно доказателство, че обособяването на такива „площади“ е традиционно за селищното устройство за Първата българска държава.

Откритите в Хума жилища намират аналогии в редица старобългарски паметници. В същото време те позволяват да се допълнят и обогатят наблюденията за историческото развитие на масовото жилище през този период. В опитите за изследване на старобългарските жилища досега е изградена типология и класификация главно по три белега — дълбочина на вкопаване, формата на ямите и най-вече типа на отоплителното съоръжение¹¹. Всеки от тези опити има своите основания, но в тях липсва стремеж да се отделят устойчивите форми и така да се изгради модел на развитието.

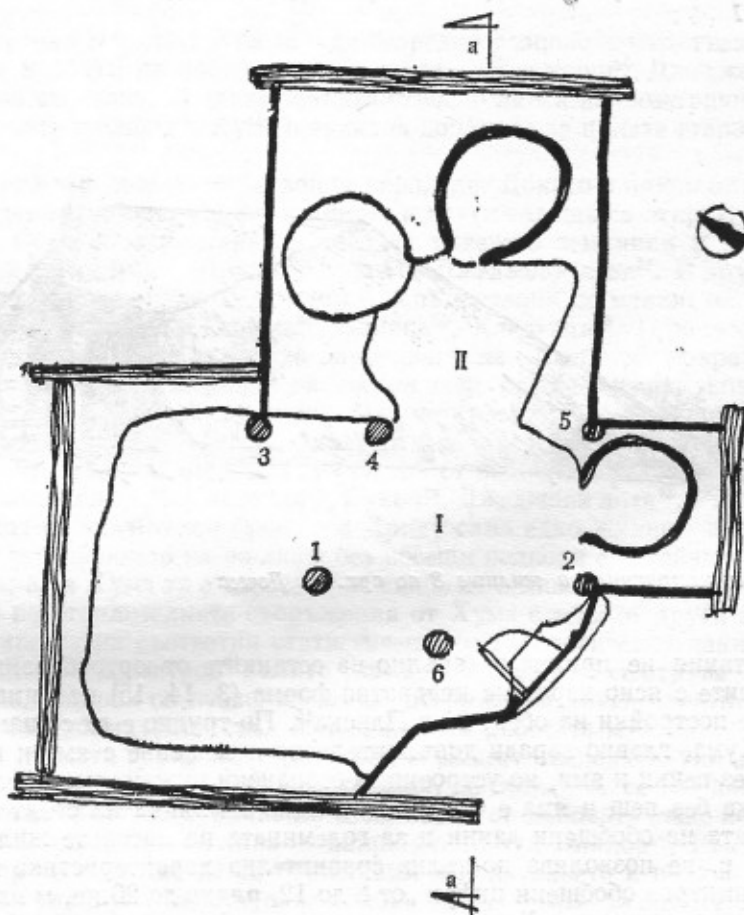
Без да се впускаме в подробни сравнения, използваме предложената от Д. Ил. Димитров обща за всички старобългарски вкопани жилища дълбочина, измерена от равнището на стария терен — от 0,60 до 1,20 м¹². Определеният за Хума параметър от 0,50 до 1,50 м всъщност нару-

тирани Ю—ЮЗ—СЗ от 180 до 300°. Съотношението между двете групи ясно показва предпочитанието огънят да се пали и поддържа в източната страна на жилището, разбира се, с обяснените отклонения при точно измервани посоки. Това се потвърждава и от факта, че 50% от отоплителните съоръжения във втората група са втори, трети и четвърти в жилищната яма, докато първите или въобще едни от тях са в другата група.

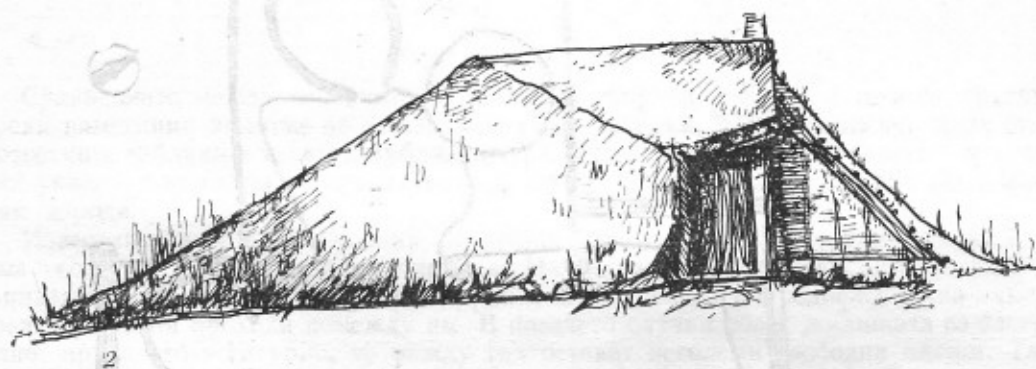
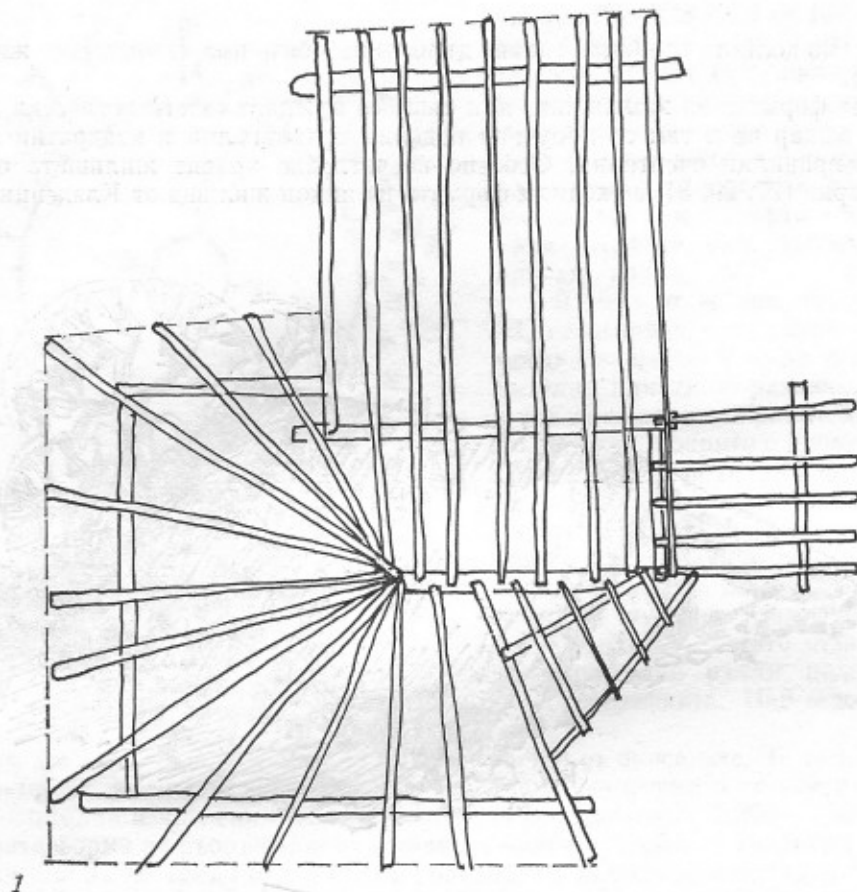
В шест от жилищата — 5-6, 8, 15, 17, 30, 32, са открити ями, които са имали стопанско предназначение. Четири от тях са малки, сравнително плитки, с различни форми. Може би в тях са се пазели хранителни припаси в малки количества, покрити с дървен капак. Допускаме обаче, че някои от тях са служили за неподвижно закрепване на плетени кошове, които са издигани на значителна височина и били обмазани с глина. В насипите на жилищните ями и по повърхността на селището се откриха фрагменти от мазилка, извита по посока на гладката си повърхност, докато отзад има отпечатък от плетени тънки ръчки подобно на кошовете в

шава чувствително само долната граница. Такава дълбочина обаче има единствено жилище 4, което е изключение.

Наблюденията за формите на жилищните ями също се нуждаят от статистически данни за другите паметници, макар че и там са проучени подобни правоъгълни и квадратни жилища, понякога с доста неправилни очертания. Особено впечатление правят жилищата от Хума, чиято неправилна форма (27, 29, 31) е сходна с формата на някои жилища от Кладенци¹³. Овал-

Обр. 62. Реконструкция на жилище I (изглед) и на жилище 8 (план) по арх. В. Дочева

Обр. 63. Реконструкция на жилище 8 по арх. В. Дочева

ните очертания не приличат напълно на останките от юртообразни жилища¹⁴, но и са близки с тях. Ямите с ясно изразена квадратна форма (3, 14, 15) пък имат паралели в селището под каменните постройки на обект 31 в Плиска¹⁵. По-трудно е да се намери жилищна яма, подобна на 8 от Хума, главно заради допълнителното помещение с яма и пещ. Жилища с малки пристройки без печки и ями, но устроени за стопански нужди има в селището Топола¹⁶. Квадратна пристройка без пещ и яма е открита и в една землянка на обект 31 в Плиска¹⁷.

Липсата на обобщени данни и за големината на масовите жилища в отделните селища от VIII—XI в. не позволява по-пълна сравнителна характеристика за Хума. Представените от Д. Ил. Димитров обобщени цифри „от 8 до 12, рядко до 20 кв. м площ“¹⁸ най-общо се покриват с площта на жилищата в Хума, която варира от 6 до 20 м², но най-често е от 6 до 15 м².

По-широк кръг за сравнение предлагат конструктивните особености на жилищата.

Най-напред ще отбележим, че частичното укрепване на стените в две жилищни ями от Хума ги сближават с изцяло облицовани земянки в други старобългарски селища: Капидава¹⁹, Капул Винлор²⁰, Брестак²¹, Топола²², Дуранкулак²³. Не е изключено и в Хума да има неоткрити от нас жилищни ями с изцяло облицовани стени.

По-подробни обяснения изискват сравненията на следите от устройствата на покривната конструкция. Понеже и тук не разполагаме с отчетлива типология и характеристика за другите ранносредновековни селища, съсредоточаваме вниманието си върху групите, обособени за жилищата в Хума.

В старобългарските селища се срещат много рядко жилищни ями с едно гнездо от подпора. Те предполагат симетрична или несиметрична пирамидална конструкция с вертикална подпора, която може да има различно разположение. Яма с едно гнездо от подпора е известна от Кладенци²⁴, но за сравнения могат да послужат още три жилища от Буков²⁵ и едно от Джеджови лозя²⁶. В тях има две гнезда от подпори, но едното е винаги по-малко от другото, т. е. неговата тънка подпора е имала спомагателна роля или е изпълнявала друга функция, например да закрепва врата, когато е до стената.

Трите жилища с две гнезда от подпори имат различно разположение и ще ги сравним поотделно. Вече подчертахме особеното разположение на гнездата за подпори в жилище 2 (от двете страни на предпешната площадка) и несъмнената връзка с разположението на две гнезда на същото място в жилище 23. В известните ни публикации не открихме аналогичен на първия случай, но обръщаме внимание на жилище 7 от обект 31 в Плиска, където (независимо че покрай стените има гнезда от подпори пред отвора на пещта по същия начин като в Хума) има още две гнезда²⁷. Изглежда, че тези случаи са особеност в конструкцията на жилищата, за която вече споменахме, че не е случайна. Симетричното разположение на гнездата в жилищна яма 21 предполага хоризонтална носеща греда и двускат, повече или по-малко симетричен покрив. Подобно жилище е разкопано в Буков²⁸, сходно с него е друго жилище от селището Гарван²⁹. Чудно е, че тази удобна и лесна за изграждане конструкция не е била много популярна в старобългарските селища. Крайно несиметричното спрямо формата разположение на две гнезда в жилище 35 говори, че се допускала пак несиметрична пирамидална конструкция, при която било необходимо поставянето една до друга на две носещи подпори като в жилище 2.

Жилищните ями, определени в трета група заради безредно разположените гнезда от подпори, също имат паралели в други старобългарски селища — Кладенци³⁰, Джеджови лозя³¹ и обект 31 в Плиска³², а това означава, че заключенията относно липса на симетричност в дървените конструкции на масовите жилища в Хума е валидна донякъде за цялата старобългарска култура.

Четвъртата група жилища има още по-малобройни паралели. Докато в някои от жилищата в Хума гнездата не са наредени в безспорно прави линии, в други селища са открити правилни геометрични подреждания. Особено характерно е това за повечето земянки в Плиска³³, а такива жилища са открити и в Брестак³⁴, Дриду³⁵, Буков³⁶, Джеджови лозя³⁷. В други случаи освен правилно наредените покрай стените гнезда има и допълнителни по-малки, на нееднакво разстояние едно от друго — на обект 31 в Плиска³⁸, Виница³⁹, Кладенци⁴⁰. Те несъмнено имат връзка с покривната конструкция или служат за закрепване на облицовка покрай стените. Предполагаме, че правилно наредените подпори са носели горе рама от греди, която следва формата на жилищната яма, и на нея са опирали дву- или четирикатната покривна конструкция. Явно тази конструкция е най-съвършена от техническа гледна точка.

Посоченият висок процент на жилищните ями без гнезда от подпори намира обяснение при сравнението с други проучвани селища. В Кладенци⁴¹, Буков⁴², Джеджови лозя⁴³, Ръдукънени⁴⁴, Иляна Подари⁴⁵ тези жилища са значителен брой, а в Дриду само едно жилище има гнезда⁴⁶. Това сравнение показва, че устройването на жилища без носещи подпори е устойчива традиция в старобългарската култура, но в Хума тя е изразена по-слабо от селища като Дриду или Джеджови лозя. Съпоставянето на отоплителните съоръжения от Хума с тези от други проучвани селища се затруднява от липсата на съответни статистически и типологически данни. Използуваме класификацията на Д. Ил. Димитров⁴⁷, която (макар и кратка) ни се струва типологически достатъчно правомерна. Все пак си позволяваме да отбележим и други паметници, които той не е взел предвид, или са публикувани след излизането на работата му.

Трите каменни пещи от първата група на първия вид всъщност съвпадат с тип „а“ от класификацията на Д. Ил. Димитров⁴⁸. Важно е да се отбележи, че по тях не се виждат спомените от него следи от глинена спойка⁴⁹. В публикациите на някои от селищата също не се споменава тези каменни пещи да са споявани с глина — например Капул Винлор⁵⁰, Ръдукънени⁵¹, Плиска⁵², Кладенци⁵³. Макар че е трудно да си представим използването и поддържането на тези съоръжения без спойка, тяхното съществуване трябва да се приеме за действително, понеже в разрушенията не се открива опалена глинена спойка, а и повечето камъни са силно опушени от разни страни.

Другите три каменни пещи, които класифицирахме като втора група на първи вид, съвпадат с тип „в“ на Д. Ил. Димитров, но не с всички, а с онези, на които той отделя „особено място“⁵⁴. Споменаването, че такива пещи са открити в Плиска, изключва други случаи, а те са твърде много — Джеджови лозя⁵⁵, Овчарово⁵⁶, Буков⁵⁷, Иляна Подари⁵⁸ и най-вече Дриду, където такива са повечето каменни пещи⁵⁹. Тези съоръжения нямат устойчива форма и в повечето случаи при тях се споменава за спойка и обмазка от жълта глина. Особено характерна е, макар и не навсякъде, предпещната камера.

Вкопаните отчасти в стените на жилищната яма каменни пещи от Хума нямат устойчива характеристика — твърде различни са по големина, форма, материал и местоположение. Могат да се посочат отделни случаи на подобни съоръжения, например в жилище 8 от Овчарово⁶⁰ или жилище 7 в Кладенци⁶¹.

Вторият вид отоплителни съоръжения — вкопаните пещи, преобладават в жилищата от Хума. Независимо от набелязаните по-горе особености те имат устойчива характеристика — по форма, размери, устройство и разположение са сравнително еднакви. Тази констатация до голяма степен намира покритие при сравнението с други старобългарски селища — Брестак⁶², Стърмен⁶³, Кладенци⁶⁴ и особено Джеджови лозя с преобладаващ брой вкопани пещи, най-вече в жилищата без подпори⁶⁵. Пещите, подобни на тази от жилище 12, които са отчасти вкопани, отчасти изрязани в здравата пръст, според нас са само един вариант на вкопаните и затова се срещат сравнително рядко, например в Кладенци⁶⁶. Същото се отнася и за оформянето на устието с камъни, каквото е известно например от селището Джеджови лозя⁶⁷. Вкопаната пещ в частично засипаното жилище 21 явно има функциите на пещите в яма извън жилищата, каквито са открити в Дриду⁶⁸. Вторият вид отоплителни съоръжения съответствува напълно на тип „б“ от класификацията на Д. Ил. Димитров⁶⁹. Смушават донякъде многобройните димоотводи, открити в градището Цар Асен, с което се прави заключение за конструкцията на повечето съоръжения от този тип⁷⁰. Сигурен отвор на димоотвод в Хума беше забелязан само в пещта на жилище 10, а другите пещи, доколкото можем да съдим от запазеното, нямаша такива отвори. Според заключенията и на други изследвачи в проучваните от тях старобългарски селища също не са открити сигурни следи от такива устройства.

В класификацията на Д. Ил. Димитров липсва откритото огнище като обособен тип отоплително съоръжение. Споменато е само като спомагателно при вкопаните пещи⁷¹. Наистина изследователите отбелязват, но не обръщат достатъчно внимание на огнищата, защото те по-често се срещат в едно жилище с вкопани или каменни пещи⁷². Старателно направените и самостоятелно използваните огнища от Хума обаче подсказват, че в случая става дума за известна устойчивост. Твърде вероятно е те да са реплика на огнищата от номадските юрти, каквито впрочем са открити в някои старобългарски селища⁷³.

Съоръженията, които отделихме в четвъртия вид, могат да се нарекат отоплителни донякъде условно. В една група ги свързва главно предназначението им — за приготвяне на храна вън от пещта, и затова ги означихме най-общо като подници. Показателно в това отношение е мястото на огнищата, наречени тук подници, от жилища 10 и 33 — отдясно пред пещта, също като огнищата в жилища 16, 18, 23 от селището Буков⁷⁴, които, макар и с различна (кръгла) форма, явно имат еднакво предназначение. Тези случаи показват отделянето на мястото за готвене, т. е. изместване на устроената по един или друг начин предпещна площадка встрани. Както отбелязахме, подниците от жилищна яма 24 представят една устойчива характерна форма. Тя е позната от старобългарското селище при с. Кривина, Русенски окръг⁷⁵, с тази разлика, че там подниците са изградени неподвижно върху самия под. Същите по форма подници, но с дървена конструкция вътре в стените и неподвижни пред пещта са известни от старобългарското селище в развалините на античната крепост Монтана край Михайловград⁷⁶. За правоъгълни огнища с глинени бордове от землището Цар Асен споменава и Д. Ил. Димитров⁷⁷ и очевидно тук става дума за същите или подобни съоръжения. Вижда се, че направата на такива подници е характерна традиция, добре позната на някои от обитателите на Хума.

От известните изследвания само за жилищата от Диногечия има статистическа таблица за положението на отоплителните съоръжения в ямите по отношение на четирите световни посоки — там предпочитана страна е западната⁷⁸. Ако съдим по общи наблюдения, и в другите селища има определено предпочитание в това отношение — обикновено север, запад, по-малко изток и най-много юг. Не допускаме, че се е спазвала някаква традиция, а още по-малко, че е имала определена семантика. Просто това е проява на практически стремеж да се отоплява онази страна от жилището, която най-много е изложена на студените ветрове. А за откритите селища това зависи от географската зона и топографското им разположение. В този смисъл се обяснява и установеното предпочитание за разположението на отоплителните съоръжения в Хума.

Без да коментираме плитките стопански ями с различни форми, ще отбележим, че те се срещат във всички старобългарски селища. По-важно е да обърнем внимание на двете камбановидни ями, чиято характерна форма намира многобройни паралели в различни, но не всички

от проучваните селища. Непълното изследване или липсата на подробни илюстрации ни лишават от възможността да разполагаме с подробни данни за тяхната форма и размери. Подобни ями са известни от Кладенци⁷⁹ и Стърмен⁸⁰. В Буков са проучени плитки ями с камбановидна форма⁸¹, а в Плиска са предпочитани ями с цилиндрична или овална форма⁸². Камбановидните ями се откриват не само вътре, но и вън от жилището, като са били обединени с него под общ покрив⁸³. Техните форми и размери показват устойчивост, която не е без значение за характеристиката на този елемент от старобългарската материална култура. Откритите останки от жилищата в Хума поставят още един важен въпрос — относителната и абсолютната хронология на паметника.

При разкопките се установиха седем случая на взаимно пресичане между жилищните ями. Част от жилище 8 е пресечена от жилище 9, жилище 7 е пресечено от жилище 32, наземно жилище 18 е изградено върху запълнената яма на вкопаното жилище 36, жилище 26 е пресечено от жилище 22, жилище 24 е пресечено от жилище 27. Взаимно се пресичат жилища 34 и 35, без да е сигурно установено кое от тях е по-ранното. Краят на вкопаната пещ на жилище 34 е срязан от жилище 30 и това означава, че второто жилище е по-късно. Ще припомним още, че самото жилище 32 също е сравнително късно устроено — доста след като обитателите са спрели да поддържат крепостната стена, а по същото време или малко по-късно в нея е вкопана и кръглата пещ западно от жилище 7.

Такива случаи са наблюдавани и в други паметници. Те сигурно указват, че в селището има разновременни жилища, но не допринасят за отчетливото им групиране по време. Липсата на устойчивост в характеристиката на останките от откритите жилища и ограниченият им брой не дава определен резултат при съпоставянето им по форма, конструктивни особености и видове отоплителни съоръжения. Важно е, че по-късните жилища 7, 9, 18 и 22 са по-плитко вкопани от по-ранните, които ги пресичат — 32, 8, 36, 26. Тази констатация показва обратната тенденция на предложената за Кладенци⁸⁴.

Относителната хронология на отоплителните съоръжения в Хума не може да се провери и с предложените от Д. Ил. Димитров датировки на отоплителни съоръжения, защото тук не се срещат всички типове. Всъщност в Хума преобладават вкопаните пещи, които той определя в най-стария културен слой на градището Цар Асен, без да уточнява датата⁸⁵. Коментираният по-долу материал датира паметника при Хума във втората половина на старобългарския период. Позволяваме си и една забележка. Ако приемем, че жилищата от обект 31 в Плиска се намират под каменни постройки, градени през християнския период — втората половина на IX—X в., трябва да признаем, че каменните пещи, вкопани в пода на жилищата, могат да се датират по-рано (VIII—IX в.). По същата причина тази дата ще получат жилищните ями с правилна гредосистема, в която се откриват тези пещи. Така за най-ранни или по-скоро за продължителни на ранната традиция за преустройство на вкопаните жилища в Хума ще приемем ями 14, 15 и 26.

⁷⁹ Stefan, G., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. *Dinogetia*. Bucureşti, 1967, 14—15.

⁸⁰ Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu. *Capidava*. Bucureşti, (приложение I).

Това наблюдение личи най-добре в сектора на югозападния ъгъл на крепостта.

⁸¹ Тодорова, Х., К. Ботов. Ранносредновековно селище от Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — В: Плиска-Преслав, 2. С., 1981, 203—204.

⁸² Comşa, M. *Cultura materială veche românească*. Bucureşti, 1978, 14—15, fig. 5, 6.

⁸³ Zaharia, E. *Săpăturile de la Dridu*. Bucureşti, 1967, p. 166, pl. I.

⁸⁴ Вължарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в. С., 1965, с. 110, обр. 2.

⁸⁵ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Кладенци, ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 40.

⁸⁶ Stefan, G., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. *Цит. съч.*, 14—15, фиг. 5.

⁸⁷ Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu. *Цит. съч.*

⁸⁸ Тодорова, Х., К. Ботов. *Цит. съч.*, с. 204.

⁸⁹ Вължарова, Ж. *Цит. съч.*, 86—88; Антонова, В. Масовите жилища през ранното средновековие (VIII—X в.) в Североизточна България. — In: *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków*, 1970, 109—125; Димитров, Д. Ил. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище в VI—XI в. в Североизточна България. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава*. С., 1975, 212—245.

⁹⁰ Пак там, с. 216.

⁹¹ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. *Цит. съч.*, с. 210, обр. 15, 24, обр. 20, 33, обр. 31.

⁹² Димитров, Д. *Цит. съч.*, 228—230.

⁹³ Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска. — *ИАИ*, 20, с. 42, обр. 80.

⁹⁴ Бобчева, Л. Жилища и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — *ИНМВ*, 12 (26), 1976, 123—126, табл. I, II Б, IV А, Б, VIII Б.

⁹⁵ Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — *ИАИ*, 26, 1963, с. 13, обр. 9.

⁹⁶ Димитров, Д. Ил. *Цит. съч.*, 215—216.

⁹⁷ Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu. *Цит. съч.*, 143—152.

⁹⁸ Зирра, В. Л. Двубрядовы могильник в Капул Винлор. — *Dacia*, 7, 1963, 401 — 402, 394, рис. 30₁₋₆.

- 21 Димитров, Д. Ил. Ранносредновековно селище при с. Брестак, Варненски окръг. — ИНМВ, 10 (20), 1969, 114—119, обр. 2, 2а, 3, 3а.
- 22 Бобчева, Л. Цит. съч., 122—130, табл. I—XI.
- 23 Годорова, Х., К. Ботов. Цит. съч., 202—205.
- 24 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 24, обр. 20.
- 25 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 17, фиг. 6з, 20, фиг. 8₁, 21, фиг. 9₁.
- 26 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 35, обр. 20₁.
- 27 Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 18.
- 28 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 21, табл. 9з.
- 29 Въжарова, Ж. Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско. — Археология, 1966, 2, с. 28, обр. 7б.
- 30 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 29, обр. 27, 32—33, обр. 31.
- 31 Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски. . . , с. 28, обр. 14₁, 38, обр. 22 А, 49, обр. 30₁.
- 32 Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 13, обр. 9.
- 33 Михайлов, Ст. Археологически. . . , 141—142, обр. 80; Михайлов, Ст., Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, 22, 1959, с. 271.
- 34 Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 117—119, 121, обр. 6, 6а.
- 35 Zaharia, E. Цит. съч., 35—36, фиг. 14.
- 36 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 17, фиг. 6₁, 18, фиг. 7.
- 37 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 23, обр. 10₁, 2.
- 38 Михайлов, Ст., Ат. Милчев. Цит. съч., с. 273.
- 39 Антонова, В. Средновековно селище в чашата на язовир Виница, Шуменско. — ИНМШ, 4, 1967, 3—33.
- 40 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 25, 28, обр. 24.
- 41 Пак там, с. 16, обр. 10; 19, обр. 14; 22, обр. 17; 24, обр. 19; 32, обр. 29; 33—34, обр. 32—33.
- 42 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 17, фиг. 6з, 20, фиг. 8з, 24, фиг. 11з.
- 43 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 15, обр. 4₁; 18, обр. 6₁; 19, обр. 7₁; 20, обр. 8₁, 30, обр. 16.
- 44 Teodorescu, D. Sapaturile arheologice de la Raducaneni. — MCA, 8, 1962, p. 725, fig. 4.
- 45 Zigga, V. Cercetari fudale timpurii la Ileana Podari. — MCA, 5, 503—504, fig. 24.
- 46 Zaharia, E. Цит. съч., 4—34, фиг. 2—6, 8, 10—12, 37—50, фиг. 16—23, 25, 27.
- 47 Димитров, Д. Ил. Някои въпроси. . . , 220—225.
- 48 Пак там, 220—221.
- 49 Пак там, с. 221.
- 50 Зирра, Вл. Цит. съч., 401—402, 394, обр. 30₁, 2, 4.
- 51 Teodorescu, D. Цит. съч., с. 724, фиг. 3, 725.
- 52 Михайлов, Ст. Цит. съч., 145—146, 155—156.
- 53 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 16, обр. 10, 19.
- 54 Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 224.
- 55 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 20, обр. 8₁—з.
- 56 Константинов, К. Старобългарско селище при с. Овчарово, Търговишки окръг. — Годишник на музеите от Северна България, 3, 1977, с. 32.
- 57 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 18, фиг. 7.
- 58 Zigga, V. Цит. съч., 503—504, фиг. 1з, 3, 2а.
- 59 Zaharia, E. Цит. съч., с. 15, фиг. 2, 24, фиг. 6, 30, фиг. 11, 32, фиг. 12, 33, фиг. 13.
- 60 Константинов, К. Цит. съч., с. 32.
- 61 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., 21—22, обр. 16, 17.
- 62 Димитров, Д. Ил. Раннобългарски. . . , 11—118, обр. 3, 3а.
- 63 Styrmen nad Jantra (Bulgaria). Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980, p. 245, Tabl. LVII₁, 2.
- 64 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 28, обр. 25; 33, обр. 31; 33—34, обр. 32.
- 65 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 30, обр. 16; 31, обр. 13₁, 2; 32, обр. 18₁; 40, обр. 23₁; 52, обр. VIII₁; 58, обр. 35₁; 69, обр. 42₁; 80, обр. 49₁; 81, обр. 50₁; 84, обр. 52₁; 86, обр. 54.
- 66 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 25; 28, обр. 24.
- 67 Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 26, обр. III₁; 31, обр. 13₁, 2.
- 68 Zaharia, E. Цит. съч., 56—74.
- 69 Димитров, Д. Ил. Някои въпроси. . . , 221—223.
- 70 Пак там, с. 222.
- 71 Пак там.
- 72 Антонова, В. Цит. съч., с. 13, обр. 15; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 30, 31, обр. 28.
- 73 Димитров, Д. Ил. Цит. съч., 228—230.
- 74 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 21, фиг. 9з; 24, фиг. 11з, 4.
- 75 Джонова-Митова, Д. Средновековното селище над античния кастел Ятрус. — Археология, 1970, 3, 12—13, обр. 5—7.
- 76 Станилов, Ст. Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. — Археология, 1983, 3, с. 48.
- 77 Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 226.
- 78 Stefan, G., I. Vagnea, M. Comsa, E. Comsa. Цит. съч., 40—41, фиг. 23.
- 79 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 33, обр. 31; 34, обр. 32, 36.
- 80 Styrmen. . . , с. 191, tabl. XII, 237, LVIII; Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Ранносредновековно селище при с. Стърмен. — РП, 7, 1982, с. 85, обр. 15₄.
- 81 Сотѝа, М. Цит. съч., с. 32, фиг. 17₁.
- 82 Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска. . . , с. 37.
- 83 Димитров, Д. Ил. Раннобългарско. . . , 119—121, обр. 6а; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 34, обр. 32.
- 84 Пак там, 40—41.
- 85 Димитров, Д. Ил. Някои въпроси. . . , с. 223.

ТРЕТА ГЛАВА

НЕКРОПОЛ

Разполага се върху склона под южния ъгъл на крепостта. Заеманата от него площ може да се очертае само приблизително (обр. 1_з). Крайните гробове по северната му периферия достигат на 50 м от крепостната стена. На юг той е продължавал до края на ската над речната долина. Днес този терен е изцяло зает от къщи и дворни места, което не позволява да бъдат направени проучвания на по-широка площ. По сведения на местни жители при изкопи за основи на къщи били откривани скелети, до някои от които се намирали обеци и гривни. Сега тези материали не са запазени.

Поради значителния наклон на терена горната част на почвения слой е размита и гробовете се откриват на сравнително малка дълбочина — 0,60—0,70 м.

Гр об 1. Не принадлежи към некропола на селището. Открит бе на 1,50 м от вътрешното лице на крепостната стена в изкоп I (обр. 7, I). Скелетът лежи на нивото на втория ред камъни, т. е. почти на нивото, на което е бил обитаван теренът в тази част на крепостта. Гробната яма прорязва насипа, образуван от разрушенията на стената и явно се е появила след изоставянето на крепостта. Има размери 0,90×0,50 м. Костите са частично разбъркани; изглежда трупът е бил поставен свит поради малките размери на гробната яма. Главата е ориентирана на северозапад (обр. 25₁).

Гр об 2. Пресечен е от съвременен изкоп. Костите в областта на таза и част от бедрените кости са унищожени. Гробната яма е правоъгълна, със заоблени тесни страни. Размери: 1,40×0,45 м. Откъм краката на дъното са наредени върху тясната си страна три камъка. Скелетът лежи по гръб с опънати крака, с глава на запад. Ръцете под лактите са положени успоредно една на друга върху гърдите. Липсва инвентар (обр. 23₂).

Гр об 3. Правоъгълна гробна яма с размери 1,85×0,55 м. Скелетът лежи по гръб, с глава на запад. Краката са опънати. Дясната ръка лежи върху гърдите, а лявата — в тазовата област. Липсва инвентар (обр. 25₃).

Гр об 4. Правоъгълна гробна яма с размери 1,45×0,45 м. Скелетът лежи по гръб, с глава на запад. Краката са опънати. Дясната ръка е положена в долната част на гърдите, а лявата е силно свита и достига до дясната ключица. Липсва инвентар (обр. 25₄).

Гр об 5. Правоъгълна гробна яма с размери 1,35×0,35 м. Скелетът лежи по гръб с глава на запад. Краката са опънати. Ръцете са силно свити и поставени на раменете. Липсва инвентар (обр. 25₅).

Ориентацията на скелетите на запад и положението на ръцете дават основание да се приеме, че погребалният обряд е християнски. Тъй като в селището не се откриват материали, по-късни от XI в., некрополът може да бъде датиран във втората половина на IX—XI в.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КЕРАМИКА

Керамиката е основният материал от селището при Хума. Не бяха открити цели съдове, а напълно реставрираните профили са твърде малко. Общият брой на фрагментите е 23 573, от които 93,5% са от кухненски съдове, 6,1% — от трапезни и 0,3% от амфори, т. е. от амбалажни съдове.

Общата характеристика на материала правим според класификацията на Л. Дончева-Петкова¹.

КУХНЕНСКА КЕРАМИКА

Керамиката от този тип в Хума е направена от песъчлива глина със слаб примес от дребнозърнест пясък или без примес. Изработена е изцяло на ръчен грънчарски кръг, чиято скорост на въртене е била значителна, тъй като не се забелязват прекъснати следи от пръстите на май-

стора и голяма част от фрагментите са твърде тънки (най-много до 3—4 мм). По-голямата част от дъната имат подсипка от пясък, а по края — релефен ръб от закрепването на съда върху кръга. Върху едно дъно има диаметрална релефна ивица, вероятно отпечатък от пукнатина на кръга. В средата на друго дъно ясно личи малко релефно квадратче, което явно е отпечатък от отвора на недостатъчно набита в кръга ос². Сред дъната се откриха две, които принадлежат на съдове, направени на един и същ грнчарски кръг — диаметърът и всички особености по повърхността заедно с релефния ръб са еднакви. Като важен белег на грнчарското производство отбелязваме и 90 знака — 85 релефни върху дъната и 5 врязани преди опалването на съда върху плещите му (този материал разглеждаме при находките от каталога).

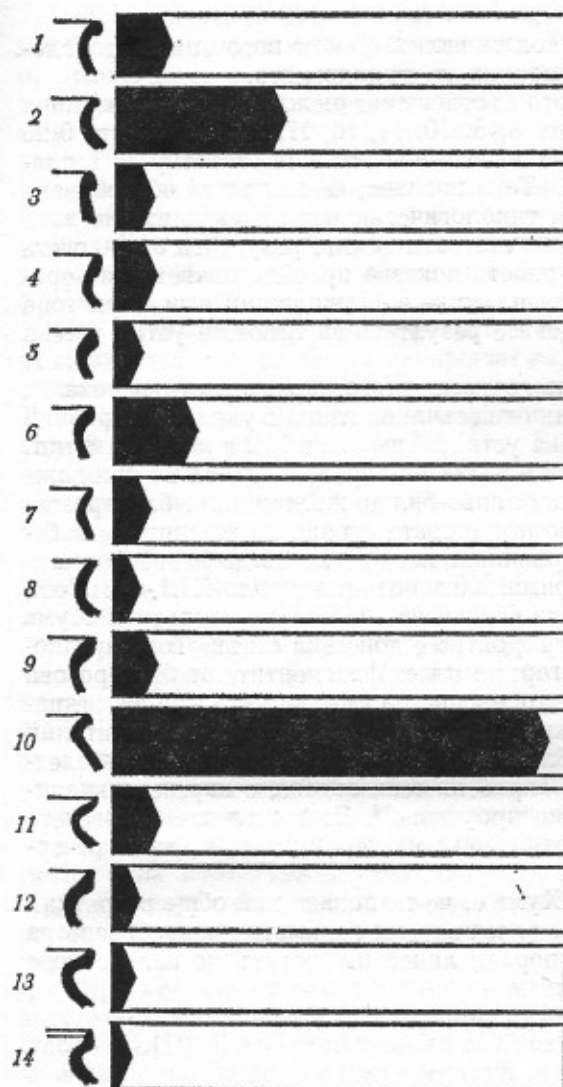
Любопитно е да се отбележи, че се откриха 4 фрагмента от кухненски съдове с нарочно пробити кръгли дупки покрай счупените краища. Вече сме изказали предположение, че поради по-ниската цена на кухненските съдове, от една страна, и сравнително ронливия им чиреп е съмнително използването на оловни скоби за „кърпене“ на тази керамика, както това става при глазираните³. В Хума обаче на един фрагмент се откри част от оловна скоба, което показва, че има изключения. Сигурно е, че след частично повреждане и кухненските съдове били закрепвани по този начин.

Наблюденията върху откритите фрагменти показаха, че съдовете на кухненската керамика от Хума са твърде еднообразни, което е характерно и за целия старобългарски керамичен комплекс. Повечето фрагменти са от гърнета без дръжки, макар че на места се откриха и 21 фрагмента от плоски гладки дръжки. Освен тях има седем фрагмента от устия на чаши и 2 фрагмента от устия на котли. Фрагментите от тези чаши оставяме в групата на кухненската керамика условно заради еднородната с гърнетата глина, от която са направени.

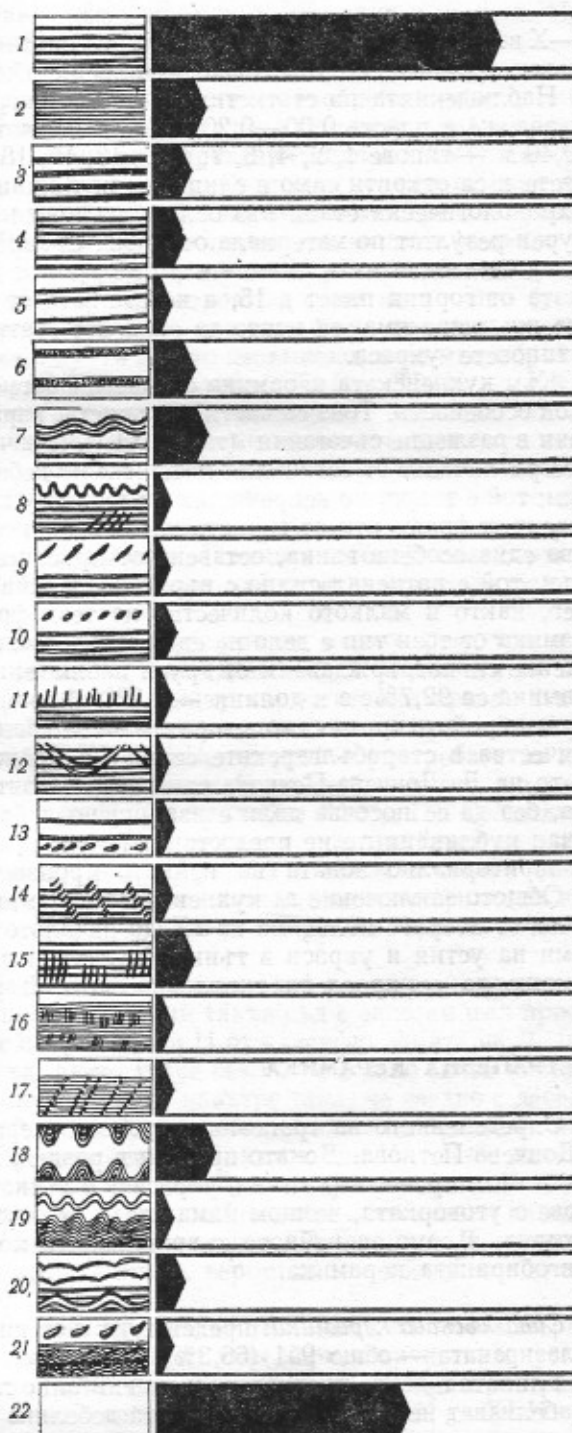
Доколкото може да се съди от малкото реставрирани профили, гърнетата от Хума са сравнително разнообразни по форма. Срещат се съдове с тесни дъна, прибрана долна част и сравнително високи плещи (табло XL_{1,2}), които по пропорции на силуета напомнят тип I, вариант A₃ от класификацията на Л. Дончева-Петкова⁴. Други имат по-широко дъно, смъкнати плещи (табло XL₃) и приличат на тип III₅ от тази класификация⁵. Трети имат симетрична, почти бъчвовидна форма (табло XL₄) и се свързват с тип II, вариант A₂⁶, но силуетът напомня повече на сивите, украсени с лъскавина гърнета от тип IV⁷. Запазен е почти целият профил на едно гърне с форма на паница — силуетът му е значително по-широк, отколкото висок; устието също е много широко (табло XXVIII). Вероятно то спада към тип X⁸. Малкото реставрирани профили не дават възможност за обособяване на отделни типове въз основа на цялостни форми, но много фрагменти от устия с по-малко или повече издута си част под шийката подсказват голямо разнообразие в пропорциите на силуета. За съжаление този белег не е достатъчен за типологическо разпределение. В това отношение определени данни предоставят само профилите на устията, които са 7173, разпределени в 14 типа с различни варианти, приравнени към основната форма (обр. 64). Подреждането им е направено със съображения от формален характер предвид възходящото развитие от просто към сложно. Устията, чийто венец горе е „валче“ (тип 1—4), са поставени в началото, защото всички останали устия са профилирани горе с ясно изразени ръбове, което ги отдалечава от добре заоблените венчета на кухненската керамика от езическите некрополи, датирани в VIII—IX в. Това подреждане би трябвало да съвпадне по възходящата относителна хронология на устията. Направената по време на разкопките и при обработка на материала статистика обаче показва обратното — в пласта 0,00—0,20 м дълбочина преобладават профили от 1—7 тип, а в пласта 0,20—0,40 м — от 8—14 тип. Разликата в процентното съотношение между едни и същи типове в двата пласта обаче в повечето случаи са незначителни и не могат да послужат за определяне на относителна хронология по тази типологическа скала. Статистиката на профилите от насипите в жилищните ями дава следния резултат: в 27 жилища преобладават типове 1—7, а в 2 жилища — типове 8—14, в 3 жилища те са почти приблизително равен брой (в останалите жилища не се откри керамика). Тези наблюдения, съпоставени с наблюденията от пластовете, определят твърде неравномерна относителна хронология спрямо броя на жилищата и при отбелязаната несигурност на резултатите от стратиграфската статистика влизат в противоречие с формално-типологическия ред. Следователно за укрепеното селище в Хума статистиката на устията от кухненски съдове в културния пласт и в жилищата не дава сигурни резултати. Трябва да отбележим сложно профилираните устия от тип 11—14, които не се срещат по съдовете от езическите некрополи, следователно се датират в IX—X в. Заедно с тях обръщаме внимание и на плоските дръжки от едноръчни кухненски гърнета, които започват от устието, датирани от Л. Дончева-Петкова в X в.⁹

Споменатите малобройни фрагменти от чаши са незначителни по размери части от устия. Едни от тях имат прави стени и едва изразени венчета, а други напомнят профили на устия от гърнета. Явно принадлежат на чаши¹⁰, датирани в X в.¹¹

Фрагментите от котли също са части от устия. Те имат плоски, с издаден навън ръб венчета и вертикални стени. Принадлежат към котлите от II тип¹² и се датират в XI в. Появата им е свързана с присъствието на печенегите в средновековните български земи¹³.

Обр. 64. Таблица за профилите от кухненската керамика

Обр. 65. Таблица за украсата от кухненската керамика

Украсата на кухненските съдове от Хума също е извънредно разнообразна — врязани линии и ямки в много съчетания. Опитът за формална типология бива възходящ ред, подобна на типологията на устията, разделя 12 856 фрагмента от 22 типа, включително и тези без украса (обр. 65). Значителна част от фрагментите са приравнени към основните образци. Предварително ще отбележим, че типове 1—7 са обичайна украса на кухненската керамика от езическите некрополи; използването им започва в VIII и продължава чак до XI в. Останалите типове (8—11, 13—17, 21) с вертикални снопчета, единични линии и ямки в различни комбинации напълно отсъствуват от украсата на съдовете, откривани в езическите некрополи. Заедно с тях ще останат и сложните комбинации от прави и вълнообразни линии, каквито също не се срещат по съдовете от тези некрополи. Такива елементи на врязана украса са характерни за

IX—X в.¹⁴ Възможно е сред украсите от тип 8—21 някоя да излиза вън от посочените хронологически граници, но това едва ли изменя общата картина на типологията.

Наблюденията по статистиката за стратиграфското съотношение между типовете жилища показва, че в пласта 0,00—0,20 м преобладават типове 3, 5, 10, 11, 16, 17, 21, а в пласта 0,20—0,40 м — типове 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 15, 18, 19, 20, като типове 12 и 14 отсъствуват в пластове и са открити само в единични жилищни ями. Това показва, че опитът за обособяване на хронологически етапи въз основа на предложения типологически ред на украсите не дава сигурен резултат по материала от Хума. Сравнението на статистическите резултати от типовете украса от насипа на жилищните ями с тези от двата пласта показва преобладаването на керамиката от горния пласт в 15, а керамиката от долния пласт — в 17 жилищни ями. При това няма жилищна яма, за която да съвпадат статистическите резултати за типовете устия и тези за типовете украса.

Към кухненската керамика спадат и фрагменти от гърнета, чиято характеристика показва някои особености. Това са части от гърнета, изработени от пестъчлива глина с украса от врязани линии в различни съчетания (табло XLI). Венчетата на устията им са от 1, 2 и може би 8 тип. Те се различават от останалия материал по дебелината и цвета на чирепа — дебел 6—8 и даже 10 мм; той е твърд, но непречистен и цветът му прелива от сиво-бял до жълтеникаво-бледорозов. На всички фрагменти от горната част на гърнетата по вътрешната страна на плещите се забелязва една особена гънка, оставена от пръстите на грънчаря: като че ли за да извие формата навън, той е натиснал силно с върха на палеца от хоризонтална позиция (табло XLI₁₋₄). Този белег, както и малкото количество на тези фрагменти подсказва, че цялата открита в Хума керамика от този тип е дело на един и същ майстор и вероятно е донесена отвън. Това предположение се потвърждава и от други наблюдения. В горния пласт фрагментите от бяло-розова керамика са 92,7%, а в долния — 7,3%. Фрагментите от насипа на жилищните ями са незначителен брой, открити само в горните наслоявания. Подобна керамика се намира в значителни количества в старобългарските селища и крепости близо до дунавските брегове¹⁵. В изследването на Л. Дончева-Петкова глината, от която са направени тези съдове, е наречена каолинова, без да се посочва дали е извършено лабораторно проучване¹⁶. За съжаление в повечето случаи публикациите не предоставят процентното съотношение на керамиката, за да се очертае териториално зоната на нейното производство.

Общото заключение за кухненската керамика от Хума е, че тя попада най-общо в краткия период от втората половина на IX до началото на XI в. и въпреки голямото разнообразие на форми на устия и украси в тънкия културен пласт, поради липса на достатъчно цели съдове не може да се проследи типологическото ѝ развитие.

ТРАПЕЗНА КЕРАМИКА

Определението на трапезните съдове в керамиката от Хума не съвпада изцяло с това на Л. Дончева-Петкова. Докато при нея в раздела за кухненската керамика са поставени и гърнетата от сива пречистена глина, украсени с лъскави ивици¹⁷, тук ние ги отнасяме към трапезните съдове с уговорката, че щом няма следи от опушване по тях, те не са служили за приготвяне на храна, а само за нейното съхраняване и консумиране. Освен нея включваме глазираната и ангобираната керамика.

Сива лъскава керамика: представена е от най-много фрагменти в сравнение с ангобираната и глазираната — общо 951 (66,3%).

Глината е добре пречистена и сравнително гладко източена на бавно въртящ се кръг. Рядко се забелязват не съвсем равномерната дебелина на чирепа или пък следи от пръстите на грънчаря с прекъсвания по вътрешната страна на фрагментите. На всички фрагменти, по които има дръжки, има едно и също закрепване — двата края били оформени като шип, в стената на още мекния съд промушвали дупки и в тях втъкващи шиповете. След това загладжали отвън този „шев“, а отвътре краищата на шиповете оставали незагладени. Знаци по дъната от сиви лъскави съдове не се откриха. Опалването е равномерно, ако съдим по еднаквото оцветяване на повърхността на фрагментите. Не всякога обаче тази повърхност е сива или сиво-черна. Често се наблюдава кафяво, жълто-кафяво и по-рядко червено оцветяване. При наблюдение на ломовете от материала обаче се забелязва, че при почти всички случаи оцветяването между двете повърхности не е еднакво отчетливо разграничено на ивици в черно или сиво, кафяво, червено. Вижда се, че регенеративният процес за получаване на характерния сив цвят в повечето случаи не е бил спазван. Това не е оказало особено влияние върху функционалните качества на трапезните съдове — фрагментите имат едър, равен лом, при удар звънят тънко и са сравнително здрави, с което не се различават особено от най-висококачествените образци на този тип керамика.

Фрагментите от сиви лъскави съдове представят три форми: гърнета, кани и паници. Най-многобройни са фрагментите от гърнета. При липсата на реставрирани профили не е възможно отчетливо да се определят техните силуети. Ако съдим по различните части, повечето са имали приземисти кълбовидни форми с дебели, слабо профилирани устия и заоблени венчета, които само в някои случаи имат оформени ръбове (табло XLII_{1,3}). Дъната са широки, с извити навън стени (табло XLII_{5,9}), но се срещат и такива, чиито стени са изправени (табло XXXVI). Сигурно е, че това са части от високи съдове-делви, датирани в IX—X в. Сред фрагментите от сиви лъскави гърнета са открити части от съдове, които значително превишават останалите по размер (табло XIV_{10,11}), т. е. предположението на Л. Дончева за използването на сиви лъскави съдове като амбалаж не е лишено от основание¹⁸. От друга страна, като изключение се срещат фрагменти, които представят малки съдове, употребявани вероятно само като чаши (табло XXVII₁₂). Значителен брой фрагменти представят гърнета с дръжки. Едни дръжки започват от самото устие на венчето и завършват на плещите, други (които несъмнено са по-многобройни) се намират изцяло по-високо или по-ниско върху плещите (табла XLII₄; XLIII_{1,5}; XXI₁₃; XXVII₆). Дръжките са гладко заоблени, но има и такива със старателно изрязани плоски страни и равни ръбове (табло XI III₅). В други случаи те са съвсем малки и с тесния си отвор напомнят т. нар. псевдодръжки върху широката част на едноръчните сиви лъскави кани от езическите некрополи¹⁹. Сред фрагментите от гърнета с дръжки се отделят такива, които принадлежат на форми, отсъстващи в класификацията на Л. Дончева-Петкова. Те имат широки гърла, добре оформен, заоблен венец, но слабо изразена шийка. Плещите им се спускат стръмно, едва ли не отвесно надолу (табла XLII₄; XXVIII₆) и този белег най-отчетливо отделя формата от останалите гърнета.

Фрагментите от кани, открити при разкопките в Хума, са твърде малко. Сред тях няма части от трилистни устия. На едноръчни кани вероятно принадлежат два фрагмента от най-широката част на съдовете с характерна лъскава украса между хоризонтални бразди (табло XLIII₂₋₆). Възможност за присъствието на подобни съдове в керамичния материал от Хума сочат и части от дъна с много разлати стени (табло XLII₂). По-сигурна е употребата на двуръчни кани, известни от редица находища²⁰. Те са представени с фрагменти от устия, по които личи само мястото, където е захванат горният край на дръжката (табла XLII₈; II). Сред твърде малобройните фрагменти от кани има и един, който показва, че съдът бил изработен по технологията на кухненската керамика — от песъчлива глина и украса с връзани линии (табло X₁₄). Той вероятно принадлежи на групата съдове, означени в споменатата класификация като „стомни“²¹. Ако съдим по това, че тези съдове се откриват главно в Преслав, можем да ги датираме в X в.

Фрагментите от паници също са малко. Повечето от тях са от ниски, широки съдове със заоблено венче и едва изразена шийка или без шийка. От един такъв съд е запазен цял профил (табло XLII₆). С известни резерви той може да се свърже с тип II от класификацията на Л. Дончева-Петкова. Запазен е цял профил и от друг съд, чието устие без венче е леко свито навътре, най-широката част е малко под него, а долу стените са свити навътре така, че заедно с дебелия ръб на дъното образуват столче като на чаша (табло XLII₇). В споменатата класификация няма такъв съд, но отбелязваме, че една паница от Преслав, определена като тип IV, слабо напомня по силует профила от Хума, и то не с представената рисунка²², а на фотографията²³. Трета форма на паница представя фрагмент от устие (пак без венче), чийто ръб е косо срязан навътре. Стените свиват леко надолу (табло XIV₂) като на паницата от тип III, вариант Б, датирана в X в.²⁴ Горے при ръба той има добре оформен кръгъл отвор, вероятно за укрепване с оловна скоба.

Украсата на сивите лъскави съдове от Хума е направена по типичните за този материал два начина — с излъскване и широки бразди, наричани често канелюри. Значителна част от фрагментите нямат следи от украса. От украсата, нанесена с излъскване, най-разпространен орнамент е мрежата от нанесени в две посоки пресичащи се коси линии (табла XLII_{1,3}; XLIII_{1,4}). Изключение прави споменатият по-горе фрагмент от едноръчна кана, по който мрежата е не от лъскави, а от връзани тънки линии (табло XLIII₆). Среща се украса от лъскави линии само в една посока (табла XLII_{2,4,6}; XLIII₂), а има и украса от безразборно нанесени къси черти на разни страни (табло XLIII₃). По-сложна украса има по няколко фрагмента от тялото на доста голям съд. Върху гладката повърхност с тънки линии е нанесена мрежа, разделена на две части от по-дебела вертикална линия. Над нея върху равномерно разположени широки бразди пак от двете страни на вертикална линия са нанесени в две посоки по-дебели лъскави линии, които образуват с нея орнамент „елово клонче“ (табло III₁₀). Вдълбнатата украса на сивите лъскави съдове от Хума е доста еднообразна — браздите са хоризонтални, почти еднакво широки, с гладки ръбове (табло XLIII_{3,4,7,8}). Обикновено те са използвани в съчетание с лъскавини, но има и фрагменти с бразди, по които не личат лъскави линии. Повечето от браздите са на пасма от две-три, а по някои фрагменти се наброяват и по 7-8 (табло XLIII_{3,7}). Върху

голям фрагмент от устие браздите започват почти от шийката и вероятно продължават на равно разстояние една от друга поне до долната част на гърнето (табло XXI₁₀).

С изложените дотук обяснения трябва да обобщим, че фрагментите от сива лъскава керамика тук представят в повечето случаи съдове, датирани в IX—Xв.

Глазирана керамика: представена е в Хума със сравнително малко фрагменти — общо 317 (22,1%).

Тези съдове били изработени от добре пречистена глина, също като сивата лъскава керамика. Ако се съди по непрекъснатите равни вдлъбнатини върху вътрешната страна на фрагментите, те са точени на бързо въртящ се грънчарски кръг. Сред дъната има някои със следи от оряване, за да се отдели съдът от кръга, което е сигурен белег, че той бил задвижван с крака. Повечето дъна обаче нямат такива следи, следователно независимо от голямата си скорост кръгът бил ръчен. Доста от фрагментите с глазирана повърхност имат покрай ръбовете на скачването кръгли дупчици за оловни скоби, с които сравнително скъпите съдове се „кърпели“. След такава кръпка те не могли да служат за течности и вероятно били използвани за насипни продукти — пшеница, просо, брашно и т. н. Дръжките на глазираните кани били закрепвани както на сивите лъскави — с шипове, промушени в меките стени и след това само загладени отвън. Опалването на тази керамика е равномерно, от което ломът навсякъде отвътре е получил равен, еднакъв с повърхността цвят. Фрагментите от различните съдове обаче показват различно оцветяване — едни съдове били сиви, други червени, а трети почти бели, понякога с розови оттенъци. Глазурата почти винаги е дебел пласт и има за основен зеления цвят. Приготвяна не винаги в строго спазвани пропорции на състава, тя е масленозелена върху сивия чиреп, зеленикаво-кафява върху червения и тревнозелена до зеленикаво-жълта върху белия. Разбира се, тези оцветявания имат най-различни нюанси, например масленозеленият или зелено-кафявият цвят понякога са почти черни, а зеленикаво-жълтият стига до светла охра. Тези резултати са се получили от неспазване на рецептата за приготвяне на глазури. Показателни в това отношение са резултатите от спектралните анализи, представени от Л. Дончева-Петкова, където ясно се вижда еднаквият състав на глазурата, но в различни пропорции на химическите елементи²⁵. Вероятно изработването и глазирането на тези съдове не е било специализирано в грънчарския занаят. Основание за това имаме в откритите кухненски гърнета, по които се забелязват пръски от зелено-кафява глазура, същата като на глазираната керамика. Следователно кухненските и глазираните съдове се правили в едно и също ателие.

Преобладаващият брой на фрагменти от глазирани съдове са части от амфоровидни кани с тясно фуниеобразно устие, една или две дръжки и високо цилиндрично тяло (табло XLIV₁₋₁₀), които (по класификацията на Л. Дончева-Петкова) са стомни и амфоровидни стомни, първите определени в тип VII с пет варианта²⁶, а вторите — в тип VII с пет варианта и в тип VIII²⁷. Определенията са приблизителни, защото глазираните съдове от Хума нямат възстановени профили, по които да се конкретизира една или друга форма. По-значителна височина от профила на глазиран съд представя част от едноръчна кана с приблизителна форма на гърненце (табло XLIV₁₂), която сигурно принадлежи към тип I от използваната тук класификация, датиран с образци от Плиска и Преслав във втората половина на X в.²⁸ Освен тези две форми са засвидетелствувани и ниски купи с малък брой дребни фрагменти от устия, а един фрагмент от тялото с част от ниско столче показва формата на долния им край. В повечето случаи глазираното покритие на купите е само по вътрешната повърхност. В посочената класификация не са показани глазирани паници, но фрагменти от такива съдове се споменават в някои публикации на старобългарска керамика²⁹.

Глазираните съдове от Хума имат три вида украса — вдлъбната, релефна и подглазурна ангоба. Вдлъбнатата украса е от прави и вълнообразни, понякога доста широки ивици (табло XLIV_{3,9,12}). Върху един фрагмент от плещите на кана е нанесена вдлъбната украса, която вероятно е покривала целия съд или поне горната му половина — ограничени от широки, вертикални ивици полета са изпълнени с продълговати ямки (табло XLIV₄). Релефната украса е представена от декоративно закрепване на долната част от дръжките (табло XLIV₁₀) или по-често от релефни съдове, разположени хоризонтално (табла XLIV₁₁; XXXIV₁₄). Тук има едно интересно заключение — върху един сравнително голям фрагмент във висок релеф е изобразено животно, от което е запазена предната част на торса с главата (табло XLIV₆). Ако съдим по нейната издължена надолу форма, това е кон, макар че острата муцуна и липсата на уши му придават доста чудноват вид. В старобългарската керамика са добре известни релефни изображения на животни и хора по глазирани съдове³⁰. Не са известни подобни на откритото в Хума, но ако се обърнем към старобългарските графитни рисунки, ще видим, че изобразяването на коне е най-предпочитан сюжет в тях³¹. По-задълбочените обяснения сочат несъмнено религиозно-митологическата семантика на тези рисунки³². Пет изображения на коне са врязани върху известния глазиран съд от Вокил, за който вече бе допуснато, че има култово предназначение.

начение³³. В тази връзка можем да допуснем и че релефното конче върху глазираната кана от Хума също има религиозна семантика.

Съвсем малко от фрагментите имат подглазурна ангоба. Във всички случаи тя е положена на широки напречни ивици. В лома се вижда, че ивиците са бели след опалването, но през глазурата изглеждат жълти или жълто-зелени.

Независимо от фрагментирания характер на материала можем да заключим, че откритото в Хума съдържа повечето форми и украси на старобългарската глазирана керамика. Тя се датира в X в. и е един от основните хронологически белези за относителната датировка на комплексния археологически материал от Хума.

Ангобирана керамика: най-малобройната група — общо 167 фрагмента (11,6%).

Тя е изработена от фина пречистена глина. Равномерната дебелина на стените и гладките леки вдлъбнатини по вътрешната страна на фрагментите показват, че е използван грънчарски кръг с голям инерционен момент. По фрагментите обаче няма следи от срязване; следователно кръгът е бил въртян на ръка. След опалването глината е придобила охрово-жълт или розово-жълт цвят. Има съвършено равномерно оцветяване не само по повърхността, но и във вътрешността на стените. Ломът е едър, равен и при удар издава ясен висок звук. Явно тази керамика е опалена при висока температура, без да се нарушават технологическите изисквания.

Фрагментите от Хума представят три форми на ангобираните съдове — гърнета, амфоровидни кани и паници. Най-многобройни са частите от гърнета, тези от кани са значително по-малко, а от паници има само няколко дребни фрагмента от устия.

Гърнетата имат същите форми както сивата лъскава керамика. Доколкото може да се съди от фрагментите им, те са имали ниски силуети и широки устия със заоблени, често удебелени венчета и широки дъна, с доста извити навън стени (табло XLV_{3,5,6}). Под венчето на един от фрагментите, твърде далече от отчупването, за да служи за закрепване с оловна скоба, е пробита сравнително широка, гладка дупка. Вероятно през нея съдът е привързан с връв за носене като ведро или котел (табло XLV₆).

Сред частите от кани няма останки от устия и гърла. Реставриран е профилът само на един съд от долния край на гърлото до дъното включително (табло XLV₁). Тази форма несъмнено принадлежи на групата съдове, означени в класификацията на Л. Дончева-Петкова като „амфоровидни стомни“³⁴. Те имат кръгло устие и две симетрични дръжки. Датирани са в IX—X в. Стомната от Хума е най-близка до тип II, вариант А³⁵.

Частите от ангобирани паници са малко — няколко дребни фрагмента от устия без венчета, със заоблени ръбове. От тях не може да се съди за останалата част от формата. Най-вероятно принадлежат на тип III, вариант Б според използваната тук класификация³⁶.

Ангобирането не е единствената украса на тази група съдове. По фрагментите от кани има широки равни бразди подобно на тези от сива лъскава керамика. В повечето случаи покриват значителна част от повърхността на съдовете. Ангобата най-често е керемиденочервена, а значително по-рядко светло или тъмнокафява. Тя е нанесена по фрагментите, които със сигурност са от кани, в повечето случаи като плътно покритие, а по тези от гърнета се виждат ивици, нанесени като че ли с четка (табло XLV₆) или на свободно стечена струйка при двойно поливане (табло XLV₂). Впрочем двойното нанасяне на ангобата е ставало и с четка, а от това краищата на шарката са твърде прави (табло XLV₄). Качеството на покритието е различно — ангобата трудно се изличава по някои фрагменти дори при силно триене, а по други е толкова слаба, че се забелязва само тук-там и пада при лек допир. От разкопките в Хума произхождат и два фрагмента от тялото на голям съд, направен от каолинова глина. По вътрешната им страна е полепнал дебел пласт фин прашец с червен цвят. Без лабораторен анализ предполагахме, че това е ангоба за украса на керамични съдове.

Употребата на ангобирани съдове има по-различни хронологически граници от тези на глазираните. Заедно със сивите лъскави кани, гърнета и паници тя се е използвала в старобългарската керамика от VIII до X в.³⁷

Опитът за стратиграфско съпоставяне на трапезната керамика даде следните резултати. В пласта 0,20—0,40 м преобладава сивата лъскава и ангобираната керамика (5,8% и 1,4% от целия материал) над същата керамика от пласта 0,00—0,20 м (5% и 1,1%). Обратно: глазираната керамика преобладава в пласта 0,00—0,20 м (1,9%) над тази от пласта 0,20—0,40 м (1,4%). Следователно трябва да предположим, че след появата на глазираната керамика употребата на ангобираната и донякъде на сивата лъскава керамика намаляла чувствително. При сравнение на този резултат с наблюденията на статистиката от насипите в жилищните ями се оказва, че само в насипите на жилища 4, 8, 10, 14, 15, 32 и 33 има фрагменти от ангобирани съдове, като в жилища 8 и 32 те даже преобладават над глазираните. Може би това е основание в относителната хронология на останките от жилища изброените ями да се датират по-рано от останалите. Това предположение се потвърждава и от факта, че в насипите на жи-

Ями №	9	8	7	32	18	36	22	26	30	34
Сива лъскава	6,7	4,1	1,5	3,3	11,2		1,8	5,8	7	8,5
Глазирана		0,3	3,1	0,3	0,8	3		0,8	2,1	
Ангобирана		1,5		0,6						

Обр. 66. Сравнителна таблица за разпространението на трапезната керамика от двойните жилищни ями¹ които се пресичат със сигурно установена стратиграфия (в проценти).

лица 7 и 36 глазираната керамика (3,1% и 3%) е повече от сивата лъскава (1,5% и 0%), защото и двете са в групата, чиито насипи не съдържат ангобирана керамика.

На пръв поглед няма противоречия в резултатите от статистиката на трапезната керамика от Хума, поради което ги сравняваме с наблюдения на стратиграфията на пресичащите се жилищни ями със сигурно установена относителна хронология. Това са двойките жилища 9 и 8, 7 и 32, 18 и 36, 22 и 26, 30 и 34. Първите (9, 7, 18, 22 и 30) са по-ранни от вторите (8, 32, 36, 26 и 34). Но съотношението между трите типа трапезна керамика (обр. 66) потвърждава тази хронология за първата и последната двойка ями, а останалите три случая дават обратни резултати. Следователно относителната хронология на посочените жилища не се потвърждава от количественото съотношение на трапезната керамика. Този извод се нуждае от подробна проверка в други паметници.

Амфори (амбалажна керамика) — само 66 (0,3% от общия брой). Те са направени от добре пречистена глина, несъмнено на крачен грънчарски кръг. Опалени са равномерно при висока температура, от което и повърхността, и ломът имат свършен равен охрово-жълт или светъл керемиденочервен цвят.

Доколкото може да се съди от фрагментите, амфорите в Хума са имали нисък, доста широк силует. Дръжките излизат под устието и имат кръгло или елипсовидно сечение с гладка повърхност. Някои фрагменти от амфорите са украсени с широки равни бразди, които плавно преливат една в друга за разлика от браздите по сивата и ангобираната керамика. Няколко фрагмента показват дъната на тези амфори — широки, слабо издути, с тъп край.

Според класификацията на Л. Дончева-Петкова амфори с посочените белези от старобългарския керамичен комплекс се датират в X в.³⁸, където ще отнесем и намерения в Хума материал.

Частите от амфори са предимно от пласта 0,00—0,20 м, а в жилищните ями са намерени само 9 фрагмента, и то в горния слой на насипа им. Ограниченото им количество не позволява да се използват за статистика по относителната хронология на жилищата.

¹ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. С., 1977.

² Пак там, с. 23.

³ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Кладенци, ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 64.

⁴ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 36, 41—43, 197, табл. II.

⁵ Пак там, 51—53, обр. 12₁₃₁.

⁶ Пак там, с. 48, обр. 11₁₀₉, 50.

⁷ Пак там, с. 53, 52, обр. 12₁₄₁.

⁸ Пак там, с. 56, обр. 157, 55.

⁹ Пак там, с. 106, обр. 33_a.

¹⁰ Пак там, 92—93, обр. 26₃₃₀, 332, 333.

¹¹ Пак там, с. 106, обр. 33_b.

¹² Пак там, с. 66.

¹³ Дончева-Петкова, Л. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, 4, 1971, 34—37.

¹⁴ Дончева-Петкова, Л. Българска битова..., 116—121.

¹⁵ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., 49—51.

¹⁶ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 32.

¹⁷ Пак там, 51—60.

¹⁸ Пак там, с. 104, обр. 31.

⁹ В ѝ ж а р о в а, Ж. Славяни и прабългари. По данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1977, с. 123, обр. 71₁, 126, обр. 75₂.

²⁰ Д о н ч е в а-П е т к о в а, Л. Цит. съч., 78—81, обр. 21₂₅₀, 253, 260.

²¹ Пак там, с. 86 сл.

²² Пак там, с. 95, обр. 27₃₅₄.

²³ Пак там, с. 211, табл. XXIX₃₅₄.

²⁴ Пак там, с. 95, обр. 27₃₅₄, 98.

²⁵ Пак там, с. 27.

²⁶ Пак там, 89—92.

²⁷ Пак там, 82—85.

²⁸ Пак там, 92—93, обр. 26₃₃₀.

²⁹ В а к л и н о в, Ст., Ст. С т а н и л о в. Цит. съч., с. 55, обр. 50₉, 59.

³⁰ Д о н ч е в а-П е т к о в а, Л. Цит. съч., 126—128, обр. 39 в, г, д.

³¹ О в ч а р о в, Д. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. I—XI, XIV, XV, XXI, XXXII, XXXIII—LXIII.

³² Пак там, 58—78.

³³ О в ч а р о в, Д. За езическата символика у прабългарите. — В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум Славяни и прабългари. С., 1982, 274—285.

³⁴ Д о н ч е в а-П е т к о в а, Л. Цит. съч., 106—107, обр. 331, 110.

³⁵ Пак там, 77—78, обр. 23₂₅₃, 79—80.

³⁶ Пак там, с. 95, обр. 27₃₅₄, 98.

³⁷ Пак там, с. 129.

³⁸ Пак там, с. 108, обр. 33₉, 110.

П Е Т А Г Л А В А

НАХОДКИ

НАКИТИ И АМУЛЕТИ

Направени са от цветни метали и съставят 2,8% от общия брой на находките (табл. XLVI). Това са три бронзови части от колани (табло XLVI₃₋₅), две частично запазени бронзови обеци (табло XLVI_{6,7}), едно медно пръстенче или обеца (табло XLVI₈), бронзов пандатив с конусовидна форма (табло XLVI₉), бронзов кръст (табло XLVI₁₀), кръгъл пандатив и свита като сплесната тръбичка ламаринка от олово или оловно-калаена смес (табло XLVI_{11,12}), силно повредена медна ламаринка, вероятно от някакъв обков (табл. XLVI₁₃).

Макар и малко, частите от колан са много важни не само за характеристиката на селището при Хума, но и като представители на група паметници с особено място в старобългарската култура¹. Трите находки не принадлежат към един и същ комплект и затова ги разглеждаме поотделно.

Двуставната тока, украсена с пъпки по ъглите на задната рама (табло XLVI₃) е известна в някои публикации с термина „лировидна“. За такива находки от България няма специално изследване със съответната типология и класификация, въпреки че са широко разпространени по цялата територия на Първата българска държава². Известните многобройни токи за номадски колани могат да се разделят най-общо на три типа: единични рами; двойни рами; рами с подвижна или неподвижна плочка. Двуставните токи, към които принадлежи и находката от Хума, се срещат рядко сред многобройните коланни украси на средновековните номади от евразийските степи³. По-многобройни са двуставните токи от България, Румъния и Унгария, т. е. от крайните западни райони, до които достига влиянието на номадските културни традиции през VIII—XI в.⁴

Двуставните токи от Първата българска държава имат и друга особеност. В едни случаи те са направени от желязо⁵, в други (повечето) — със или без украса — от бронз⁶, и най-сетне от Плиска е известна сребърната тока на прабългарски аристократ, погребан в каменен саркофаг в некропола при Голямата базилика⁷. Важно е да отбележим, че там има и друг коланен накит от злато. Сребърната тока и халките са от летен колан, а златните токи и приложения⁸ — на кожен, което е указание, че двуставните токи са от прости колани за ежедневна употреба, за разлика от парадните колани с богати украси.

В публикациите не е правена отчетлива хронология на двуставните токи. Опитът на Р. Хархоу да отнесе всички форми към втората половина на IX—X в. е доста убедителен, понеже се опира на добре датирани находки от Унгария⁹. Една масивна, украсена с пъпки и нарез

тока от колективния езически гроб на прабългарски некропол Кюлевча¹⁰ създава възможности тази дата да се изтегли по-напред, например в първата половина на IX в. Единственото събитие в историята на езическа България, което би могло да предизвика гибелта на 25 млади мъже от това селище, е нашествието на император Никифор I Геник през 811 г.¹¹ Това означава, че към началото на IX в., а вероятно още в края на VIII в. този тип токи бил познат на българите по Долния Дунав. Впрочем подобни токи са известни и от Коринт, но датирани в X в.¹², когато изглежда получават масово разпространение. Към това време може да бъде отнесена и токата от Хума.

Обяснението на двете апликации е значително по-трудно, отколкото на токата, главно поради сложността на тяхната форма и украса, чрез която дават и повече информация. Липсата на комплекти в старобългарската култура означава, че трябва да се разчита на стиловите и типологическите белези в организацията на материала. Първата от двете коланни апликации (табло XLVI₄) има капковидна форма и релефна украса — тънка врязана линия отделя от всички страни широк бордюру, насечен от плитки нарязи и прекъснат на две места със симетрични, разположени по двете дължини на формата пълпки. Вътрешното поле е гладко и леко изпъкнало. Отзад има три напълно запазени нита за закрепване към колана — два горе и един долу. Апликацията е лята, само нарезите на бордюра са допълнително нанесени.

В публикувания материал от ранното българско средновековие няма абсолютно сходна по форма и украса апликация. Има обаче отделни находки, които показват ясни стилови прилики. Най-подходяща за сравнение е една апликация от Русе, публикувана от Г. Фехер¹³ и друга от Преслав, публикувана от Н. Мавродинов¹⁴. Разликите между тях и апликацията от Хума са формални, в рамките на един и същ композиционен и стилистичен маниер. Изпъкналото поле на апликацията от Русе е много намалено, за да се освободи широк бордюру за четири симетрични двойни волути, а на апликацията от Преслав само са добавени още две пълпки, за да станат общо шест. Липсват нарезите, които при находката от Хума явно имитират псевдоперлен ред. Такъв ред, но по-ясно изразен има върху две апликации от Сегед (Унгария), само че не по бордюра, а в рамката, която го отделя от изпъкналото поле¹⁵. Впрочем това е единствената отлика между тях и находката от Хума. Както от България, така и от Унгария са известни и други апликации с подобно издължени форми и пълпки. Повечето от тях имат украсено с орнаменти поле¹⁶, но други повтарят горната схема — бордюру обикаля плоска или релефна капка¹⁷. Паметниците, в които се намират апликации от България, са датирани в IX—X в. и към същия хронологически период отнасяме и находката от Хума. Ще отбележим, че сред колекциите, описани от Й. Хампел, находките с подобна форма и украса принадлежат към IV група и заедно с други различни от тях украси са определени като „втори унгарски стил“, датиран сигурно в XI в.¹⁸

Втората апликация от Хума (табло XLVI₅) е много тънка отчупена по краищата пластинка, която прилича на кована, но без лабораторни изследвания не е възможно да се определи със сигурност нейният метал, понеже има опасност да се разруши цялата форма. Тя има капковидна форма, но с различни от тези на описаните по-горе пропорции — капката е по-скоро широка, отколкото висока. Тази апликация също била украсена с четири пълпки, разположени от двете страни по същия начин като на първата. Горе личат следи от тесен бордюру. Три къси чертици, разположени като дъга, разделят полето на две половини. Горната е запълнена с четири волути, средните от които са свързани и напомнят волутите на йонийски капител, а крайните са самостоятелни. В долното поле има три вертикални черти, като двете странични също завършват с волути. В средата на гърба има следа от отчупен плосък петлик, който служел за закрепване на апликацията към колана.

Сред известните публикации няма апликация с подобна украса, макар че формата несъмнено е обща с находки от България¹⁹ и от Унгария²⁰. Изглежда родствени с тях са и подобни апликации от южен Урал, които се намират в паметниците на Караякуповската култура, приписвана на башкирите²¹. Материалите от тези зони са датирани в рамките на IX—X в.²², където трябва да се постави и апликацията от Хума.

Двете апликации от с. Хума имат различни пропорции и това подсказва различното им място върху колана. Ако съдим по запазените части от колани, тесните и високи апликации са украсявали спускащите се надолу къси ремъци, докато широките били наредени върху самата препаска²³. Това предположение се нуждае от допълнително проучване и подробно разработване, което не е задача тук.

Двете обеци, открити в Хума, са доста повредени и това затруднява тяхното обяснение. Първата принадлежи към групата, за която се използва терминът „грозовидни“ (табло XLVI₆). От горната част на кръжилото (тънка обла тел) е запазено само късо шипче. Долната дъга е четириръбба, с нарязи и завършва с по едно топче между пръстенчета в двата края. Висулката е неподвижна. Горната част се състои от ред гранули помежду пръстенчета на върха пак с гранули. Долната част започва с три пръстенчета, две от които са върху дъгата, следва ред гранули, пръстенче, голямо топче, пръстенче, ред гранули, пръстенче, пак голямо топче (вече

счупено) и се вижда, че тези топчета са кухи. Най-вероятно висулката е завършвала с повреденото топче, увенчано с пръстенче и гранула като на горната дъга. В известните ни публикации няма обеща със същата форма. Главната разлика тук е твърде дългата част на долната висулка и нейното второ топче. Така обещата от Хума представлява нова разновидност на гроздовидните обеци от България.

Обещите, състоящи се от кръжило и висулка, се откриват най-често в християнските некрополи на Първата българска държава и така сигурно се датират от втората половина на IX до началото на XI в.²⁴ Тази дата определяме и за обещата от Хума. По-трудно е да се изведе нейният произход. Извънредно широкото разпространение на тези обеци по целия Балкански полуостров и нагоре по Среден Дунав в най-различни типове и варианти подсказва, че става дума за една обща мода в металопластиката. Ще отбележим, че сред находките от старобългарските езически некрополи има обеци, които са направени по тази схема и съдържат същите елементи. Например обещата от некропола Стойчани в днешна Румъния има за висулка кръгъл ред гранули и на него още една гранула²⁵. Една обеща от некропола Разделна има същото устройство на долната дъга и краищата — четириръба, с топчета и пръстенчета²⁶. Друга обеща от некропола Буковци има за висулка топче, гранули²⁷. Вижда се, че още от VIII и първата половина на IX в. започнало проникването на тези форми в старобългарската култура. Възможно е гроздовидните обеци от втората половина на IX и най-вече X в. да представляват тяхно развитие.

Бронзовите и сребърните обеци вероятно имитирали златни образци като най-високи достижения на тази мода в торевтиката, каквито са например златните обеци от некропола при Голямата базилика в Плиска²⁸. Нарезите по кръжилото на обещата от Хума всъщност имитират гранули. По същия начин пръстенчетата на всяко топче имитират кръгъл ред много ситни гранули. В примитивните произведения са останали само по-едри гранули и топчетата. Останалото е заменено от по-лесно изпълними форми. Още по-съвършени са обещите от преславското златно съкровище, където по същата схема е работено с най-тънък филигран, гранули перли. Там се вижда, че големите топчета на обещите са направени от метал, за да имитират перли²⁹. Този възходящ ред от паралели подсказва, че модата на гроздовидните обеци трябва да се търси в Константинопол като център на целия културен кръг. Освен в средновековна България, както е посочено, гроздовидните обеци били разпространени по целия Балкански полуостров³⁰ и на запад до Великоморавия³¹. В българските изследвания сравненията се правят най-често спрямо тамошния материал, макар че при внимателно наблюдение се виждат същата техника и стил, но в повечето случаи с различна композиция. Явно гроздовидните обеци са произвеждани в разни занаятчийски центрове, които работели по единни образци, но добавяли към тях свои специфични черти. Ако съдим по откритите в Преслав калъпи³², един от тези центрове е била втората българска столица.

Другата обеща от Хума е по-лошо запазена от първата — само три четвърти от телено кръжило и половината от доста смазано кухо топче, при което обаче ясно личи пръстенчето при отвора за телта (табло XLVI₇). Кръжилото с топче е едва ли не най-разпространената обеща в старобългарската култура, чийто еволюционен ред е слабо забележим. Ако съдим по езическите гробове от некрополите Гарван³³ и Буковци³⁴, тя се е появила още в VIII и първата половина на IX в. В християнските гробове също се срещат подобни обеци, но твърде рядко (например в некропола Галиче³⁵ или Мишевско³⁶). В тях най-често се откриват кръжила с две или три симетрично нанизани такива топчета — в некрополите Долни Луковит I, Галиче, Мешевско³⁷. В некропола Нановица обаче се откриват обеци с по едно топче, което вече е значително по-едро³⁸, и ако съдим по находки от Плиска³⁹, Коринт⁴⁰, а и от хронологическата таблица в специалното проучване на П. Гатев, в този си вид те продължавали да се използват и в XI—XII в.⁴¹ Тъй като топчето на обещата от Хума е било по-голямо от това на обещите от езическите некрополи, от една страна, а от друга — сигурно датирани в XI—XII в. находки са без пръстенчета откъм кръжилото, ще я датираме в X—XI в.

Специално внимание заслужава бронзовият пандатив с конусовидна форма (табло XLVI₉). Конусът има почти правилни очертания, но горе вместо с връх завършва с тясно пръстенче и петлик за окачване над него. Основата на конуса е заета от врязано изображение на птица, представена в ход надясно с високо вдигнати криле. Главата е предадена схематично, различава се отворената човка. Крилата са изобразени с една излизаща от тялото черта и други четири (или пет) перпендикулярни на нея, които представят перата. Късата опашка е маркирана с три разперени чертици; по същия начин са показани и краката. Свободното пространство под тялото е заето от три едри точки.

Ако съдим по изображението, тази находка принадлежи към група паметници, откривани досега главно в Преслав. Те са двойно шарнирно свързани или единични пластинки и по-рядко пандативи като този от Хума. Представят човешки лица, конници с птица в ръката, птици, животни, рунически знаци⁴². По въпроса за предназначението им мненията са разделени. Понечето от авторите — В. Бешевлиев⁴³, Ст. Ваклинов⁴⁴, В. Залеская⁴⁵, смятат тези пандативи за

амулетите със смесена езическо-християнска семантика. Н. Мавродинов⁴⁶ и особено Т. Тотев⁴⁷ настояват, че това са печати на български сановници, които непременно имат определена религиозна семантика.

Мястото на пандатива от Хума в тези находки се определя по сравнението му с една от тях — това също е пандатив с петлик, но вместо конична той има пирамидална форма и вместо в ход надясно неговата птица е в хералдична поза (фас) с разперени криле⁴⁸ — изображение, познато от многобройните пръстени, датирани в IX—X в.⁴⁹ Вижда се, че отликите не засягат обяснението по принцип — подобни вещи са добре познати във византийската култура. Почти същият печат, който намираме в Хума, се пази в една колекция в САЩ. Той е изрязан от планински кристал със същата конусовидна форма и петлик на горния край, на плоската му страна е изобразен орел в хералдична поза⁵⁰. Други бронзови печати от същата колекция имат вместо изображения редови или кръгови надписи⁵¹. Следователно и във Византия изображенията по тези пандативи са замествали надписи, т. е. явявали се техен „сурогат“ според определеното на Т. Тотев⁵². В известен смисъл явленията са успоредни — разбира се, с различна религиозна семантика. Върху пирамидален печат от епохата на Комнините освен основното изображение на Свети Пантелеймон по четирите страни на формата са представени заек, лъв, птица (?) и мишка⁵³. Без да се впускаме в обяснения на общата семантика, ще отбележим, че тук се касае за християнска символика. По същия начин изображенията на българските печати вероятно носят отгласи на езическия епос. Освен лични и родови означения на своя притежател те били амулети-пазители с обичайната за България през IX—X в. смесена езическо-християнска символика.

Горе бронзовият кръст (табло XLVI₁₀) завършва с плосък петлик за окачване. Рамената му се разширяват равномерно от центъра към края, а долното от тях е по-дълго. Украсата се състои от тесни, вдлъбнати ивици, които повтарят формата на всяко рамо и прекъсват, приближавайки се към центъра. В самите ивици надлъж има плавно издигнат ръб, равномерно прекъснат от напречни насечки — вероятно съвсем примитивна имитация на перлен ред. Кръстът е лят и леко извит от удар.

Сред кръстовете-пандативи от ранното средновековие откритият в Хума принадлежи към най-обикновената по материали украса. Бронзовите кръстове с различна релефна украса се откриват в много от старобългарските паметници от IX—XI в.⁵⁴ Явно те се разпространявали от втората половина на IX в. нататък след налагане на християнството в България. За разлика от кръстовете-енколпиони от скъп метал или пък от бронз със сложна украса те били евтини и така по-достъпни за широките слоеве от населението.

Ние сме в състояние да получим по-значителна информация от останалите находки (табло XLVI₁₁₋₁₃) поради фрагментарното им състояние и затова ги оставяме без коментар.

ОРЪДИЯ НА ТРУДА

Останките от оръдия на труда — лемеж, брадва, връх от брадва, връх от сърп, длета, части от различни инструменти, ножчета и части от ножици, са 21,6% от общия брой на находките (табла XLVII, XLVIII, L, LI).

Най-значителната находка сред земеделските оръдия на труда е изцяло запазеният лемеж. Той е намерен на терена на неукрепеното селище и се разглежда тук с уговорката, че в най-общ смисъл двете селища всъщност представляват един и същ паметник. Лемежът е изкован от цял железен лист, има отворена втулка със свити навътре краища за разлика от други средновековни лемежи, чиято втулка е с „П“-образен профил⁵⁵. Режещата част има триъгълна (или трапецовидна) форма с изпъкнал гръб и на него личи надлъжен ръб, раздвоен към върха (табло XLVII₁₄). Тази особеност на формата е била маниер на ковача. Пропорциите на лемежа са: ширина—дължина 1:2, втулка — режеща част 1:1,6, режеща част (ширина—дължина) 1:1,3. Друга особеност на лемежа от Хума е липсата на допълнително запоени части, както е при други находки⁵⁶. Освен това режещата му част е силно износена и след корозията не могат да се определят (макар и приблизително) действителните му пропорции.

Лявата страна на лемежа (в работно положение) е по-силно изтрита — тя е стеснена и изтънена в сравнение с дясната, от което той е получил асиметрична форма. При някои лемежи с допълнително запоена пластина е сигурно установено, че асиметричната форма е получавана нарочно⁵⁷. Не може да се установи дали това се отнася за находката от Хума. Прибирането на лявата страна навътре и издаването на дясната навън идва от стремението да се намали ъгълът между правата на движение на лемежа по браздата, която съвпада с надлъжната му ос, и линията на режещия му ръб. Ефектът от намаляването на ъгъла е отхвърлянето на срязания почвен слой вдясно и захлупването му от нарочна дървена дъсчица⁵⁸. Това имало значителен агротехнически ефект. Специални изследвания вече са извели от асиметричния лемеж на ралото еднокрилия лемеж на плуга⁵⁹. Появата на асиметрични лемежи в средновековна България изглежда е свързано с т. нар. „плужно рало“.

Ръкавестите (втулчати) лемежи от ранното средновековие в България са известни от много публикации⁶⁰, други непубликувани се пазят във фондовете на музеите. Въпреки опита на Й. Чангова да коментира общо тези паметници⁶¹, все още липсва подробно изчерпателно изследване, което да представи пълна типология и класификация с изводи за генезиса и хронологията им. Въздържа се да използваме класификацията на Ю. Краснов за лемежите от Източна Европа, понеже за целта е необходимо да се възстанови поне приблизително първоначалната форма на лемежа от Хума. По общи съображения датирането му поставяме между VIII и XI в.

За ралата в средновековна България има няколко изследвания⁶², но досега няма опит да се установи на кой тип принадлежат лемежите с втулка и на кой — лемежите с дръжка. Твърдението на Ж. Въжарова⁶³, поддържано от 30 години насам⁶⁴, че лемежите с втулка били използвани при „правовуйщното славянско рало“, съвсем не намира потвърждение в етнографските паметници. Всъщност ако съдим по тях, използването на втулчатия лемеж зависи от движението на надлъжната му ос спрямо хоризонталата на браздата — ръкавестите лемежи се движат под ъгъл, насочен в дълбочина⁶⁵, а втулчатите са закрепени и се движат почти хоризонтално⁶⁶. Рисунките на рала, датирани в ранното средновековие, които явно са с различна конструкция, въобще не показват кой лемеж къде се е използвал и затова няма да разглеждаме конкретно находката от Хума. Що се отнася до произхода и етническите определения на лемежите, липсват всякакви основания да се приписват на славяни или прабългари. В раннославянските паметници, датирани в VI—VII в. от цяла Средна и Източна Европа, засега не са открити каквито и да било лемежи и това е напълно обяснимо — в периода на разселението славяните са практикували подсечното земеделие, което изисква съвсем други орни оръдия, а след заселването си на Балканския полуостров започнали екстензивното земеделие с използването на рала. В това отношение особено показателно е сведението от „Чудесата на св. Димитър Солунски“, на което напоследък обърна внимание О. Иванова — че славяните в южната част на полуострова заграбвали от местното население земеделски оръдия на труда⁶⁷. Едни от славянските рала вероятно се появили като развитие и усъвършенстване на сохата, използвайки ранновизантийските лемежи с традиционните им късноантични форми⁶⁸. Тези орни оръдия използвали и прабългарите, усядайки между Карпатите и Стара планина.

Брадвата, открита в Хума (табло XLVII₁₈), има позната от други ранносредновековни паметници форма с къси триъгълни издатъци край отвора за дръжката и сравнително дълго устие. Съотношението между острието и ствола е 1:4.

Досега не е правена пълна типология и класификация на българските брадви, въпреки че на два пъти са изказани съображения за тяхното развитие и функция. Й. Чангова правилно ги разделя на два типа — с дълго и с късо острие, а функциите им определя по следния начин: брадвите с късо острие служат за сечене на дърва, защото острието лесно достига сърцевината на дървото; брадвите с дълго острие служат за рязане (?) на дърва и като оръжие⁶⁹. На подобно разсъждение може да се възрази, че късите остриета въобще не са пригодни за сечене на дърва, понеже нанасят удари върху по-малка широчина на стъблото. Косвено доказателство за това са дългите острия на брадвите в българската народна култура, изучавани от етнографията⁷⁰. От друга страна, дългото острие през този период от развитието на военната техника няма никакво предимство пред късото. Това заключение се потвърждава от факта, че брадвите на номадите от евразийските степи, чийто средновековен бит има подчертано военен характер, са със съвсем къси острия⁷¹.

Удължаването на острието идва с усядането на номадите според изискванията на земеделско-градския бит за използването на брадвата и като оръдие на труда. Тази тенденция е доловена от Ст. Станчев, който пише, че брадвите с дълги острия завършват типологическото развитие на ранните форми с къси острия⁷².

Всъщност разделянето на старобългарските брадви на два типа по този начин е с доста уговорки, защото дължината на острието има различни варианти. Удължаването му върви по два пътя — само на една страна (долу) и на две страни (долу—горе). Брадвата от Хума принадлежи на втория случай. Сред известните брадви с двустранно удължаване най-късо е острието на една находка от християнския некропол Абланица⁷³. Почти същата като откритата в Хума е брадвата от дворцовия център в Плиска⁷⁴. Крайното развитие на тази форма засега представя голямата брадва със симетрично удължаване, открита в плисковското поле⁷⁵. Любопитно е, че брадвите от езическите некрополи на прабългарите в Нови Пазар⁷⁶ и Кюлевча⁷⁷ са с почти еднакви слаби удължавания надолу. Тяхното по-нататъшно типологическо развитие представя брадвата от Кладенци⁷⁸. Тя има почти същите пропорции като тази от Хума, но вече се отнася към другия вариант на развитие. Тук ще отбележим, че намереният в Хума връх от брадва (табло XLVII₁₆) може би принадлежи на този вариант.

У нас са открити и типологически най-ранни форми — от старобългарското селище в развалините на античния Абритус⁷⁹ и в селището Нова Черна⁸⁰. След тях идва формата от старобългарската крепост край Попина⁸¹. Ще отбележим, че брадвата от Абритус е двойна —

обратната страна на острието има същата дължина като на ствола, но завършва с плоскост като чук. Доста издължена е и обратната страна на брадвата от Попина. Така те действително са идентични с номадските бойни брадви от VIII—X в.⁸²

В изложената обща схема на развитие много от различните типове са се използвали успоредно, доколкото го изисквали условията на бита и обичайната неравномерна тенденция за усъвършенстване на формите. Затова датираме брадвата от Хума само според съображение за типологията в IX—X в. Поради универсалното използване на тези оръдия не е възможно да бъдат строго разграничени техните военни или мирновременни функции.

Инструментите представляват 4% от общия брой на находките (табло XLVIII₁₈₋₂₈). Най-характерни са две длета със сравнително добре запазена форма. Първото (табло XLVIII₁₈) има съвсем кръгло сечение, малко сплеснато по средата и след това равномерно изтънявано, за да завърши с плоско острие. Самият връх е леко отчупен. Челото на длетото е доста подвито от продължителната употреба. Другото длето (табло XLVIII₁₉), приблизително с такава дължина, има осмостенно сечение и по същия начин е сплеснато под средата, за да завърши със сравнително добре запазено острие. Неговото чело е слабо подвито, което означава, че инструментът е малко употребяван. Длета с подобна форма и размери са намирани и от други старобългарски паметници, но нито един от изследвачите не се е опитал да обясни конкретното им предназначение⁸³. Няма съмнение, че те не са използвани при обработването на желязо, където секачите са много по-къси и е друга форма⁸⁴, а са каменоделски или дърводелски инструменти. Значителните по размери длета са могли да служат за обработване на камък, но в крепостта не се откриха дялани камъни. От друга страна, добре източени, те биха могли да служат за по-груби дърводелски работи, защото специфичната за този занаят дейност изисква използването на специални, едностранно заточени длета⁸⁵.

Повечето от останалите инструменти са повредени — освен силната корозия единият или двата края са непременно отчупени. Четиристранното или правоъгълното сечение подсказват, че това са части от сечива за обработка на желязо, мед, кост или дърво. Сред тях може да се разпознае сигурно един зъб от ръчен дарак (табло XLVIII₂₄), каквито често се откриват при проучвания на старобългарски паметници, а в Плиска е разкопана и железарска работилница, където са били изработвани дараци⁸⁶.

Повече внимание заслужава последната находка от тази група (табло XLVIII₂₈). Тя представлява равномерно усукана желязна пръчка. Единият край завършва с острие, а другият — с плоска симетрична лопатка (сега превита). Не е трудно да се разпознае в тази находка средновековният инструмент за писане, наричан стило или още писало. Няколко метални писала са открити в старобългарските стелици Плиска и Велики Преслав — центрове на ранносредновековната ни книжовност⁸⁷. Писалото от Хума по форма и украса е напълно еднакво с тези писала, които според П. Георгиев са малки, предназначени за обучението на деца между 5 и 10 години⁸⁸. Извън столичните центрове засега е известно писало само от старобългарската крепост край Хасково⁸⁹. Находката от Хума е втори такъв случай, който свидетелства за разпространение на писмеността и в провинцията на Първата българска държава.

Сред железните предмети, използвани в ежедневието, най-много са ножчетата — 10,6% от общия брой. Само част от тях имат изцяло запазени дължини; останалите са фрагменти главно от остриета (табла L, LI₆₂₋₇₇). В този си вид, макар и трудно, те биха могли да се разделят на три групи: с прав гръб, с извит гръб и с клиновидни острия⁹⁰, но това деление не помага да се извлече повече информация. Ще отбележим, че и ножчетата от Хума имат обичайните за старобългарския период малки размери и са служили само в домашния бит. Три от тях имат по-значителна дължина (табла L₄₃; LI₆₂₋₆₄), макар че и те не биха могли да се използват за оръжие. Впрочем втората от споменатите на табло LI₆₂ находки е много обезличена и може въобще да не е нож. По-интересни са други две ножчета (табло L_{60,61}) които, макар и твърде малки, имат особена форма. Преход от острие към шип при тях е едно масивно удебеляване, дълго 0,007 и 0,005 м, с овално и правоъгълно сечение. Явно тези ножчета са направени по-старателно, с изразходване на повече метал и труд и в определен смисъл представляват по-висококачествена продукция сред ножовете на старобългарските ковачи. Малките им размери показват, че са били предназначени за деца.

Освен ножчетата са намерени две силно повредени от корозията части на ножици (табло LI_{78,79}). Ако съдим по извивките, те не принадлежат на един и същ инструмент. Сред познатите ни публикувани и непубликувани ножици от старобългарските паметници двете дръжки от Хума са най-близки до откритите в старобългарското селище в Абритус⁹¹ и в Плиска⁹². От тях получаваме представа за рамената им — сравнително къси, с клиновиден силует.

Заедно с останките от оръдия на труда са намерени цели и части от различни железни предмети, много от които с трудно определяемо предназначение. Те са 13,1% от общия брой на находките.

Повечето от тези предмети не са имали самостоятелна функция в бита, а представляват част от някаква вещ — токи и халки от колани или конска сбруя (табло LII₈₀₋₈₄), скоби, по

чийто форма личи, че са свързвали дървени части с правоъгълно сечение (табло LII_{86,87}), не особено голямо ухо от дървено ведро, ако съдим по едната дупка за приковаване (табло LII₈₉). Няколко фрагмента от пластини са останки от дограма или домашна мебел — панти, куки, клинове (табло LII₉₀₋₉₅). Други по-малки фрагменти от плоски ленти с различни форми (табло LII₉₆₋₁₀₁) вероятно също са части от скоби или обков.

Открита е и една широка, износена и обезформена от корозията подкова (табло LIII₁₀₂). Има и доста фрагменти от сравнително широки железни ленти (табло LIII_{103, 112, 116}). Едни от тях вероятно са обръчи за ведра (табло LIII₁₀₆₋₁₀₈), от които по-интересни са два фрагмента с дебела желязна тел, заварена към външната страна на извивката (табло LIII₁₀₈). Останалите фрагменти може би са части от обкови, за чието предназначение не може да се каже нищо конкретно. Има и фрагменти от тънки железни клинове или по-точно шишове (табло LIII_{113,117}), още два почти цели клина с правоъгълно и квадратно сечение и пирамидални глави (табло LIII_{115, 119}), и два нита с широки кръгли глави (табло LIII_{114, 118}), единият от които (ако съдим по запазената дължина между главата и подвивката) нитовал плоскост, дебела 0,008 м.

Прави впечатление, че повечето от тези находки са силно повредени не само от корозията. Освен едната тока, халката, едната скоба и ухото за ведро всички находки от тази група са фрагменти. Несъмнено още по време на употребата им те били износени и така повредени, че собствениците им ги захвърлили като непотребни.

ОРЪЖИЕ

Останките от въоръжение, открити при разкопките в Хума, са представени от 14 находки — връх от копие (или меч), върхове от стрели и пластинка от броня (табл. XLIX). Те са 4,3% от общия брой на находките.

Върховете от стрели имат разнообразни форми и са аналогични с находки от цялата страна. Опитите на Л. Бобчева⁹³ в края на 50-те и на Я. Николова⁹⁴ в средата на 70-те години да систематизират целия или част от този материал се свеждат до формалната типология на върховете с бележки за хронологията. Предложените решения обаче имат твърде общ характер, защото обединяват в едни и същи групи различни форми, като без внимание са оставени особеностите на силуета, не са наблюдавани достатъчно профилите и не са използвани пропорциите на остриетата⁹⁵. Във всички публикации, където става дума за върхове от стрели, няма уточнена терминология. Тук предлагаме съобразени с българския език термини, които не противоречат на приетите в специалните съветски изследвания⁹⁶. Цялата дължина на формата наричаме „връх“, пробивният край — „острие“, режещите ръбове — „резци“, нережещите ръбове — „рамена“, свивката или изпъкналостта, която пречи на върха да потъне и разцепи дървения ствол — „опора“, и краят, предназначен да се заби в ствола — „шип“.

Понеже материалът от Хума като количество не дава възможност за създаване на собствена класификация, използваме класификацията в изследването на А. Медведев за материала от Източна Европа.

Първият връх за стрела от Хума (табло XLIX₃₀) има плоска листовидна форма, опората е пръстенче, шипът е с кръгло сечение и не е запазен изцяло, пропорцията на „работната част“⁹⁷ от острието до опората е 1:3. Този връх няма точен паралел в класификацията на А. Медведев. По силует прилича на върховете от тип 40, определени като „ромбовидни с опора и разширение в долната част на перото“ с пропорция 1:4 и датировка X—XIV в.⁹⁸, или на тип 38 „клиновидни“⁹⁹ с надлъжен ръб и пропорция 1:4, определени в VIII—IX в. и без надлъжен ръб и пропорция 1:3, определени в VIII—X в.¹⁰⁰ Последният пример сочи, че надлъжните странични ръбове се загубват с развитие на формите. Без да имаме точни данни от статистика, ако се съди от публикациите, това е най-често срещаната форма стрели от старобългарския период. Те са открити и в езически гробове от VIII и първата половина на IX в.¹⁰¹, в аула на хан Омуртаг (IX—X в.)¹⁰² и във Велики Преслав (X в.)¹⁰³. Според тези данни стрелата от Хума трябва да се датира в широките граници от VIII до X—XI в.

Вторият връх (XLIX₃₁) има същата листовидна плоска форма, но силуетът е по-различен — най-широката част на устието е изтеглена докъм средата, опората е пръстенче, шипът е отчупен почти в основата, пропорциите на „работната част“ са 1:2,6. Този връх няма точни паралели в класификацията на А. Медведев, както и в публикувания у нас материал. Трябва да се определи по обща аналогия с предишната находка в VIII—XI в. Третият връх има ромбовидна форма с прави резци и леко вдадени рамена, сечението на долната част е елипсовидно, опората е прагче (а не пръстенче), шипът е сравнително къс, а пропорцията на острието е 1:2,6 (табло XLIX₃₂). Стрела с такава форма и пропорции е известна от селището Джебзови лозя в жилище, датирано с керамика в VIII—IX в.¹⁰⁴ В класификацията на А. Медведев тя има паралели с върховете от тип 45, определени като „ромбовидни с прави страни и вдлъбнати плещи, с разширение в средната част на дължината на перото“ и пропорции 1:2—1:3¹⁰⁵. Върхът

от Хума е най-близък по силует не с типовата форма¹⁰⁶, а с една находка от Сарското градище¹⁰⁷. Общо тези върхове се датират от IX до средата на XI в.¹⁰⁸ Тази е датировката и на върха от Хума.

Четвъртият връх е подобен по силует на горния, но най-широката част е изтеглена назад, опората е пръстенче, шипът е по-масивен, с тъп край, а пропорцията — 1:2,3 (табло XLIX₃₃). Същата стрела, макар и с отчупен шип, е открита в старобългарското селище Нова Черна¹⁰⁹. В материала, използван от Медведев, такъв връх няма. Той е сходен с третия връх по силует, но пръстенчето за опора го отличава. Може да се датира в IX—XI в.

Петият по ред връх (табло XLIX₃₄) е с отчупена близо една пета от „работната част“ и почти целия шип. Ако съдим по запазеното, формата на петия връх е близка до тази на следващия с разликата, че има за опора пръстенче и може би е била малко по-издължена.

Шестият връх има почти ромбовидна форма, но късо и широко устие. Резците му са леко изпъкнали, а рамената — леко вдадени навътре; опората е прагче, а не пръстенче и пропорцията — 1:1,7 (табло XLIX₃₅). Подобни форми се срещат често в старобългарските паметници¹¹⁰. Те намират паралели сред принадлежащите към тип 42 форми, определени от А. Медведев като „ромбовидни с разширение на дължината на перото“ и пропорция 1:2. Датирани са от IX до средата на XIII в.¹¹¹ Ако съдим по публикуваното, върхът от Хума и от другите старобългарски селища показват видима разлика в пропорцията. Датировката на върха от Хума определяме в IX—XI в.

Следващият връх от стрела има ромбовидна форма с почти прави отчертания, силно скъсени резци и къс шип без опора. Пропорциите на острието не могат да се определят, защото преминава към шипа твърде плавно (табло XLIX₃₆). Върхове с такива силуети се срещат често в старобългарските селища. Понякога те имат слабо изразен надлъжен ръб и праг за опора както в Кладенци¹¹² и Попина¹¹³, друг път обаче (доколкото може да се съди по зле отпечатаните фотографии), например в Нова Черна¹¹⁴ и Стърмен¹¹⁵, острието преминава плавно в шип. У А. Медведев всички тези стрели имат прагче за опора и са в тип 52, определени като „ромбовидни с прави страни и плещи и най-голямо разширение в горната половина от дължината на перото“. Датирани са в широките хронологически граници от VIII до XIII в., разпространени в цялата днешна европейска територия на СССР, Сибир, Унгария и Чехословакия¹¹⁶. Върховете от България без опора са местен вариант на тази форма. Находката от Хума може да се датира от VIII до XI в.

Три върха имат много характерна форма. Особеното е, че „работната част“ долу е издължена и удебелена с правоъгълно или квадратно сечение (табло XLIX₃₇₋₃₉). Два от върховете имат почти симетрична листовидна форма (табло XLIX_{37,39}), а третият (табло XLIX₃₈) по-скоро напомня основната ромбовидна форма на описаните по-горе върхове със скъсени пропорции (табло XLIX_{34,35}). Обединяващите белези между тях са тесният силует и дебелият край на острието. Пропорциите им по ред са: 1:4,3, 1:2, 1:5,3. Върхове, подобни на първия и третия, са намерени и в други старобългарски селища — Нова Черна¹¹⁷ и Кладенци¹¹⁸, докато вторият връх от Хума не фигурира в известните ни публикации. Според класификацията на А. Медведев това са „копиевидни, изтеглени с най-голямо разширение в средната третина на перото“ върхове от тип 33, които имат устойчиви пропорции 1:4—1:5. Датират се в XII—XIII в.¹¹⁹ Тук върхът със скъсеното острие е наречен „лопатовиден вариант“¹²⁰. В Хума обаче материали от този хронологически период не се срещат и затова датираме трите върха в X—XI в.

Последните два върха от стрели, открити в Хума, имат раздвоени острия, рамената и добре запазените резци са леко изпъкнали (табло XLIX_{40,41}). Двата екземпляра имат сходна форма и пропорции — 1:3 и 1:5, но се различават по размери. По-големият има за опора добре изразено пръстенче, а по-малкият е без опора. Раздвоен връх за стрела, подобен на по-малкия от Хума, е известен от Нова Черна¹²¹. Макар и с по-различна форма, подобни стрели са известни и от Панонската равнина¹²². А. Медведев ги нарича „двуугои, срязани с упор“ от тип 60¹²³. Върховете от Хума намират паралели сред образците от втория вариант и могат да се датират като тях в IX—X в.

При разкопките е открита и една желязна пластинка от броня с езичеста форма, леко изкорубена по широчината, с по две дупчици на дългите страни (табло XLIX₄₂). Основата на пластинчатите брони е била от кожа или платно, върху която, застъпвайки се, лежали пластинките¹²⁴. Единични пластинки са известни и от други старобългарски паметници у нас¹²⁵, но само край Велики Преслав са открити над 200 цели и фрагментирани пластинки на такава броня¹²⁶. Пластинчатите брони са известни от дълбока древност на територията на Европа и Азия¹²⁷, но пластики са подобен на находките от България вид и по-ранна дата (VII—VIII в.) са известни от Пянджикент. Подобни ризници от този период се знаят у енисейските киргизи¹²⁸ и у алтайските тюрки¹²⁹. Специални изследвания за зоната на Долния Дунав няма и затова появата на пластинчатата броня тук още не е обяснена. Общите указания на изворите за облекената в желязо войска на българските ханове¹³⁰ и за техните складове със защитно въоръжение¹³¹ свър-

зват нейната поява със заселването на прабългарите, но те не са достатъчни, а трябва само да сложат начало на изучаването на защитното българско въоръжение от VIII—XI в.

Общите заключения за останките от въоръжение от Хума се свеждат до следното.

Сред железните върхове от стрели се открояват добре известни и широко разпространени форми и само липсата на специално проучване за този род паметници не позволява изследването на техния генезис и построяването на отчетлива хронология за материалите от територията на България. Общо хронологическите граници на върховете от стрели, открити в Хума, са от VIII до XI в., но в повечето случаи се стесняват в IX—XI в. Против приемането на VIII в. за начална хронологическа граница говори липсата на втулчати и особено на триръбни стрели, открити в старобългарските езически некрополи от VIII и първата половина на IX в.

ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТ

Обработените кости, открити при разкопките, са 14,6% от находките в селището. Най-многочислени сред тях са шилата за шиене на кожи — 68% от всички костени предмети (табла LIV, LV; LVI₁₅₀₋₁₅₁). Костените шила се откриват при разкопките на всички ранносредновековни селища¹³², но досега няма опит за цялостната им характеристика. Ако съдим по ръбовете, те били изрязвани с острие, а след това изглаждани и подостряни чрез триене с късове от тухла или камък. На 81,2% от шилата са определени биологични белези¹³³, от което можем да изведем някои заключения.

За направата на шила били използвани кости от дребни преживни животни — овца или коза (88,6%), от домашна свиня — 7,6%, и кон от — 3,8%. Това съотношение показва, че употребата на костите от домашна свиня и от кон е едва ли не случайно и трябва да се приеме за изключение. При установяване на възрастта на животните няма предпочитание към млади или възрастни индивиди — съотношението е почти равно: 45,4% и 54,6% за 22 определени шила. По-друго е положението с избора на кост. Предпочитани са костите от задните крака — 99,2%, от които 61,5% са леви, а 30,7% са десни (останалите не се определят). От преден крак е само едно от шилата (0,8%), и то от домашна свиня. Почти във всички случаи са използвани подбедрените кости на животните — 99,2%. Само шилото от домашна свиня е направено от лъчевата кост. В 25% от случаите е изрязано от средната, а в 75% — от долната част на костта. Това предпочитание е продиктувано от формата на самата кост — ставата е заоблена и удебелена и е по-удобна за хващане и натискане с дланта. По-любопитно е, че горната част на костта също има подобна става, но тя не се използва. Тези факти позволяват да се възстанови изборът на кости за шила в следната схема: овца или коза — заден крайник — ляво — долна част на костта. Този ред отразява устойчива традиция в изработването на елементарно оръдие на труда като костеното шило, но причините за нейното формиране засега остават неясни. Изборът на животно е бил съобразен с изискване за големината на костта. Изборът на задните крайници може да идва от анатомичните особености на костите. Изборът на левия крак и долната част на костта може да е бил съобразен с неустановена засега семантика. Впрочем необходими са остеологически изследвания и на костения материал от други паметници, за да се получат сигурни изследвания.

Заедно с костените шила при разкопките са намерени и 15 други находки. Сред тях е половин лъчева кост от преден крак на коза, пробит в ставното удебеляване от край до край, за да се наниже (табло LVI₁₅₂). Подобна находка е определена като амулет от старобългарското укрепление Кладенци¹³⁴.

Следват две рогчета, едното отчупено от двата края, а другото съвсем цяло (табло LVI_{153, 154}). Освен тях има още няколко безлични фрагменти от рогчета. Самите рогчета са старателно изрязани от разклонения на еленови рога. В дебелите им краища по дължината са издълбани широки отвори, а напреки са пробити тесни дупки. И двете рогчета имат украса по устията — първото е с бордюру от две успоредно врязани права и зигзагообразна линии, а второто с бордюру — релефно пръстенче, и под него мрежа от пресичащи се коси линии. Костените рогчета със или без украса са характерни за паметниците на старобългарската култура. За предназначението им са изказани най-различни обяснения. От една страна, се настоява за тяхното практическо използване — като шила¹³⁵, за прикачване тетивата на лък¹³⁶, като инструменти за вадене на забити в тялото върхове от стрели¹³⁷, като дръжки за бичове¹³⁸, а, от друга, се подчертава техният култов характер. И в двата случая обаче се обръща внимание на значението им като амулети-пазители¹³⁹ и даже като миниатюрни символи на употребяваните в обредни действия големи рогове или ритони¹⁴⁰.

От костените предмети особено внимание заслужават две пластинки, изрязани от ребра на едри животни, очупени в единия край (табло LVI_{155, 156}). От едната плоска страна ръбовете им са отнети и повърхността е добре излъскана. По другата страна, която е съвсем равна, надлъж с острие са прокарани дълбоки прави бразди. В запазения край на едната пластина има

неравен елипсовиден отвор, а на другата — несиметричен срез. Няма съмнение, че втората пластина е апликация от рефлексен лък, една от четирите, които облицоват краищата, а срезът е за закачване на тетивата. Но известните от различни публикации крайни костени пластинки обикновено имат силно заоблени ъгли (най-вече тези от тях, които са на противоположните на среза ръбове). Освен това самите срезове имат по-друга форма — повече вдадени навътре, по-широки и с плавни очертания¹⁴¹. С това наблюдение предполагаем, че пластинката от градището при Хума е или недовършена, или просто небрежно изработена. Другата пластина няма преки паралели в публикувания материал от старобългарските паметници, а доколкото ни е известно, и в ранносредновековни паметници от Източна Европа и евразийската степ. Формата, изработката и особено браздите, нарязани за по-здраво закрепване към дървените части, сигурно подсказват, че и това е костена пластина за рефлексен лък, на която по изключение има не срез, а отвор. През него се е вързвал долният край на тетивата, докато горният се е опъвал и свалял с примка, непременно през срез. Костените пластинки за лък (особено крайните) се срещат сравнително рядко в паметниците на старобългарската култура¹⁴² и с посочените особености находките от Хума предоставят нов материал за изследване на основното метателно оръжие от средновековието.

Следващите находки са две обработени крайчета от разклонения на еленови рога, чието предназначение е неясно. Едното е грубо изтънено с напречни движения на устието, срязано е от двете страни и по оста му е пробит кръгъл отвор от единия до другия край (табло LVI₁₅₇). То би могло да служи за устие на кожен съд (мях) за течности, но може би е недовършено — освен грубата обработка липсва и шийка за превързване. Второто крайче е отрязано само откъм широката страна, изгладено е много добре, но върхът не е заострен. В широкия край е пробит сравнително голям, но плитък отвор, на чието дъно се е запазила част от оловна заливка (табло LVI₁₅₈). Вероятно с нея късото рогче било закрепено за някакъв предмет, т. е. декорирало е метална или дървена дръжка.

Към предметите от обработена кост прибавяме и ашиците (талусите), със следи от употреба (табло LVI₁₆₀₋₁₆₆). Те са 17% от всички находки от обработена кост. Според остеологичните изследвания 75% от ашиците са от овца или коза, 12,5% — от говедо и 12,5% — от домашна свиня. 75% са от заден десен крайник и 25% от заден ляв крайник. Така се оформя следният ред (модел) за избор на ашиците: овца или коза — заден крайник — дясно. Това наблюдение не може да бъде абсолютизирано поради малкото ашици. То следва да бъде проверено чрез изследване на материал от различни паметници. По някои ашици са пробити тесни отвори в средата или в края и с тънко устие са врязани прави линии в различни съчетания върху изпъкналата ставна повърхност на калканеуса. От осемте ашика пет имат отвори и пет — врязани линии, при което два имат и отвори, и врязвания. Пробитите ашици явно били нанизвани за окачване като амулети, макар че досега от езическите некрополи на Първата българска държава няма гроб, в който да е установено къде именно са висели. Съчетанията от врязани линии несъмнено представляват знаци с особен характер. Все още няма специални обяснения за тях освен опита на П. Георгиев да ги свърже със знаците-тамги и така да ги определи като „проява на прабългарската култура“¹⁴³. Врязаните върху ашиците съчетания трябва да се разделят на две групи. В едната попадат знаците, които явно са еднакви с тамгите. Като пример ще посочим образци от старобългарското селище Буков, където има дори съчетания от няколко знака¹⁴⁴. Втората група, независимо от известни прилики на някои знаци с тамгите¹⁴⁵ има различен от тях характер — начертанията не издават стремеж към изобразяване на определена фигура, а по-скоро към покриване на повърхността или част от нея със съчетания от прави линии. Към нея принадлежат и изображенията върху петте ашика от крепостта при Хума, които представят пет различни съчетания (табло LVI_{159, 161-164}). Първото е съставено от права линия, разделяща полето почти на две еднакви части, и от нея излизат косо като иглички на елхово клонче от едната страна 12, а от другата — 10 прави линии. Страната с 10-те разклонения е „зачертана“ надлъж от друга права линия (табло LVI₁₅₉). Това съчетание прилича на съчетанието от един ашик, открит в селището при Голямата базилика в Плиска, но там липсва зачертаващата надлъжна линия¹⁴⁶. Второто съчетание е върху пробит ашик и представлява взаимно пресичащи се коси линии, които покриват с „мрежа“ цялата широка страна на ашика. В единия край обаче умишлено са оставени пет непресечени еднопосочни линии (табло LVI₁₆₁). Подобна „мрежа“, но по-рядка има пак върху ашик от Голямата базилика в Плиска¹⁴⁷. Третото съчетание са 12 успоредни линии, врязани по цялата широчина и пресечени по средата с напречна права линия. Напречните врязвания в единия край са ограничени от две странични линии, успоредни на надлъжната (табло LVI₁₆₂). Паралелите на това съчетание са многобройни — отново в селището при Голямата базилика в Плиска¹⁴⁸, в селището Буков¹⁴⁹ и даже в Ново-троицкото градище в басейна на р. Днепър, където три надлъжни линии пресичат от край до край напречната¹⁵⁰. Четвъртото съчетание е съставено на пръв поглед доста хаотично — напречните линии са десет и с различна дължина, а надлъжните седем също имат различна дължина. Внимателното „четене“ обаче показва сложна композиция, която не е случайна. Две надлъжни

дълги, почти успоредни линии пресичат заедно една, а след голямо разстояние — още две напречни. В промеждутъка, на едната надлъжна са „нанизани“ доста симетрично още три напречни. Трета надлъжна къса чертица пресича в средата двете напречни. По-нататък в единия край на ашика се пресичат надлъжни и напречни линии, спазвайки известна симетрия (табло LVI₁₆₃). Вижда се, че стремежът е не да се покрие формално повърхността с врязани линии, а разположението им изразява определен ред, подчинен на някаква символика. Такъв донякъде хаотичен характер има съчетанието върху един ашик от селището Буков¹⁵¹. Петото съчетание е върху пробит ашик. То заема само единия край (ръба) на широката повърхност и се състои от седем напречни черти, трите крайни от които са пресечени от една коса черта (табло LVI₁₆₄). Разположението на това съчетание и неговата композиция също подсказват стремеж не към формално комбиниране, а към смислен израз на определена символика. Сред костения материал от Хума има още два ашика от дребни преживни животни, по които едва се забелязват следи от напречно врязани черти. Поради несигурното начертание обаче ги оставяме засега вън от горните обяснения.

Като изключваме пряка генетична връзка с многобройните тамги върху старобългарски паметници от камък, метал и керамика, предполагаме, че съчетанията върху ашиците са свързани с магическата стойност на семантичните опозиции. Изразът на тази връзка може би се намира в пресичането на разположените в един или друг ред линии. Тя се вижда най-ясно в първото съчетание — там едната половина на „елховото клонче“ се „отрича“ с пресичаща надлъжна линия, т. е. двете страни на стъблото представляват бинарна опозиция. Такова разсъждение веднага ще посочи връзка с предпочитанието на ашиците от десния заден крайник (опозицията „ляво—дясно“) и с отношението на ашиците към символиката на числата в езическите погребални обреди¹⁵². Извънредно сложните взаимовръзки изискват специално изследване при наличието на голямо количество материал. Там би могло с внимателно наблюдение да се вземе предвид броят и числовото съотношение между напречни и надлъжни пресечени и непресечени линии.

ПРЕШЛЕНИ ЗА ВРЕТЕНО

Съставляват 17,4% от всички находки (табла LVII; LVIII_{193–213}). Почти всички имат биконична, в повечето случаи симетрична форма. Един коничен (табло LVII₁₆₇) и един цилиндричен прешлен (табло LVIII₂₁₂) могат да се смятат за изключения. Голяма част от прешлените имат силно заоблен среден ръб, което в едни случаи превръща формата почти в сферична (табла LVII₁₈₆; LVIII_{198, 207, 213}), други са придобили елипсовиден силует по същия начин (табло LVIII_{200, 203}).

Прешлените са изработени от пречистена глина, несъмнено същата, от която са направени и сивите трапезни съдове с украса от лъскави линии. Те са опалени в едни случаи не особено равномерно, но при достатъчно висока температура, за да не се ронят. След опалването глината на различните прешлени е придобила различен цвят — от розов и керемиденочервен до жълт, син, кафяв и черен. Няма съмнение, че прешлените са точени на колело, макар че няма следи от закрепването по повърхността им. Може да се предполага, че късчето глина е било нанизано на въртяща се дървена ос така, както прешленът после се нанизвал на вретено. Значителна част от прешлените са украсени с излъскване като трапезните съдове (табло LVII₁₇₃), с оформянето на надлъжни ръбове, които начупват силуета (табло LVII_{168, 169, 175, 176, 183}), с напречни бразди като широките канелюри по трапезните съдове (табла LVII₁₇₇; LVIII_{193, 196, 197, 202}). При два прешлена между канелюрите има нанесени с острие редици от триъгълни ямки (табло LVIII_{194, 195}). Тук ще отбележим, че оформянето на надлъжни ръбове по прешлените може би е следа от използването на плосък инструмент, вероятно от кост, с който въобще е ставало изработването на прешлените. Поне по намерените в Хума екземпляри няма отпечатащи от пръстите на грънчаря, които се забелязват понякога по стените на керамичните съдове.

Украсата на прешлените и врязването на знак-тамга (който разглеждаме по-долу) показват, че те са имали свое забележимо място в домашния бит на старобългарските селища. Сред многобройните прешлени, откривани в тях¹⁵³, се срещат и екземпляри, украсени с бразди и триъгълни ямки¹⁵⁴ и с врязани знаци¹⁵⁵. В Преслав е открит даже прешлен с врязано името на собственицата му — „Полин прешлен“¹⁵⁶. Тези случаи подсказват вероятно някаква семантика, което се отнася и за всички вещи на средновековния бит.

НАХОДКИ ОТ СЪТЪКЛО

От разкопките произхождат и три фрагмента от стъкло (табло LVIII_{214–216}). Първите два са крайни части на плоско прозоречно стъкло с прав, слабо заоблен ръб. Тази форма на ръба показва, че фрагментите са от квадратни или правоъгълни форми, забелязани и в селището

Кладенци¹⁵⁷. Третият фрагмент е край на столче от чашка, също добре позната находка от старобългарските паметници¹⁵⁸.

ЗНАЦИ ПО КЕРАМИКАТА

Открити са общо 90 знака, повечето от които са частично запазени. Релефните знаци по дъната са 94,5%, а врязаните върху плещите им — 5,5%. В публикациите от други проучвани паметници на старобългарската култура не е правена такава статистика, но остава общото впечатление, че навсякъде съотношението е приблизително същото.

Специалното изследване на Л. Дончева-Петкова, което представя всички знаци от сегашната територия на България, събрани почти до края на 70-те години, предполага разделянето им на шест основни групи „по форма“¹⁵⁹. Изследването на Т. Макарова и С. Плетньова включва само знаците по крепостните стени на Вътрешния град на Плиска, разпределени в тринадесет групи, всяка от които е разделена на видове и типове. Тази класификация има основателните претенции за исторически подход към материала, което означава, че търси типология на еволюционните редове¹⁶⁰. В нашия коментар за знаците от Хума се ограничаваме да „привържем“ откритото към тези изследвания и да отбележим новото в материала и неговото обяснение. Предложените тук находки не покриват схемите на горните автори, затова е предпочетено групирането по формално-типологически признаци. Така са представени шест групи, като някои знаци се коментират и извън тях.

В първата група са знаците с кръст за основна форма (табло LIX₂₁₇₋₂₅₄) — 20% от общия брой знаци. Разделят се на два вида. Първият представя обикновените кръстове с четири рамена (табл. LIX₂₁₈₋₂₂₉). Преобладават равнораменните (табло LIX₂₁₇₋₂₂₄), има един с издължено долно рамо (табло LIX₂₂₅), три с уширения като кръгчета в края на всяко рамо (табло LIX₂₂₆₋₂₂₈) и един с уширения във формата на триъгълниче, но само в краищата на хоризонталните рамена (табло LIX₂₂₉). Равнораменните кръстове са едни от най-разпространените знаци. Л. Дончева-Петкова е изброила 15 находища, сред които на първо място по броя на находките е Плиска, сетне Преслав и Мадара. Тези знаци се срещат върху разнороден материал — 16 пъти върху камък и мазилка, 6 пъти върху тухла и 9 пъти върху керамика, 8 от които като релеф на дъното и един врязан върху плещите на съда¹⁶¹. Определението като християнски знаци не може да бъде категорично, защото в два случая (славянският и прабългарският некропол Разделна и Девня I) те са открити върху дъната на съдове в езически гробове¹⁶². Освен това в старобългарските центрове Плиска, Преслав, Мадара, аула при с. Хан Крум и в Силистра равнораменните кръстове (с едно изключение) са врязани само върху строителни материали, а в селищата и некрополите са само релефни, върху дъната на керамични съдове. Това разделение показва, че може да се допусне някаква особеност в техния генезис (?). Овалните разширения по раменете на кръстовете от Хума почти не се срещат другаде¹⁶³, а уширения във формата на триъгълници има на много места, но само по хоризонталните рамене се знаят два случая от едно находище¹⁶⁴. По-важно е, че кръстовете с разширени краища не са релефи върху дъна на керамични съдове, а са предимно врязани върху строителни материали — камъни, тухли, мазилка. В класификацията на Л. Дончева-Петкова знаците-кръстове са в група „Г“ с определение „символични“. Т. Макарова и С. Плетньова ги класифицират заедно с техните варианти в група VIII. Знакът е наречен „прав“ или „кос“ кръст според положението, от което се гледа. Понеже дъната нямат такова положение, ще допуснем за паралели и двата вида, определени от авторките като родова тамга на майстори каменоделци и зидари¹⁶⁵, работили на източната, западната и южната крепостна стена¹⁶⁶. Равнораменният кръст, поставен косо за четене¹⁶⁷, в орхоно-енисейската писменост има буквена стойност за „Д“¹⁶⁸ или „Дь“¹⁶⁹.

Вторият вид на тази група са пак равнораменни кръстове, по средата на чиито ъгли излизат допълнителни рамена — едно, две или четири, от което кръстът придобива особена форма на розета или осемлъчна звезда (табло LIX₂₃₀₋₂₃₄). Л. Дончева-Петкова сочи три кръста с едно, две¹⁷⁰ и четири допълнителни рамена върху дъна на керамични съдове, открити в землището на с. Борислав, Плевенски окръг, и в езическите некрополи Блъсково и Девня 3¹⁷¹. Според Т. Макарова и С. Плетньова знакът с едно допълнително рамо е произлязъл от правия кръст¹⁷², но не е получил по-нататъшно развитие¹⁷³. Остава да заключим, че кръстовете с допълнителни рамена от Хума представят именно това развитие, но по дъната на керамични съдове. Следва предположението, че знаците от разглежданата група са занаятчийски тамги, повлияни в някои случаи (споменатото удължаване на долното рамо, уширяване на краищата) от църковната символика.

От изложеното дотук се вижда, че обясненията за първата група знаци от Хума съдържат известни противоречия, които не могат да се преодолеят на сегашния етап от общите проучвания на този род паметници.

Знаците от втората група имат формата на звезда с пет лъча. Те са 6,6% от общия брой. Само два са цели, а изображенията на останалите не са достатъчно запазени, за да сме сигурни

в начертанията им (табла LIX²³⁵⁻²³⁹; LXI³⁰⁴). „Лъчите“ не са съвсем симетрични — различна е и тяхната дължина. Един от частично запазените знаци има голяма точка между два лъча, която сигурно се е появила в резултат от усложняването на този знак. „Звезди“ с пет лъча са известни от Кладенци¹⁷⁴ и Плиска¹⁷⁵. В класификацията на Л. Дончева-Петкова той е в група „Д“ с характеристика „човешки, животински, растителни“. Наистина изображението напомня човешка фигура, макар че може да се свърже и със знаците от първа група в Хума. Този знак не е открит върху строителни материали или метални предмети и затова неговият произход може би трябва да се търси в появата на грънчарския кръг в старобългарската култура.

Следват още четири отделни знака, които по формално-типологически съображения не могат да се поставят в една или друга група. Първият от тях е известен като „триквестър“ или „трикелес“ и представлява „трилъчна звезда“ с пречупени въдясно краища (табло LIX²⁴⁰). Известен е само от Плиска и Мадара¹⁷⁶, като в Плиска е един от най-често срещаните знаци по каменни блокове на източната крепостна стена¹⁷⁷. Навсякъде обаче този знак е врязан върху камъни и тухли и единствено в Хума се намира като релеф върху дъно на керамичен съд. Подобен знак в орхоно-енисейската писменост няма.

Другият знак (табло LIX²⁴¹) е подобен на горния, но краищата му не са запазени. В този

си вид изображението прилича на рязаните върху каменни блокове тамги от крепостните стени на Плиска, определени от Л. Дончева-Петкова в група „А1“ като „руноподобни“¹⁷⁸, или на един релефен знак от старобългарското селище върху развалините на античния град Абритус¹⁷⁹ с друго определение — „символични“. Може би той е един от многобройните „ипсилони“, но без странични храсти, които според Т. Макарова и С. Плетньова са основа на еволюционния ред на II група¹⁸⁰ с подобен в орхоно-енисейската писменост, където има буквено значение за „Ль“, ако е нагоре с двата рога, или за „Ч“, ако е надолу¹⁸¹.

Третият от четирите знака — права линия с две почти вертикални чертици в краищата (табло LIX²⁴²), е известен само върху каменен блок от Плиска, където участва в съчетание от три знака¹⁸². Като релеф по дъното на керамичните съдове той се появява за пръв път в Хума. Подобни знаци в орхоно-енисейската писменост няма.

Следващият знак се състои от две отделни части — една права и една свита по средата (обърната със свивката към правата) черти. Двете му начертания се различават малко едно от друго, но общият вид не буди съмнение, че това е един и същ знак (табла LIX²⁴³; LXI³⁰⁴). И

	Релефни знаци от Хума	Същите по съдове от енисейски некрополи	Същите, врязани върху друг материал	Същите по съдове от други находища	За пръв път релефни в Хума	Подобни в орхоно-енисейските руни
Отворени	✚	2	23	8		✕
	✱	1				
	✶			1		
	✧		8		1	
	⌞		1		1	
	⌟		1		2	
Затворени	⊕	1	5	3		
	⊗	1		1		
	○	3	1	21		
	⊖	2		3		⊖
	⊗	1		8		
	⊙	2	1	6		
	⊛			6		

Обр. 67. Сравнителна таблица за релефните знаци по дъното на съдовете (в брой) според Л. Дончева-Петкова

в други паметници начертанията малко или много се различават, поради което в класификацията на Л. Дончева-Петкова те са дадени поотделно, макар и в една група — „А 16“, „рунически съчетания“¹⁸³. Те са врязани върху каменни блокове и керемиди от Плиска и Преслав. Съчетанието се появява върху дъно на керамичен съд за пръв път в Хума и няма подобие в орхоно-енисейската писменост.

Знаците от третата група са три, което е 3,3% от общия брой (табло LIX₂₄₄₋₂₄₆). Първият от тях може да се реконструира съвсем сигурно, а за следващите два има голяма вероятност да са като него. Това е затворена свастика с десен ход, известна девет пъти. В Плиска и Преслав тя е открита върху мазилка, тухли, камък, а в провинциалните селища и некрополи — като релеф на изображение върху дъна на керамични съдове¹⁸⁴. Това наблюдение повтаря казаното по-горе за равнораменните кръстове (с изключение на това, че свастиката липсва в орхоно-енисейската писменост) и не е без значение за едно бъдещо картиране на знаците с приложение на подробна статистика.

В четвърта група са пак три знака — 3,3% от общия брой, които в различни начертания изобразяват една и съща геометрична форма — правоъгълник с диагонали (табло LIX₂₄₇₋₂₄₉). Съставен е от кръст и квадрат (правоъгълник), като първичен е кръстът според споменатото вече негово широко разпространение. Такъв знак е известен върху дъно на керамичен съд от крепостта Калето при Попина и втори (негов вариант с още един правоъгълник), пак релеф върху дъно на керамичен съд от езическия некропол Девня 1. Този знак няма подобен в орхоно-енисейската писменост, макар че неговите елементи се срещат поотделно там¹⁸⁵.

Следващите осем изображения са само незначителни части от знаци, чиято форма не може да се възстанови (табло LIX₂₅₀₋₂₅₇).

Петата група представят знаци с основна форма кръг (табла LX; LXI₂₈₆₋₂₉₈). Общо те са 45% от всички знаци. Въпреки че малък брой са запазени изцяло, могат да се обособят различни варианти. За по-голямо удобство разделяме изображенията на два вида, а всеки от тях на два типа. Първият вид е единичен кръг (табло LX). Неговият първи тип е обикновен кръг (табло LX₂₅₈₋₂₆₇). Според Л. Дончева-Петкова такива знаци са известни от 19 находища. Само в Плиска обаче е открит кръг, врязан на каменен блок, а всички останали са релефи върху дъна от керамични съдове. Те са най-много в Преслав, което подсказва по-широкото им разпространение в X в. Празният кръг липсва в орхоно-енисейската писменост, макар че се срещат: точка, три точки, напречна черта и кръст в кръг с буквено означение „НТ“¹⁸⁶. Сред старобългарските знаци кръгът с точка се среща сравнително често¹⁸⁷, има го и в Хума (табло LX₂₈₆), но не е ясно дали точката е участвувала в изображението или е следа от оста на грънчарския кръг¹⁸⁸.

Другият тип от първия вид на тази група е пак единичен кръг, но в него има неясна фигура (табло LX₂₆₉₋₂₈₅). Първият случай е хорда, не много отдалечена от центъра (табло LX₂₉₆). Подобни знаци, които представляват кръгове с права-диаметър (само върху дъна на съдове), са известни от пет находища, сред които старославянските езически некрополи Разделна и Блъсково¹⁸⁹, което сочи според нас ранната поява на това изображение. От този тип е и знакът кръг с малък кръст в центъра (табло LX₂₇₀). Подобен знак е врязан в стената на Кръглата църква в Преслав, но там кръстът има двойно начертание¹⁹⁰. Съвсем същият обаче е кръгът с кръст върху едно дъно от Кладенци¹⁹¹. От този тип са други два знака, раменете на които вписани кръстове почти досягат кръга (табло LX_{271, 272}). Те са еднакви помежду си — точното измерване на диаметъра и ъглите показва, че принадлежат на един и същ грънчарски кръг и малката разлика в дължината на едното рамо идва сигурно от износването на кръга и недостатъчно старателното му почистване. Такива знаци от Плиска са врязани върху дъна на керамични съдове¹⁹². Те обаче не могат да се свържат със споменатите орхоно-енисейски руни, защото там раменете на косо поставените за четене кръстове пресичат и се сливат с кръга¹⁹³.

Следващите 13 знака от втория тип представят кръг с различен брой радиални линии (табло LX₂₇₃₋₂₈₅). Само един от тях е симетричен и напомня вписания кръг, но с двойни рамене (табло LX₂₇₃). Подобни фигури има върху дъната на съдове от керамичния център Топола и от Плиска¹⁹⁴. Сред този тип знаци от Хума изцяло запазен е само един (табло LX₂₇₄). Такива знаци са много разпространени и през езическия, и през християнския период на старобългарската култура. Вероятно са получени от съчетаването на изображения с по-просто начертание — кръст и кръг. Откриват се само като релефи върху керамични дъна.

Вторият вид на пета група са изображенията, чиято основна форма е двойният концентричен кръг. Знаците са тринадесет (табло LXI₂₈₆₋₂₉₈), но само в един случай изображението е цяло (табло LXI₂₉₆). Този вид също може да се раздели на два типа — празен двоен и с допълнителни начертания вътре кръг. Първият тип е представен с четири знака (табло LXI₂₈₆₋₂₈₉), последният от които не е съвсем сигурен. Знакът е известен върху дъна на керамични съдове от девет старобългарски паметника, включително от езическия некропол Девня 1 и от Преслав, където има негово изображение и върху каменен блок¹⁹⁵. Вторият тип на двойния кръг също е с радиални черти, които могат да бъдат от двете страни на вътрешния кръг (табло LXI₂₉₀₋₂₉₈). Последните три знака от този тип са отпечатъци от един и същ грънчарски кръг (табло LXI₂₉₆₋₂₉₈).

Между тях съществуват някои отлики, които (както и допълнителните успоредни черти) могат да се дължат на напукването на дъската на гърнчарския кръг, забелязано и в други случаи¹⁹⁶. Като основна форма за сравнение приемаме колелото с радиални линии между външния и вътрешния кръг, срещано изключително като релеф върху дъна на керамични съдове¹⁹⁷. Досега не е откривана подобна форма в езическите некрополи, но нейна близка разновидност с допълнение само един кръст във вътрешния кръг е известна от езическия некропол Кюлевча¹⁹⁸. Знаците от втория вид на пета група нямат паралели сред орхоно-енисейските руни.

В последната шеста група са знаците, врязани преди изпичането върху плещите на керамичните съдове. Общо са пет и представляват 5,5% от общия брой (табло LXI₂₉₉₋₃₀₃). Първият представлява три успоредни чертици, лявата от които е по-дълга (табло LXI₂₉₉). Съчетание от три вертикални или три хоризонтални успоредни чертици са известни в пет старобългарски паметника, сред които с най-много находки е Плиска. В Мадара този знак е врязан върху столче на керамичен съд, а в старобългарското селище Кривина е релефен знак върху дъно. В останалите случаи знакът е врязан на строителен камък или тухла и един път на каменен блок от девташларите в плисковското поле¹⁹⁹. В орхоно-енисейската писменост три вертикални чертици (средната е по-дълга) имат буквено значение за „Г“²⁰⁰. Няма съмнение, че и находката от Хума има характер на рунически знак.

Следващият знак (табло LXI₃₀₀) напомня клонче с несиметрично начертание. Той принадлежи към група многобройни и с различни варианти знаци, които се срещат врязани върху строителни материали от Плиска, Преслав, Мадара и тяхната околност. Един такъв знак е открит на девташларите при село Царевброд, а друг — върху десния преден хълбок на старобългарския каменен лъв от аула при с. Хан Крум²⁰¹. Най-много негови варианти се срещат по вътрешната страна на източната и южната и по външната страна на западната крепостна стена в Плиска²⁰². Сред врязаните знаци по плещите на керамични съдове такива начертания се откриват за пръв път в Хума. Макар че няма паралел сред орхоно-енисейските руни, то несъмнено има същия характер. Следващият от врязаните знаци (табло LXI₃₀₁) не е запазен напълно, но вероятно е представлявал подобно на горния „клонче“ без четвърто разклонение. Той напомня група знаци, определени като „руноподобни“²⁰³, а два от тях, врязани по каменни блокове, са еднакви с него²⁰⁴. С известно колебание този знак може да се свърже с т. нар. „птича лапа“, която се отличава от горните два с по-дългото си средно рамо. В класификацията на Т. Макарова и С. Плетньова е наречен още „тризъба вила“ и с вариантите си е поставен в III група. Тя се открива главно по вътрешната и външната страна на източната и по външната страна на южната крепостна стена в Плиска²⁰⁵. Буквената стойност на този знак в орхоно-енисейската писменост е „Ц“²⁰⁶. Почти същият знак е открит на керамичен прешлен от Хума, врязан върху конкавната челна плоскост до отвора му (табло LVIII₁₈₁). Той се състои от три почти равни по дължина черти, събрани в един ъгъл. Кръглата форма на полето не позволява да се определи какво е същинското положение на този знак — нагоре, надолу или встрани. От общо 23 варианта само в два случая е врязан върху керамични съдове — кани от езическите некрополи Кюлевча и Нови Пазар. Всички останали знаци са върху камъни, тухли, мазилка и един път върху костено рогче²⁰⁷. Особено често се среща врязан по външните страни на източната и западна крепостна стена на Плиска²⁰⁸. Следващият знак е запазен отчасти и не може да се определи първоначалното му начертание (табло LVII₃₀₂). Вероятно е наподобявал горните два. Последният знак от тази група (табло LVII₃₀₃) напомня съчетание от прави и начупени черти върху каменна плоча в Плиска²⁰⁹.

Вижда се, че знаците, врязани върху плещите на керамичните съдове от Хума, са изключително руни, което е важно за изследванията върху генезиса и семаantikата на старобългарските знаци. А тези изследвания все още чакат своя ред.

От 90-те знака, открити в Хума, само два са заедно върху едно и също дъно (табло LXI₃₀₄). Те имат различно начертание и в класификацията на Л. Дончева-Петкова принадлежат на различни групи²¹⁰. Такива съчетания се срещат най-често врязани върху строителни материали²¹¹ и като релефни знаци по дъната на керамични съдове²¹².

Накрая ще отбележим един фрагмент от тухла с дълбоко и старателно врязан кръг с осем радиални линии (табло LXI₃₀₅). Единият край на колелото е прекъснат от права линия, която минава перпендикулярно през една от тях. Друга е пресечена от хорда между основите на съседните линии, за да продължи във вън от кръга. Успоредна на нея права, но по-към центъра на колелото също съединява две от тези радиални линии. Наблизо в кръга се виждат две черти, успоредни на хордата. Появата на това изображение, характерно за дъната на керамичните съдове, върху тухла напомня появата на релефните двойни кръгове от дъната на керамични съдове върху един каменен блок от Преслав²¹³.

Знаковият материал от Хума²¹⁴ може да се представи в таблица (обр. 67), която (въпреки недостатъчните количества на знаците) позволява да се изкажат някои съображения върху техния генезис. Тринадесет релефни знака могат да се разделят на две части — „отворени“

Врязани знаци от Хума	Същите врязани върху друг материал	Същите, врязани върху съдове	За пръв път врязани върху съд	Подобни в орхоно- енсейските руни
	7	2		
↗	20		1	
↘	2		1	↘
↙	21	2		
17	1		1	

Обр. 68. Сравнителна таблица за врязаните знаци по раменете на съдовете (в брой) според Л. Дончева-Петкова

и „затворени“. Аналогичните им знаци от други находища се сочат според изследванията на Л. Дончева-Петкова.

В предната колона на таблицата се вижда, че само 33,3% от отворените знаци се срещат в датираните от VIII—IX в. езически некрополи, докато 66,6% от тях ги няма там. Следователно трябва да се предположи, че останалите не са били използвани като знаци по дъната на керамичните съдове в езическия период. Обратното — 85,7% от затворените знаци се намират върху дъната на керамичните съдове от езическия период, а останалите 14,3% остават неоткрити в тези паметници. От друга страна, според третата колона 33,3% от отворените знаци са известни като релефи върху дъна на керамични съдове от различни старобългарски паметници, а другите 66,6% засега не са открити там. В тази колона обаче 100% от затворените знаци се откриват като релефи по дъната на керамичните съдове, и то за някои паметници в значителен брой. Подобна разлика между групите отразява и втората колона. Там се вижда, че 66,6% от отворените релефни знаци в Хума се намират и врязани върху други материали — камъни, тухли, водопроводни тръби, мазилки, докато от затворените те са 42,8%.

Друга таблица (обр. 68) се отнася за врязаните по плещите на керамичните съдове знаци²¹⁵. Всичките 100% (и то за половината от тях в значителен брой знаци) са открити врязани върху камъни, тух-

ли, водопроводни тръби, мазилка от други старобългарски паметници. Два знака са известни, врязани върху керамични съдове от два паметника, а останалите три са известни засега само от Хума.

Разликите между отворените и затворените знаци показват, че такова разделяне съвсем не е случайно. Изглежда е съществувало предпочитанието отворените знаци да се врязват на открито за погледа място, а затворените да се изобразяват релефно по дъната на керамични съдове, т. е. на закрито за погледа място. Преобладаването на затворените начертания по съдовете в езическите некрополи не е свидетелство за тяхната по-ранна датировка, а за предпочитанието към тях като грънчарски знак. Следователно горното разделяне на знаците има основание в техния генезис и не е изключено да съществува разлика в семантиката им. Появата на затворените знаци, характерни за дъната на керамичните съдове, врязани по други материали, и, обратно, трябва да се обясни със загубването на отчетливи понятия за техния смисъл и стойност. Като пример може да се използва изображението на свастика, чиято форма е близка до кръста и придобила ново значение през християнския период.

ТОЧИЛА И ХРОМЕЛИ

Изделията от камък в Хума са точила и хромели (табла LXII, XV₂; XVI₁) — 4,6% от целия подемен материал.

Точилата (табл. LXII₃₀₆₋₃₁₇) са ръчни, направени от зелен шифер с едно изключение (табло LXII₃₀₇), при което камъкът е дребнозърнест пясъчник, но сигурно не е оформен допълнително. Имат продълговата форма и най-общо напомнят паралелепипед (при цялостно запазените екземпляри). Три от точилата имат в единия край дупка за привързване към пояса на собственика (табло LXII_{308, 309, 317}). Върху плоската страна на друг има дълга резка, която несъмнено служила за оформяне върховете на ножчетата (табло LXII₃₁₁). Подобни кръстосващи се линии започват от отвора на малък фрагмент от точило (табло LXII₃₁₇). Точила с аналогична форма се откриват във всички ранносредновековни селища у нас²¹⁶.

Петте фрагмента от хромели са по-малките части от цялата форма. Реконструирани диаметри са приблизително едни и същи — 0,40—0,50 м, но дебелината е различна — от 0,03 до 0,09 м. Два от фрагментите имат запазени части от отвора на оста (табла LXII_{319, XI₂}), но не личи жлеб за металната ос, по която горният камък на хромела се различава от долния. Камъкът, от който са направени хромелите, е дребнозърнест пясъчник и черупчест варовик.

Изглежда предназначението на последните е било различно — за много едро стриване на зърното, при което люспите му не се отделят от брашното.

В редица старобългарски паметници са намерени цели хромели, подобни по форма на тези от Хума, но и те нямат подробна типология и класификация²¹⁷, с която да послужат в общата характеристика на съответните паметници.

¹ Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 142—145.

² Вържарова, Ж. Железарска работилница — Селище—Преслав. — *Slavia antiqua*, 7, 1980, с. 400, обр. 14; Славяни и прабългари. С., 1976, с. 205, обр. 127₃; 263, обр. 166₂; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Кладенци, ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 76, обр. 63₁; Naghóiu, R. O satarama în formă de lira descoperită la Tîrgsor. — *SCIV*, 1972, 3, р. 421, fig. 12; Florescu, R., N. Celiuta, D. Georgescu. Săpăturile de la Capidava. — *Pontica*, 7, 1974, р. 434, Pl. IV₄; Mašov, S. P. La nécropole médiévale près du village Gradešnica, dépt. de Vraca. — *ИАИ*, 35, 1979, с. 45, фиг. 15₄.

³ Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, рис. 24₁₀; 28₃₇; 52_{65,67}; 60₁₀₉₋₂₁₁.

⁴ Naghóiu, R. Цит. съч., фиг. 3. Картата на разпространението, представена от автора, показва многобройните находки от Унгария, а от България — само една (Плиска). Работата му явно страда от недостатъчна информация предвид на цитираните по-горе заглавия, които даже не съдържат всички публикувани находки.

⁵ Милчев, Ат. Материали, открити в занаятчийските и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска—Преслав, I. С., 1979, с. 158, обр. 55; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 69, обр. 60₄.

⁶ Вържарова, Ж. Цит. съч.; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч.; Naghóiu, R. Цит. съч.; Florescu, R. Цит. съч.; Mašov, S. Р. Цит. съч.

⁷ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска—Преслав, I. С., 1979, с. 56, обр. 37; Михайлов, Ст., А. Савов, А. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. — В: Плиска—Преслав, I. С., 1979, с. 67, обр. 9.

⁸ Михайлов, Ст. Цит. съч., 54—57, обр. 29—52.

⁹ Naghóiu, R. Цит. съч., 421—424, фиг. 4.

¹⁰ Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 134, обр. 62.

¹¹ Златарски, В. История на българската държава през средните векове, I, ч. I. С., 1970, 330—336.

¹² Davidson, G. Corinth, 12, 1952, р. 272, Pl. 114₂₂₀₂₋₂₂₀₆.

¹³ Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. С., 1940, с. 92, обр. 62.

¹⁴ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, I. С., 1959, с. 231, обр. 274₃.

¹⁵ Hampe, J. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. B. III. Braunschweig, 1905, Taf. 392_{10, 11} B. II, р. 576.

¹⁶ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 231, обр. 274₃; Тотев, Т. Базиликата при Сакалова могила в Преслав. — В: Преслав, 2, 1976, с. 52, обр. 15_{3,4}; Чангова, Й. Към проучването на старобългарската металопластика IX—X в. — В: Преслав, 3. Варна, 1984, с. 199, обр. 16; Hampe, J. Цит. съч., II, с. 477, 487, 515; III, табл. 343_{20, 346}₁₂₋₁₆, 351₂.

¹⁷ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 230, обр. 272₁; Милчев, Ат. Ранносредновековни накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — *Археология*, 1963, 3, с. 33, обр. 12_{9, 12-14}; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 76, обр. 63₄; Hampe, J. Цит. съч., II, с. 515; III, табл. 356_{15-20, 3, 6, 7}; Fettich, N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. AN, 21, Tafelband. Berlin, 1937, Taf. XCIII₁₅₋₃₀.

¹⁸ Hampe, J. Цит. съч., I, с. 850.

¹⁹ Фехер, Г. Цит. съч., с. 87, обр. 54_{4, 6, 9, 10}; Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 299, обр. 269₁; 230, обр. 271₂, 273₆; Чангова, Й. Цит. съч., с. 199, обр. 1а.

²⁰ Hampe, J. Цит. съч., II, с. 576; III, табл. 383₂₀; Fettich, N. Цит. съч., табл. 35₁₅₋₂₉, XC₃₋₃₀.

²¹ Степи Евразии... 80—82, 177, рис. 55_{9, 14-17}.

²² Fettich, N. Цит. съч., табл. XVII_{3, 5, 12, 13, 15}.

²³ Степи Евразии... с. 128, рис. 23_{11, 18}.

²⁴ Милчев, Ат. Цит. съч., с. 23, обр. 1; 24, обр. 2; 25, обр. 3; Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 198, обр. 122_{20, 207}, обр. 4_{20, 227}, обр. 143_{3, 6}; 230, обр. 143_{3, 6}; 239, обр. 149_{7, 8}; 240, обр. 150₁₀; 242, обр. 151₁₁; 225, обр. 153_{10, 6, 2, 3, 4}; 248, обр. 155_{1, 8, 9}; 260, обр. 164_{10, 6}; 328, обр. 204_{1, 2}; 332, обр. 208; 338, обр. 213; Бочева, Л., А. С. Салкин. Средновековен некропол с. Българево, Толбухински окръг. — В: Известия на АИМ и БИД. Толбухин, I, 1973, с. 179, обр. 3; 181, обр. 5_{1, 2}; Запrianov, A. Средновековни паметници на културата от Хисар. — *Археология*, 1967, 1, с. 43, обр. 6₆.

²⁵ Petrescu-Dîmbovita, M., M. Dinu. Noi cercetări arheologice la Stoicani (Jud. Galați). SCIV, 25, 1974, I, р. 94, fig. 9₈.

²⁶ Димитров, Д. Ил. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — *Археология*, 1959, 3—4, с. 60, обр. 48.

²⁷ Вържарова, Ж. Славянски некропол в с. Букьовци, Врачанско. — *Археология*, 1959, 1—2, с. 21 обр. 6.

²⁸ Вържарова, Ж. Златни накити от гроб 27 в Плиска. — *Археология*, 1980, 1, 52—53, обр. 1, 2.

²⁹ Тотев, Т. Преславско златно съкровище. С., 1982, 66—67, фиг. 22.

³⁰ Jelovina, D. Starohrvatske nekropole. Split, 1976, t. XII₁₋₆, XXIII₁₀₋₁₁, XL₁₀₋₁₁.

³¹ Roulik, I. Mikulčice. Praha, 1975, Tab. 53_{1, 2}, 61₁, 78.

³² Михайлова, Т. Калъпи за отливане на накити от Преслав. — В: Преслав, 3, 170—176, където са посочени много непубликувани материали.

³³ Вържарова, Ж. Славяни и прабългари... с. 32, обр. 16₁₂.

³⁴ Пак там, с. 21, обр. 6.

³⁵ Пак там, с. 228, обр. 142₁₀.

³⁶ Пак там, с. 310, обр. 196₁₋₃.

³⁷ Пак там, с. 198, обр. 122₂₀; 204, обр. 126_{7, 8}; 205, обр. 127_{4, 5}; 227, обр. 142₇; 302, обр. 188_{6, 7}.

³⁸ Пак там, с. 314, обр. 196_{1, 4, 5}; 317, обр. 198_{2, 3, 9}; 318, обр. 199₄.

³⁹ Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена в Плиска. — В: Плиска—Преслав. С., 1979, I, с. 94, обр. 27.

- ⁴⁰ Davidson, G. Цит. съч., 251—252, табл. 108²⁰¹⁸.
- ⁴¹ Гатев, П. Накити от погребения X—XII в. — Археология, 1977, с. 34, обр. 311—3а, 35.
- ⁴² Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 227, обр. 266^{3, 5}; Тотев, Т. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав, I, С., 1968, 173—180; Ловни сцени върху три метални печатчета от Преслав. — ИИМВ, 10 (25), 1974, 321—325; Бешевлиев, В. Първобългарски амулети. — ИИМВ, 9 (24), 1973, 53—64; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, с. 185; Залеская, В. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. — Археология, 1980, 1, 48—50; Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et marques. — Byzantinobulgarica, 3, 1969, 133—153.
- ⁴³ Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 53.
- ⁴⁴ Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 185.
- ⁴⁵ Залеская, В. Цит. съч., 49—50.
- ⁴⁶ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 227.
- ⁴⁷ Тотев, Т. Метални печатчета. . . , 179—180.
- ⁴⁸ Пак там, 176—177.
- ⁴⁹ Милчев, А. Т. Цит. съч., с. 32, обр. 11^{5, 6}; Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 307, обр. 191^{6, 6}; 309, обр. 193^{3, 4, 5}.
- ⁵⁰ Vikan, G., J. Nesbitt. Securig in Byzantium (Locking, Sealing and Weigling). Washington, 1980, p. 22, (обр.) 46.
- ⁵¹ Пак там, с. 21, обр. 45; 22, обр. 49.
- ⁵² Тотев, Т. Цит. съч., с. 179.
- ⁵³ Schlumberger, G. Mélanges d'Archéologie Byzantine. Paris, 1895, p. 34.
- ⁵⁴ Милчев, А. Т. Цит. съч., с. 29, обр. 7, 8^{4, 6}; Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 323, обр. 202^{1—3}; Захариев, Ив. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. — В: Плиска—Преслав, I, С., 1979, с. 133, обр. 44; Дончева-Петкова, Л. Некропол в южния сектор на Западната крепостна стена на Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, С., 1984, с. 186, обр. 6².
- ⁵⁵ Антонова, В. Новооткрита находка от земеделски сечива в Плиска. — В: Преслав, 3. Варна, 1984, с. 264, обр. 1^{1—3}.
- ⁵⁶ Златарски, Д. Колективна находка от славянски сечива от с. Дългопол. — ИВАД, 11, 1960, с. 104, обр. 2⁴; Атанасов, Г. За прехода от рало към плуг (по повод на една колективна находка от ранно-средновековни сечива от землището на с. Средище, Силистренски окръг) (под печат), обр. IV^{2—4}.
- ⁵⁷ Пак там.
- ⁵⁸ Дуков, Л. Земеделното и земеделските железни оръдия на труда в българските земи през античността. — ИИИМ, 8, 1965, 163—164.
- ⁵⁹ Краснов, Ю. Древние средневековые рала Восточной Европы. — СА, 25, 3, 1982, 63—80.
- ⁶⁰ Освен цитираните дотук заглавия: Милчев, А. Т., Ст. Ангелова. Археологически проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ, ФИФ, 63, 1970, С., 1971, с. 197, табл. XXXVIII³; Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч., с. 51, 55, обр. 56^{12—14}; Джингов, Г. Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. — Археология, 8, 1965, 2, с. 52, обр. 16; Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, 23, 1960, с. 32, обр. 8А⁶; Георгиева, С. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. — ИАИ, 24, 1961, с. 15.
- ⁶¹ Чангова, Й. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, 25, 22—24, обр. 2, табл. V.
- ⁶² Вържарова, Ж. Происхождение болгарских пахотных орудий. М., 1956; Stančev, St. Un monument de l'agriculture slave. — Slavica antiqua, IV. Poznań — Wrocław, 1953, 343—345; Овчаров, Д. Изображение на рала върху рисунки на графити от Плиска (VIII—X в.). — Векове, 1980, 1, 42—46.
- ⁶³ Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 49.
- ⁶⁴ Чангова, Й. Цит. съч., с. 24; Антонова, В. Цит. съч., с. 203.
- ⁶⁵ Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1974, с. 115—116, 119, обр. 34, 35, 37.
- ⁶⁶ Пак там, с. 115—116, 118, обр. 36, 40.
- ⁶⁷ Иванова, О. Некоторые вопросы экономического развития славян в долинах Струмы и Вардар в VII—VIII вв. Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 220.
- ⁶⁸ Л. Дуков пръв доказа, че и двата типа лемежи всъщност имат късноантичен произход. Вж. Дуков, Л. Цит. съч., 161—164.
- ⁶⁹ Чангова, Й. Цит. съч., 36—40.
- ⁷⁰ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 111, обр. 24.
- ⁷¹ Степи Евразии. . . — Археология СССР. М., 1981, с. 148, рис. 36^{7, 8, 32, 33, 34}, 178, рис. 62^{58, 75, 154, 155}.
- ⁷² Станчев, Ст. Некрополът до Нови Пазар. С., 1956, с. 106.
- ⁷³ Вържарова, Ж. Славяни и прабългари. С., 1976, с. 283, обр. 176⁵.
- ⁷⁴ Станчев, Ст. Материали от дворцовия. . . , с. 35, обр. В⁷.
- ⁷⁵ Антонова, В. Цит. съч., с. 264, обр. 1¹⁴.
- ⁷⁶ Станчев, Ст. Некрополът. . . , табл. XXXIII.
- ⁷⁷ Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 123, обр. 73².
- ⁷⁸ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 69, обр. 60⁵.
- ⁷⁹ Георгиева, С. Цит. съч., с. 13, обр. 6².
- ⁸⁰ Милчев, А. Т., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 43, 197, табл. XXXVIII.
- ⁸¹ Вържарова, Ж. Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. С., 1956, с. 24, обр. 14⁶.
- ⁸² Степи Евразии. . . , с. 148, рис. 36^{7, 8, 33, 34}.
- ⁸³ Антонова, В., Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, 11, 1969, 2, обр. 55⁴; Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч., с. 51, обр. 56^{7—10}, 95, обр. 25¹⁴; Златарски, Д. Цит. съч., с. 107, обр. 6.
- ⁸⁴ Балабанов, Т. Железарска и медникарска работилница в Плиска. — МПК, 1981, 4, 35—36, обр. 3^{2, 3, 5, 6}.
- ⁸⁵ Чангова, Й. Цит. съч., с. 36, 40, обр. 18, 20.
- ⁸⁶ Балабанов, Т. Цит. съч., с. 37, обр. 4^{12а, 6}.
- ⁸⁷ Георгиев, П. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. — Археология, 1983, 3, 43—50.
- ⁸⁸ Пак там, с. 49.
- ⁸⁹ Аладжов, Д. Хисаря Хасково. Хасково, 1961, с. 45.
- ⁹⁰ Както веднъж вече сме правили. Вж. Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Кладенци. . . , с. 68.

- ⁹¹ Георгиева, С. Цит. съч., с. 14, обр. 72.
- ⁹² Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, 1955, с. 205, обр. 23₁.
- ⁹³ Бобчева, Л. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство. — ВИСБ, 1958, 2, с. 58 сл.
- ⁹⁴ Николова, Я. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: Царевград Търнов, 2. С., 1974, 223—292.
- ⁹⁵ Обикновено върховете от стрели се дават на фотографии, които след отпечатване стават крайно неясни и неизползваеми за по-нататъшно изследване на материала.
- ⁹⁶ Медведев, А. Ф. Ручное метателное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. М., 1966, с. 53 сл.; Худяков, Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI—XII вв. Новосибирск, 1980, 76—77.
- ⁹⁷ От острието до опората.
- ⁹⁸ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 64—65, 173, табл. 30Б₃₆.
- ⁹⁹ Изглежда от „кил“ на кораб.
- ¹⁰⁰ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 64, 173, табл. 30Б₃₄, 136, табл. 12₃₁.
- ¹⁰¹ Вължарова, Ж. Славяни и прабългари (по данни от некрополите в България VI—XI в.). С., 1976, с. 17, обр. 6₅, 190, обр. 115₂.
- ¹⁰² Антонова, В. Аулет на хан Омуртаг при с. Цар Крум. — Археология, 1963, 2, с. 56, обр. 15_{2,3}.
- ¹⁰³ Огненова, Л., С. Георгиева. Разкопки на манастира при Вълкашина в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, с. 408, обр. 51₁.
- ¹⁰⁴ Вължарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в. С., 1965, с. 85, обр. 53₂.
- ¹⁰⁵ Медведев, А. Ф., Цит. съч., с. 67. Определението в текста за най-широката част не винаги съвпада с представеното в таблиците.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 173, табл. 30Б₄₁.
- ¹⁰⁷ Пак там, с. 137, табл. 13₃₇.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 67.
- ¹⁰⁹ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 201, табл. XL 2₅.
- ¹¹⁰ Пак там, с. 201, табл. XI 1₄; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 73, обр. 62₆;
- Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълв, В. Димова. Цит. съч., с. 57, обр. 59₄.
- ¹¹¹ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 66, 173, табл. 30Б₃₇.
- ¹¹² Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 73, обр. 62₅.
- ¹¹³ Вължарова, Ж. Цит. съч., с. 85, обр. 53₂.
- ¹¹⁴ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 201, табл. XL, 1₆, 2₃.
- ¹¹⁵ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълв, В. Димова. Цит. съч., с. 96, обр. 26₁₉.
- ¹¹⁶ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 69, 173, табл. 30Б₄₈.
- ¹¹⁷ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 201, табл. XL, 1₂.
- ¹¹⁸ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 73, обр. 62₂.
- ¹¹⁹ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 63, 173, табл. 30Б₂₉.
- ¹²⁰ Пак там, с. 63, 151, табл. 20₁₇.
- ¹²¹ Милчев, Ат., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 201, табл. XL, 1₇.
- ¹²² Напрел, J. Цит. съч., II, табл. 527₂; Fettiich, N. Цит. съч., табл. LXXII_{10, 11}, CXXXI₁₇.
- ¹²³ Медведев, А. Ф. Цит. съч., с. 72, 175, табл. 30Б₅₆.
- ¹²⁴ Худяков, Ю. С. Цит. съч., с. 133, табл. 16.
- ¹²⁵ Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълв, В. Димова. Цит. съч., с. 100, обр. 30₂.
- ¹²⁶ Тотев, Т., Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. — ИИМШ, 5, 1972, с. 62, 66, 74, табл. V₅.
- ¹²⁷ Медведев, А. Ф. К истории пластинчатого доспеха на Руси. — СА, 1959, 2, 120—123.
- ¹²⁸ Худяков, А. С. Цит. съч., с. 120, табл. XI.
- ¹²⁹ Степи Евразии. . . , с. 120, рис. 17₂₁.
- ¹³⁰ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. С., 1978, с. 104.
- ¹³¹ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, 180—190.
- ¹³² Вължарова, Ж. Славянски и славянобългарски. . . , с. 21, обр. 9₂; 32, обр. 18₂; 34, обр. 19₂;
- 53, обр. 32₃; 62—63, обр. 39₄, 40₄ и др.; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 80, обр. 65;
- Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълв, В. Димова. Цит. съч., с. 53, обр. 54₁₃₋₂₇;
- 102, обр. 31₁₋₁₀.
- ¹³³ Всички остеологически наблюдения са на д-р Лазар Нинов, комуто благодарим за отзивчивостта.
- ¹³⁴ Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 79, обр. 64₁₂, 65.
- ¹³⁵ Станчев, Ст. Некрополът. . . , с. 107.
- ¹³⁶ Бонев, Ст. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII—XI). Кандидатска дисертация (ръкопис). С., 1982, 48—50.
- ¹³⁷ Вължарова, Ж. Славяни и прабългари. . . , с. 411.
- ¹³⁸ Щерева, И. Материалната култура в областта на Горна Струма — VII—XII в. Автореферат С., 1979, с. 15.
- ¹³⁹ Георгиев, П. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. — Археология, 1984, 1, с. 25.
- ¹⁴⁰ Пак там, с. 26.
- ¹⁴¹ Степи Евразии. . . , с. 109, рис. 57, 8, 27, 28, 42; 118, рис. 15_{10, 11}; 122, рис. 19₂, 3, 60; 147, рис. 35_{1, 25}; 258, рис. 82₆₆.
- ¹⁴² Бонев, Ст. Цит. съч., с. 40; Станчева, М. Сердика и прабългарите. — В: Плиска—Преслав, 2, С., 1981, с. 188, обр. 2.
- ¹⁴³ Георгиев, П. Ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска—Преслав, 2. С., 1981, с. 196.
- ¹⁴⁴ Comşa, M. Cultura materială veche Românească. Bucureşti, 1978, p. 135, Fig. 103_{7, 10}.
- ¹⁴⁵ Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., 1980, с. 141, табл. II₃₅₋₂₇.
- ¹⁴⁶ Георгиев, П. Цит. съч., с. 195, обр. V₁₆.
- ¹⁴⁷ Пак там, с. 195, обр. V₁₆.
- ¹⁴⁸ Пак там, с. 195, обр. V_{16, 2}.

- 149 Сомџа, М. Цит. съч., с. 135, фиг. 103₆.
- 150 Ляпушкин, И. Гордище Новотроицкое. — МИА, 74, М.—Л., 1958, с. 51, рис. 30₁.
- 151 Сомџа, М. Цит. съч., с. 135, фиг. 103₁.
- 152 Станилов, Ст. За връзката между символиката на числата през ранното средновековие и в българската народна култура. — В: Преслав, 3. Варна, 1983, 124—131.
- 153 Чангова, Й. Търговски помещения в Преслав. — ИАН, 21, 1957, с. 233, обр. 6; Вържарова, Ж. Славянски и славянобългарски... с. 180; Антонова, В. Средновековно селище в чашата на язовир Винаца. — ИАНШ, 4, 1967, табл. IV; Антонова, В., Ст. Дамьянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, 1969, 2, с. 39, обр. 8_{1,3,3}; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 82, обр. 67; Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч., с. 52, обр. 53₁₋₂₀.
- 154 Stefan, G., I. Vagnea, M. Somşa, E. Somşa. *Dinogetia*, 1, Bucureşti, 1967, p. 109, fig. 60₂₋₆.
- 155 Пак там, с. 113, фиг. 63, 114; фиг. 64, 115; фиг. 65.
- 156 Миятев, Кр. Кръглата църква. С., 1932, с. 173, обр. 227.
- 157 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 81, обр. 66₉.
- 158 Михайлов, Ст., Г. Джингов, В. Вълков, В. Димова. Цит. съч., с. 102, обр. 31₁₅₋₁₇.
- 159 Дончева-Петкова, Л. Знаци... с. 28.
- 160 Макарова, Т., Св. Плетнева. Типология и топография знаков на стени вътрешного города Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 212—223.
- 161 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 125—126, 178, табл. XXXIV₁.
- 162 Пак там, с. 126.
- 163 Пак там, с. 128, 179, табл. XXXV₂₃. Посочен е само един кръст с кръгчета по края на рамената, врязан върху зъб от крепостната стена на Дръстър.
- 164 Пак там, с. 128, 179, табл. XXXV_{4,5}.
- 165 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 223.
- 166 Пак там, с. 219, рис. 6.
- 167 Пак там, с. 216, рис. 4_Б.
- 168 Айдаров, Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, с. 38.
- 169 Пак там, с. 57.
- 170 Рамената са симетрично едно срещу друго, а не както в Хума — от едната страна.
- 171 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 74—75; 148, табл. IX_{18Д}, 32, 34.
- 172 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 215, рис. 3.
- 173 Пак там, с. 216.
- 174 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 62, обр. 56₁₅.
- 175 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 133, 183, табл. XI₁₃.
- 176 Пак там, с. 130, 181, табл. XXXVII_{6a-e}.
- 177 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 219, рис. 6А.
- 178 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 152, табл. XIII_{6a-b}.
- 179 Пак там, с. 130, 181, табл. XXXVII₁.
- 180 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 213, 214, рис. 2Б.
- 181 Айдаров, Г. Цит. съч., 38—39.
- 182 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 60—140, табл. I₃₄.
- 183 Пак там, с. 28, 155, табл. XVI_{1a-b, 11}.
- 184 Пак там, с. 133, 182, табл. XI_{3, 6, 7}.
- 185 Айдаров, Г. Цит. съч., с. 39.
- 186 Пак там, с. 39.
- 187 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 116, 172, табл. XXX₃; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 62, обр. 56_{2,3}.
- 188 Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика. С., 1977, с. 23.
- 189 Дончева-Петкова, Л. Знаци... с. 116.
- 190 Пак там, с. 117, 172, табл. XXX₁₈₋₁₉.
- 191 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 172, табл. XXX₁₃.
- 192 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 172, табл. XXX₁₃.
- 193 Айдаров, Г. Цит. съч., с. 39.
- 194 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 118, 172, табл. XXX_{21, 36}.
- 195 Пак там, с. 119, 172, табл. XXX₅₄.
- 196 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 44.
- 197 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 120, 173, табл. XXX₆₂.
- 198 Пак там, с. 173, табл. XXX₆₃.
- 199 Пак там, с. 103, 164, табл. XIV_{1a-b}.
- 200 Айдаров, Г. Цит. съч., с. 38.
- 201 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 87, 88, 154, табл. XV_{7a, 6, 8}.
- 202 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 214—215, рис. 3Б; 219, рис. 6.
- 203 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 142, табл. III.
- 204 Пак там, табл. III.
- 205 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 213, 219, рис. 6.
- 206 Айдаров, Г. Цит. съч., с. 39.
- 207 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 63—65, 142, табл. III.
- 208 Макарова, Т., Св. Плетнева. Цит. съч., с. 213, 219, рис. 6А, Б.
- 209 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 115, 171, табл. XXI_{X25}.
- 210 Вж. по-горе текста за знаците на табл. LX₂₃₅₋₂₄₃.
- 211 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 162—166, табл. XXII—XXV.
- 212 Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Цит. съч., с. 65, обр. 51₁₋₃.
- 213 Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 119, 173, табл. XXX₅₄.
- 214 Използвани са знаците със сигурни начертания.
- 215 Само пет, но процентните показатели се прилагат заради единния ред на статистиката.

²¹⁶ В ѝ ж а р о в а, Ж. Цит. съч., с. 34, обр. 19, 73, обр. 45; Милчев, А.т., Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 208, табл. XI V; Софѝа, М. Цит. съч., с. 134, фиг. 102, 175, табл. XXV₅₋₉.

²¹⁷ В ѝ ж а р о в а, Ж. Цит. съч., с. 80, обр. 49; Б о б ч е в а, Л. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при село Топола, Толбухински окръг. — ИИМВ, 12 (27), 1976, с. 125, табл. X_{Б,В}; М и х а й л о в, Ст., Г. Джингов, В. Вѝлов, В. Димова. Цит. съч., с. 17—18, 130—131, обр. 13.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Липсата на затворени комплекси с точно датирани материали не позволява да се правят категорични заключения за хронологическите етапи от съществуването на укрепеното селище в Хума. Въз основа на аналогични отделните категории предмети се датират в IX—XI в. Най-общо към този период се отнася керамиката. За това свидетелствува (както бе посочено) не само наличието на появилата се у нас не по-рано от началото на X в. глазирана керамика, но преди всичко преобладаващият тип украса по раменете на кухненските съдове. Тя представя различни комбинации от хоризонтални, вертикални и вълнообразни линии и ямки, нехарактерни за кухненските съдове от езическите некрополи. Това дава основание най-масовият материал да се отнесе със сигурност в X в. Липсата на критерии за по-детайлна относителна хронология на ранносредновековната керамика у нас не позволява да се посочат материали, датирани от края на IX и от началото на XI в. Аналогична е картината и по отношение на типовете жилища. Що се отнася до XI в., при липсата на монети установяването му се доказва обикновено от присъствието на керамика, изработена на крачно грънчарско колело от пречистена и добре опечена глина, проникваща в старобългарските селища от Византия. Тази констатация е валидна за големите градски центрове и за селищата по главните пътища. В укрепените и неукрепените страни от тях селища тази керамика е попадала в малки количества или въобще не е попадала до средата на XI в., когато селищата са изоставени в резултат на печенегските нашествия. Вероятно подобен е случаят и с Хума.

Известни затруднения за относителната хронология на укрепеното селище създава липсата на съпоставителни данни от неукрепеното селище. Сравнително късната поява на крепостта дава основание да се допуска, че първоначално — вероятно през VIII в., е възникнало неукрепено селище и едва по-късно част от неговите обитатели са се заселили в новозградената крепост. Този извод се нуждае от проверка чрез допълнителни разкопки. Засага въз основа на наличните данни поставяме появата на крепостта в X в., а изоставянето ѝ — около средата на XI в.

В рамките на този период в крепостта са съществували два основни типа жилища, различаващи се по отоплителните съоръжения — печи от ломени камъни в отчертанятия на жилищата яма и печи, вкопани в терена вън от нея. Въз основа на сравнително добре датирани аналогични първите, особено жилищата с печи, вкопани в правоъгълна яма под нивото на пода (14, 15, 17, 26), могат да се смятат за по-ранни. Вероятно за известен период от време жилищата с каменни печи върху пода и частично вкопани са съществували едновременно с жилищата от втория тип. Дори ако приемем, че жилищата от първия тип изцяло предхождат тези от втория, се вижда, че първоначално крепостта е била сравнително рядко населена, тъй като те съставляват едва една четвърт от общия брой жилища. В този период били поддържани отбранителните съоръжения и покрай вътрешната страна на крепостните стени се е оформила незаета от жилища ивица. Едва в последния период от съществуването на крепостта в нея е проникнала значителна група население от неукрепеното селище. То заело бързо свободните пространства. На него се дължи появата на разположените твърде гъсто жилища от втория тип. Вероятно липсата на достатъчно обитаема площ е причина жилищата да се изграждат непосредствено до изоставените и отчасти да ги пресичат. Една от причините за увеличаване на населението е неспокойната обстановка в североизточните български земи в края на X и първата половина на XI в., когато обитателите на неукрепените селища потърсили убежище в по-защитени места.

Откритите материали са сравнително малобройни и еднообразни. Някои предмети носят следи от струпвания или продължителна употреба. Липсват скъпи и редки предмети, количеството на земеделските и занаятчийските сечива, накити и глинени съдове е оскъдно. Не са установени следи от повсеместни пожари и разрушения. Всичко това свидетелствува за скромен бит, но по-скоро за организирано, масово изоставяне на крепостта.

Всички данни показват, че населението е било уседнало. За ролята на земеделието в икономиката на селището свидетелствува откритият железен лемеж. Особено място се пада на скотовъдството. Липсата на полеоложки изследвания не ни позволява да съдим за растителната покривка в района на крепостта през Х в. Вероятно (както до началото на нашия век) тогава околните хълмове също били покрити с дъбови гори. Така може да се обясни голямото количество кости от свине пред костите от говеда, овце и кози, съставляващи основата на местното животновъдство. Ловът и риболовът имали спомагателно значение за осигуряването на месна прехрана¹.

Определен дял в икономиката на селището се пада на занаятите. На първо място сред тях трябва да поставим грнчарството. Откритата домашна керамика носи белезите на стандартна продукция, предназначена за пазара. Вече бе обърнато внимание на това, че два релефни знака върху дъна на гърнета, намерени съответно в два и три екземпляра, са отпечатани на един и същ грнчарски кръг. Засега не може да се установи дали керамиката е произвеждана на място, или е донасяна от най-близкия грнчарски център. Втората възможност е много вероятна за гърнетата от каолин, открити в някои селища в днешна Североизточна България и Добруджа и произхождащи, изглежда, от общ, неустановен засега център.

Не по-малко значение имало обработването на желязо. В ограничените рамки на проучената площ се откриха 40 железни крици и няколко десетки късове железен шлак². Не е установено дали желязото е било добивано на място, или е донасяно отвън, което е по-вероятно. В проучените сектори не се откриха останки от съоръжения за обработването му. Както може да се съди от откритите предмети, желязото е било широко използвано в ежедневието и за направа на въоръжението.

Обработването на вълна и свързаното с нея тъкачество, за което свидетелствуват прешлените за вретено и зъбът от ръчен дарак, както и обработването на кост, дърво и кожа не били особени занаяти, произвеждащи за пазара. Те били практикувани главно за задоволяване нуждите на отделните домакинства.

Търговията не е играла забележима роля в затвореното натурално стопанство на селището. Както може да се съди от находките, връзките му с градските центрове са били слаби и епизодични. Показателно е ограниченото количество на глазираната керамика, ангобираната керамика и амфорите, фрагментите от които съставляват едва 2,1% от общото количество (съответно 1,2, 0,6, 0,3%). Липсата на анонимни византийски монети от периода 976—1048 г., открити в почти всички ранносредновековни селища у нас, показва, че селището останало изоллирано от общия процес на въвлчване на българското стопанство във византийската стоково-парична система³. Този факт може да се интерпретира като доказателство за изоставянето на крепостта преди тази дата, за което обаче нямаме съответните точни доказателства.

Има твърде малко данни за социалната организация на населението. По своята площ и принципно устройство откритите жилища-полуземлянки не показват забележими различия. Единствено жилище 8 със значително по-голямата си площ и пристройка с печ и яма-зърнохранилище се отделя от останалите. Това не е достатъчно, за да бъде интерпретирано като жилище на човек, заемащ по-особено място в обществото. Възможно е там да е живяло по-много-числено семейство. Със своето сходство по форма, площ и вътрешно устройство жилищата (в проучените сектори) очевидно са принадлежали на, общо взето, хомогенен в социално отношение колектив, сред който не се забелязват явни белези на социално разслоение. Размерите и устройството на полуземлянките показват, че са били обитавани от една семейна единица — т. нар. малко (елементарно, нуклеарно) семейство. Не е изключено няколко съседни жилища да са принадлежали на семейства от разширен тип.

По своя основен белег — уседнала земеделско-скотовъдна икономика — укрепеното селище при Хума бележи пълно единство с проучените селища от времето на Първата българска държава. То не се отличава от тях по начин на застрояване, тип или интериор на жилището. Неговата най-характерна черта е укрепяването му. Както бе посочено, крепостта при Хума е една от 18-те подобни крепости в Лудогорието и Добруджа. Явно тяхната поява е била предизвикана от обща причина, за която поради недостатъчни данни могат да бъдат изказани само някои предварителни съображения. В непосредствена близост с повечето крепости, в това число и при Хума, има останки от синхронни неукрепени селища със значително по-голяма площ. Изглежда, само част от населението е имало привилегията да се ползва от сигурността, която давали укрепителните съоръжения. Вероятно това обособяване е било резултат от задълбочаващата се след покръстването феодализация на обществото, при която утвърждаващата се местна върхушка получава възможност да материализира политическите си права и икономическите си възможности, като организира строителство на укрепени поселения и поставя в известна зависимост заселващите се в тях. Ускорител на този процес за североизточните български земи са били изпълнените с несигурност години от края на IX в. (маджарското нашествие) и втората половина на X в. Те увеличили числото на онези, които били принудени да

се поставят под закрилата на феодала и да намерят убежище зад стените на контролираната от него крепост.

По отношение на своя архитектурен облик и икономика тези крепости са се отличавали малко от неукрепените селища. Масов тип жилище е полуземлянката, а основно място в стопанството заемали земеделието и скотовъдството. Но техните укрепления създавали условия за по-широко развитие на занаятите и преди всичко на металообработването. Твърде далече от архитектурния и стопански облик на същинския средновековен град, те могат да бъдат определени като протоградове, градове-ембриони, естественото развитие на които е било прекъснато от печенегските нашествия в средата на XI в.

¹ Сравни по-долу подробния анализ на д-р Л. Нинов.

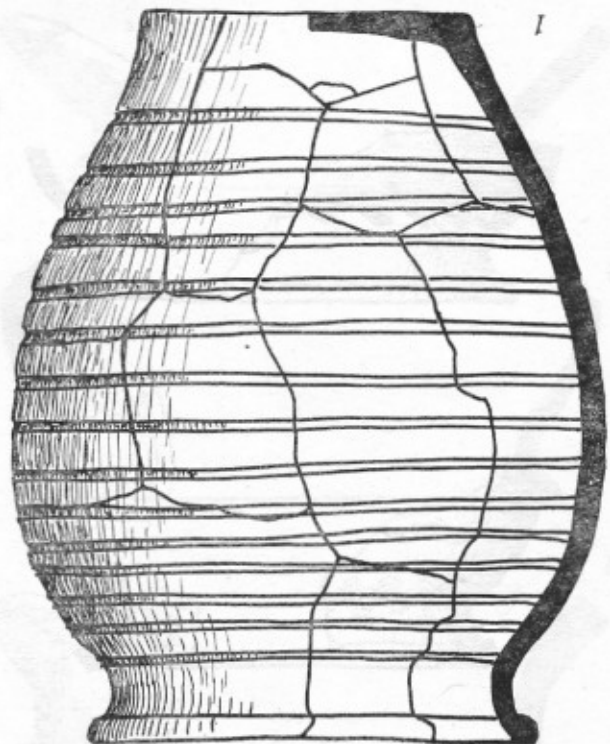
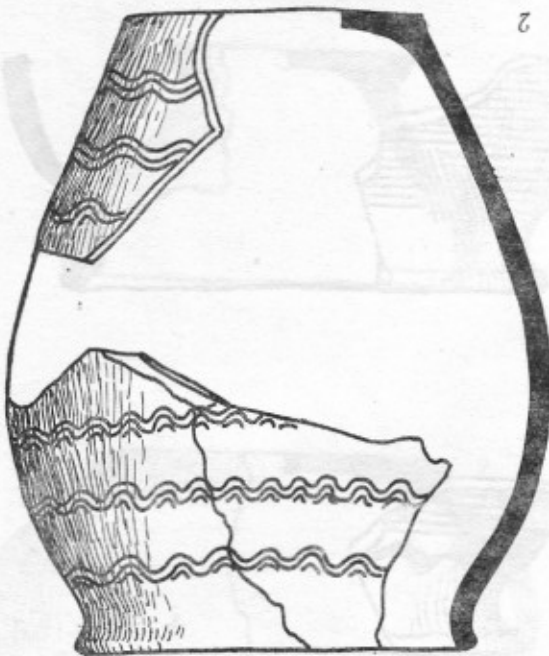
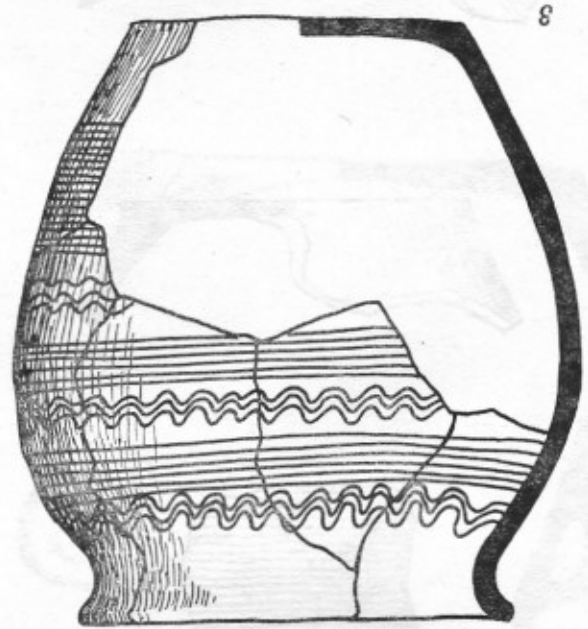
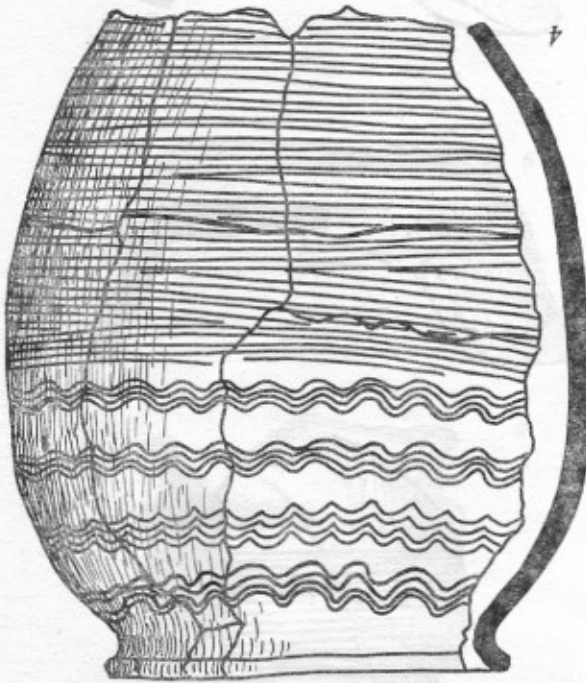
² Предстои да се направят съответните изследвания от специалист.

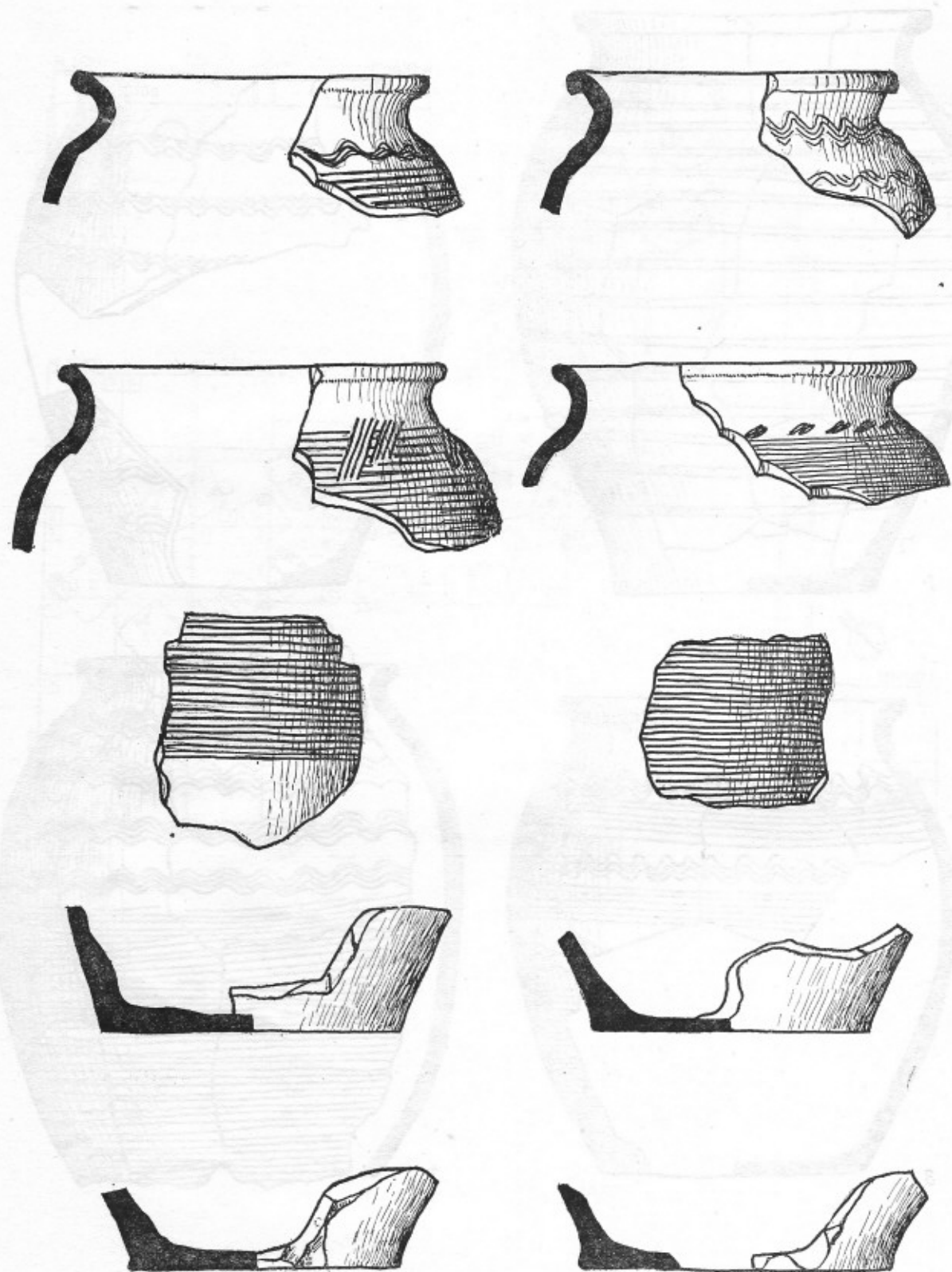
³ Монета от този период е била намерена случайно на около 3 км източно от крепостта в землището на с. Студеница, Шуменски окръг.

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

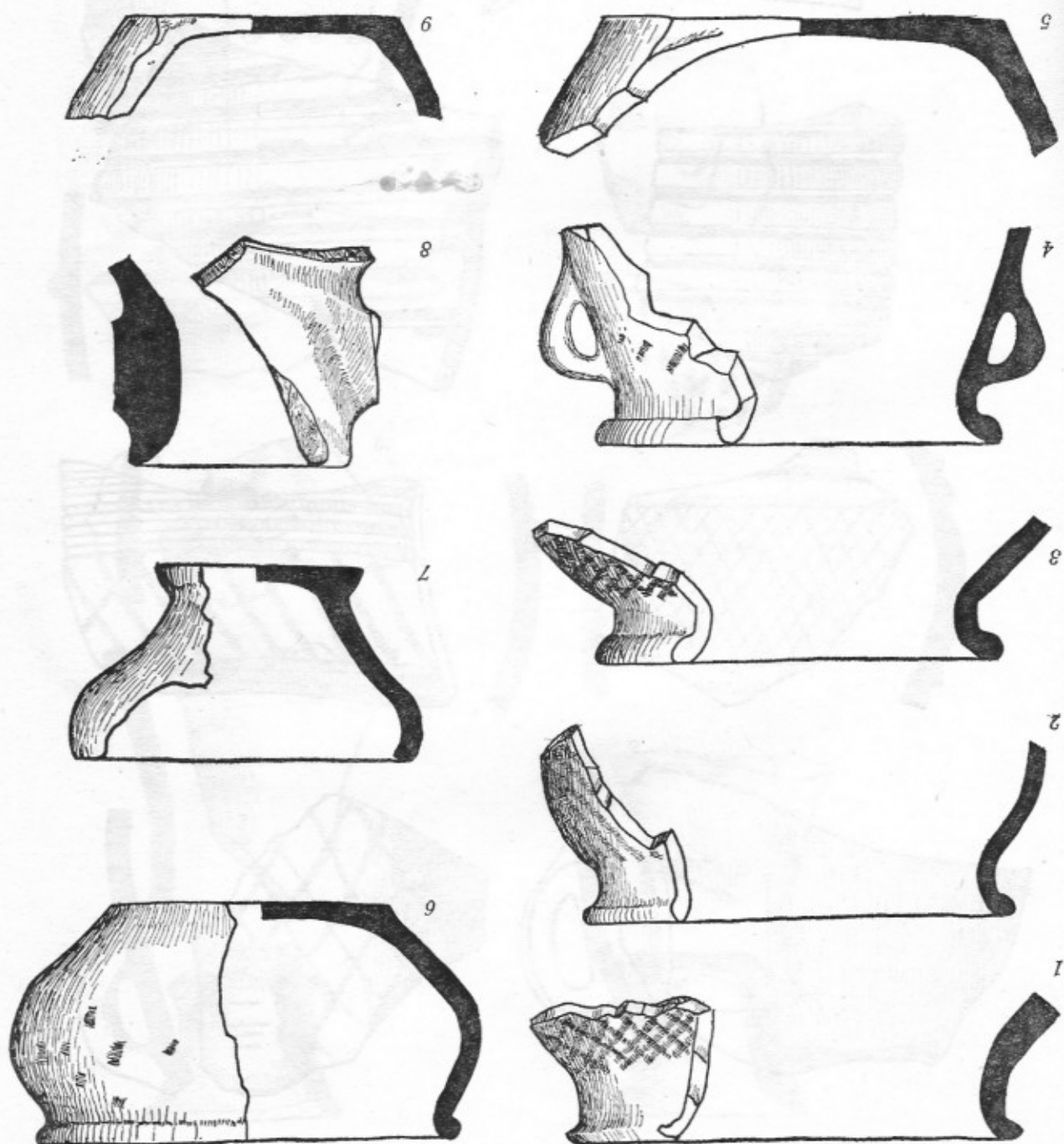
1. Монета*. Бронз. Император Константин Велики (307—337). Намерена на повърхността в западния край на откритото селище; без инв. №.
2. Монета. Бронз. Император Карус (282—283) (?). Открита на повърхността; без инв. №.
3. Тока. Бронз. Двуставна — предната част е елипсовидна, а задната — с правоъгълна форма. Има следи от железен шип. Дължина — 0,028 м, широчина — 0,027 м; открита в жилище 4; инв. № 3759; табло XLVI₃.
4. Апликация. Бронз. Има капковидна форма, а на дългите страни — по две издадени навън пъпки. Формата е обиколена от релефен ръб с радиални насечки. От вътрешната му страна има втори, гладък ръб, който ограничава гладкото, слабо изпъкнало поле. Опако е гладко, слабо вдлъбнато, с три нита. Размери: 0,025×0,018×0,001 м; открита в квадрат 4 на дълбочина 0,30—0,40 м; инв. № 3860; табло XLVI₄.
5. Апликация. Бронз. Лята, с подвит ръб и толкова тънка, че прилича на кована. Върху лицето има релефна украса от стилизиран растителен орнамент. Личат слабо изразени симетрични заоблени издатъци в горния и долния край — явно пъпки, подобни на тези от № 4. Размери: 0,027×0,018×0,001 м; открита в квадрат 24 на дълбочина 0,20—0,40 м; инв. № 3985; табло XLVI₅.
6. Обеща. Бронз. Горната дъга на кръжилото е отчупена. Долната дъга е четиригранна, ръбовете са леко назъбени и завършва с по едно елипсовидно топче. Висулката е права, неподвижно нанизана и се състои от същото топче в долния край и редуващи се пръстенчета с кръгчета от гранули. Размери: 0,027×0,038 м; открита в квадрат 15 на дълбочина 0,30 м; инв. № 3839; табло XLVI₆.
7. Обеща. Бронз. Кръжилото е от обла тел, в долната част е нанизано елипсовидно топче. Диаметър — 0,033 м; открита на повърхността, североизточно от квадрат 19; инв. № 3934; табло XLVI₇.
8. Пръстен. Мед. Представлява плоска халка и завършва горе с уширени незатворени краища. Диаметър — 0,018—0,022 м; открита в изкоп I, квадрат 1 на дълбочина 0,20—0,40 м; инв. № 3847; табло XLVI₈.
9. Печатче-амулет. Бронз. Има конусовидно тяло, отделено от халката за окачване с пръстенче. Върху основата е врязано изображение на крачеща надясно птица. Под тялото са вдълбани три ямки. Височина — 0,25 м; диаметър на основата — 0,013 м; открито в квадрат 48 на дълбочина 0—0,20 м; инв. № 4056; табло XLVI₉.
10. Кръст. Бронз. Плосък, горе с халка за окачване. Раменете са слабо уширени, с вдлъбнати по средата ивици. Опако е плоско и без украса. Височина — 0,042 м, широчина — 0,025 м; открит в квадрат 24 на дълбочина 0,20—0,40 м; инв. № 3978; табло XLVI₁₀.

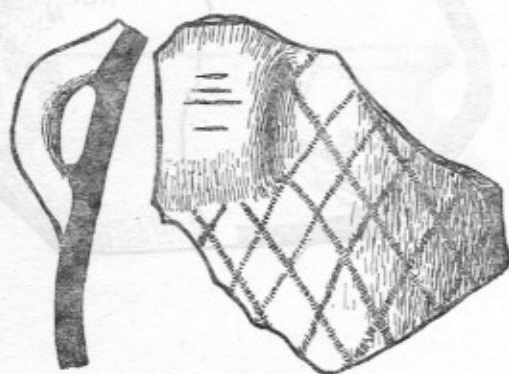
* Кат. № 1 и 2 не се представят с илюстрации поради това, че са лошо запазени.

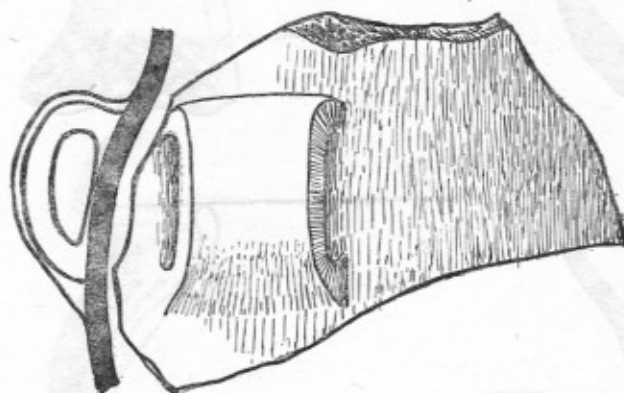

Табло ХLІ. Кухненска керамика от каолинова глина

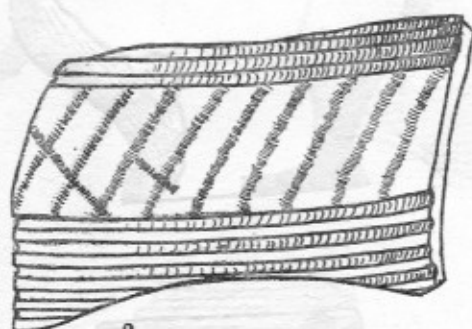

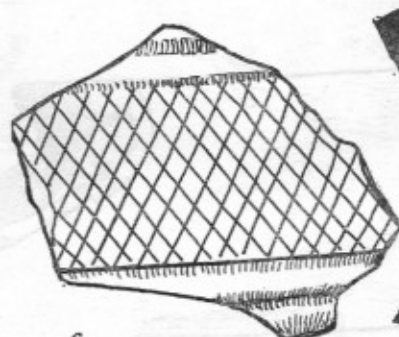
1

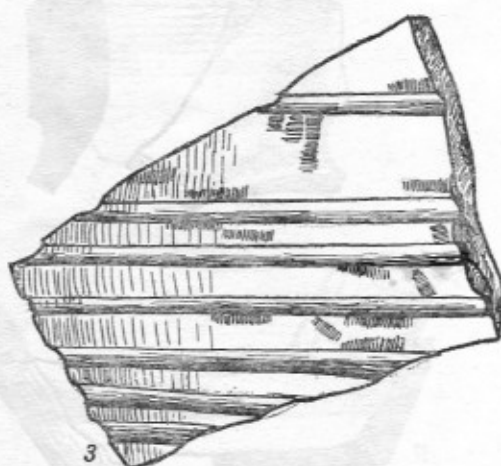
5

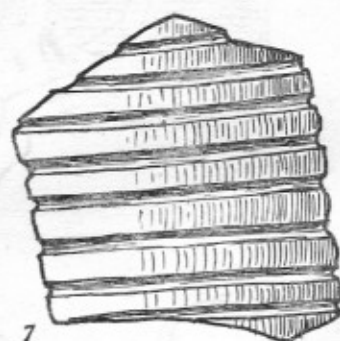
2

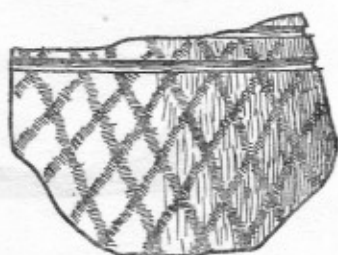
6

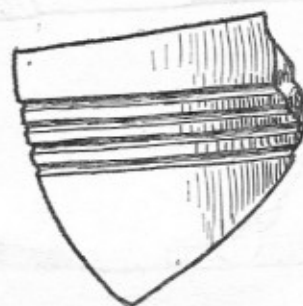
3

7

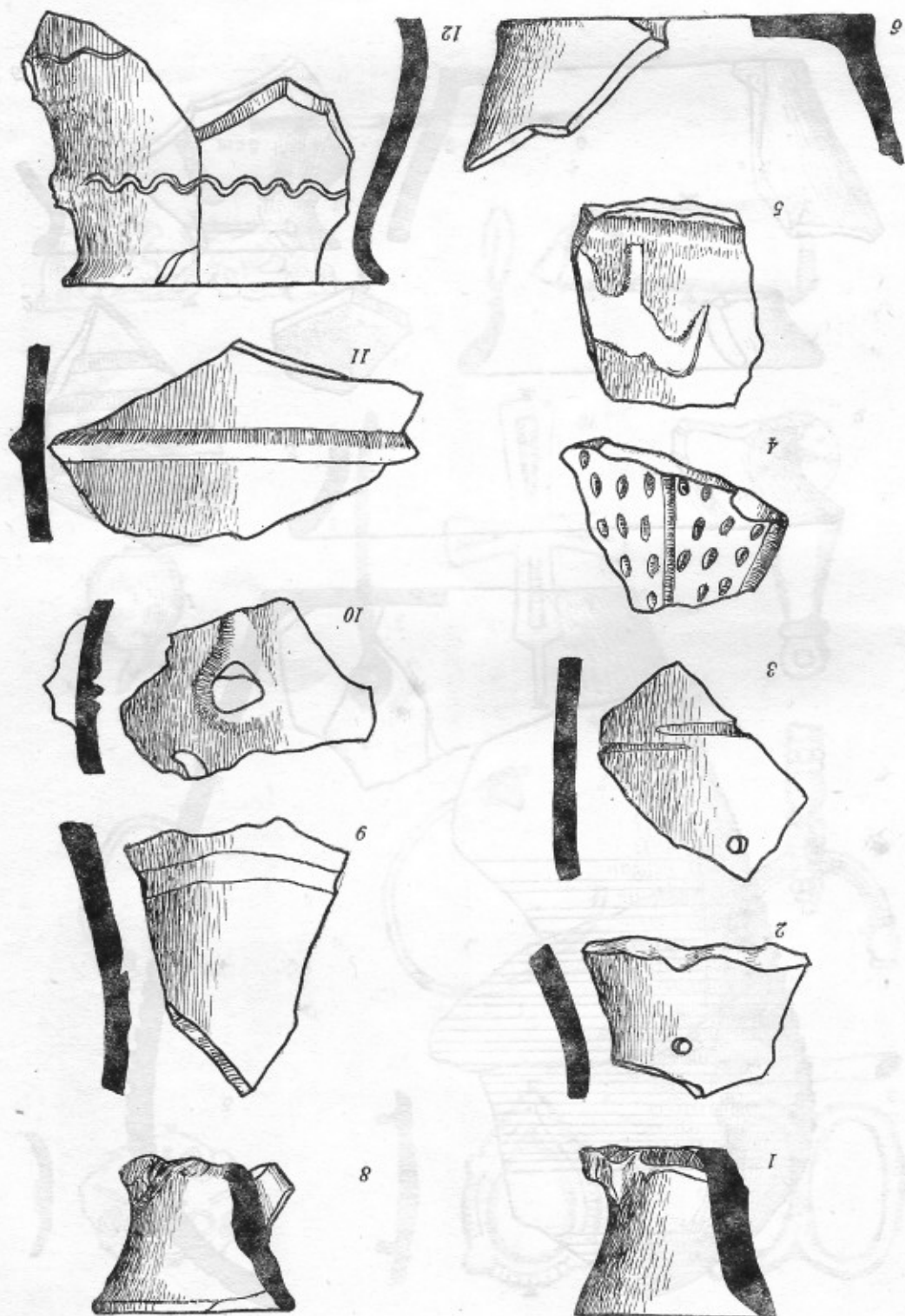

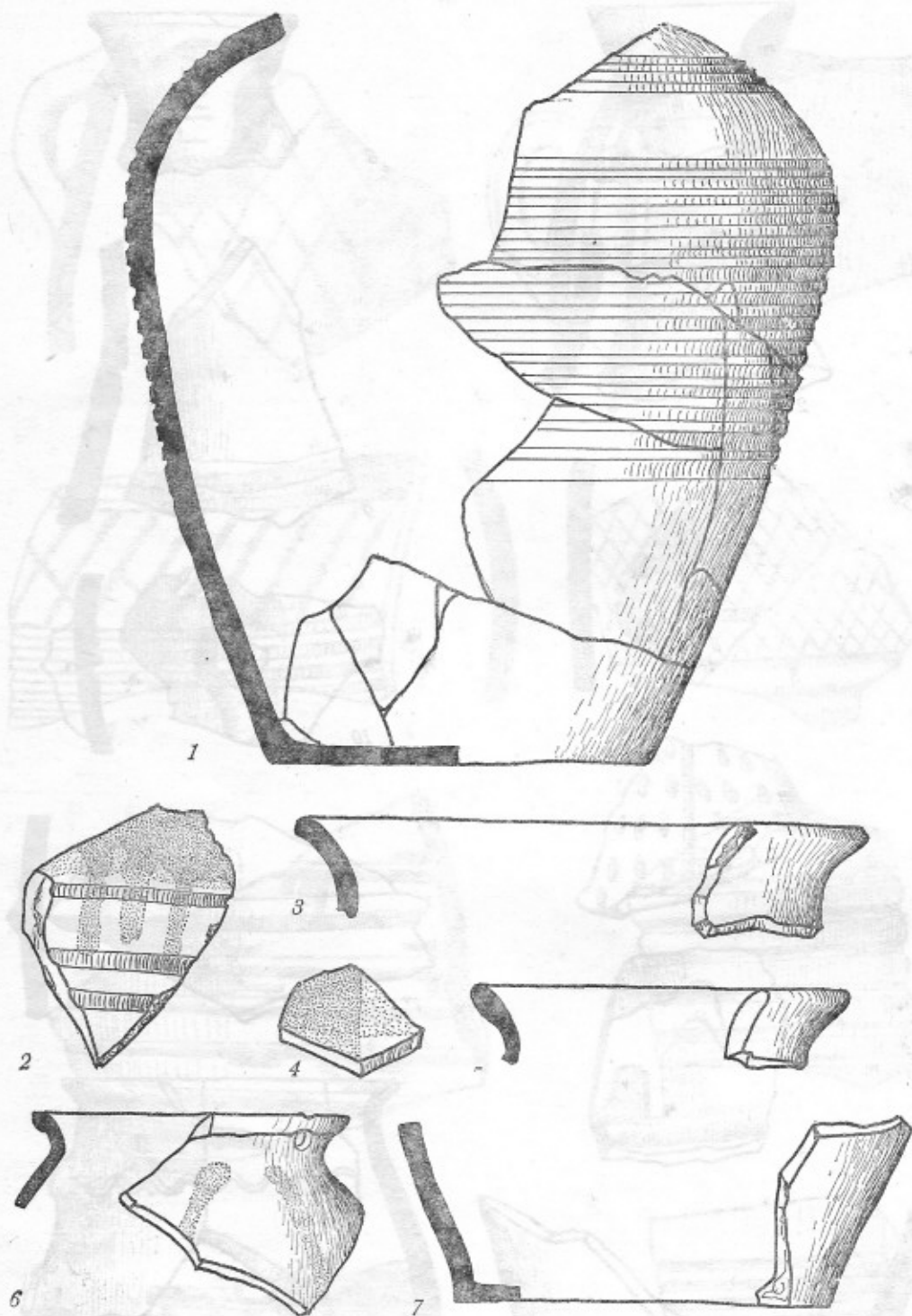
4

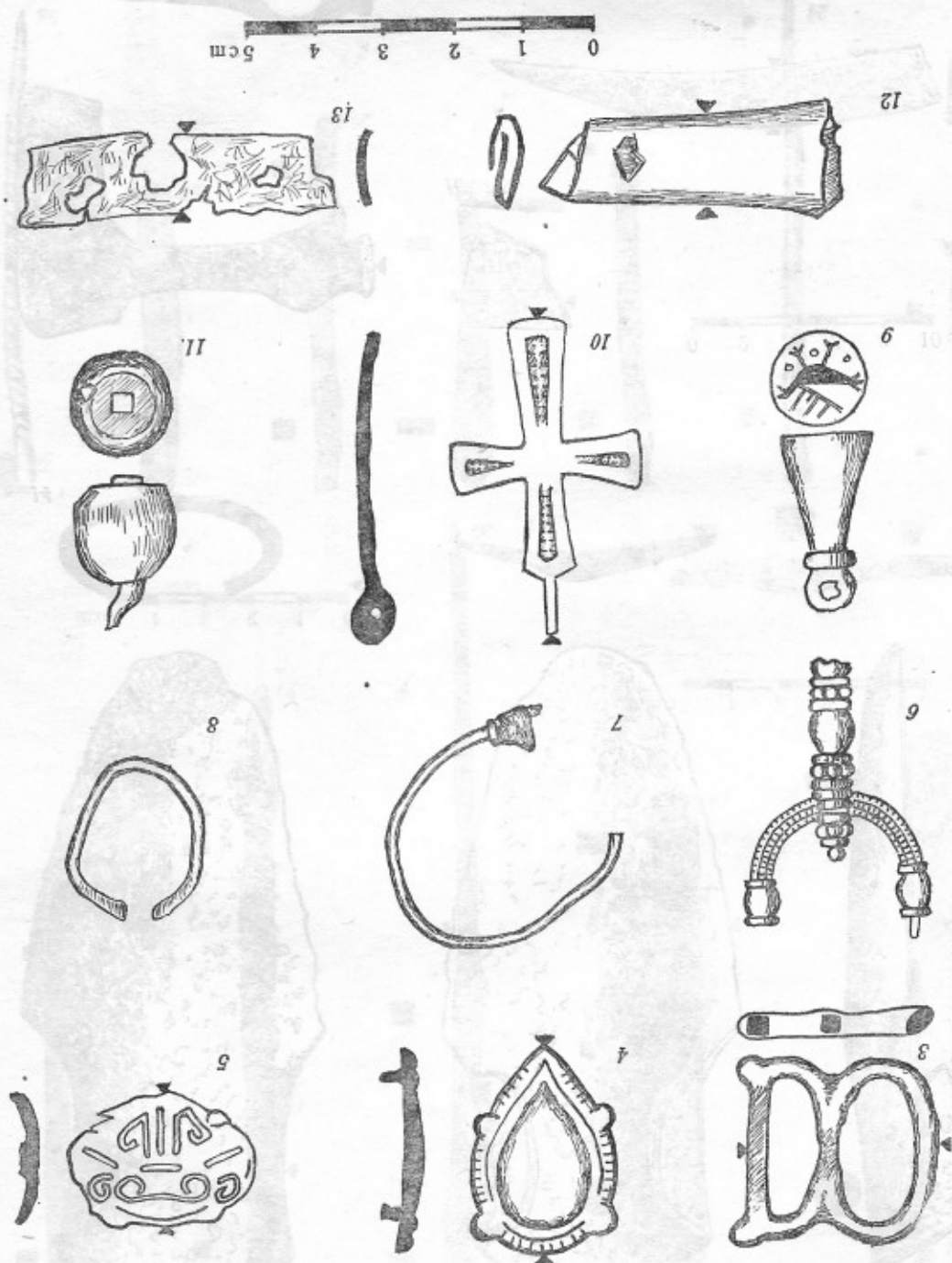
Табло XLIII. Сива лѣскава керамика

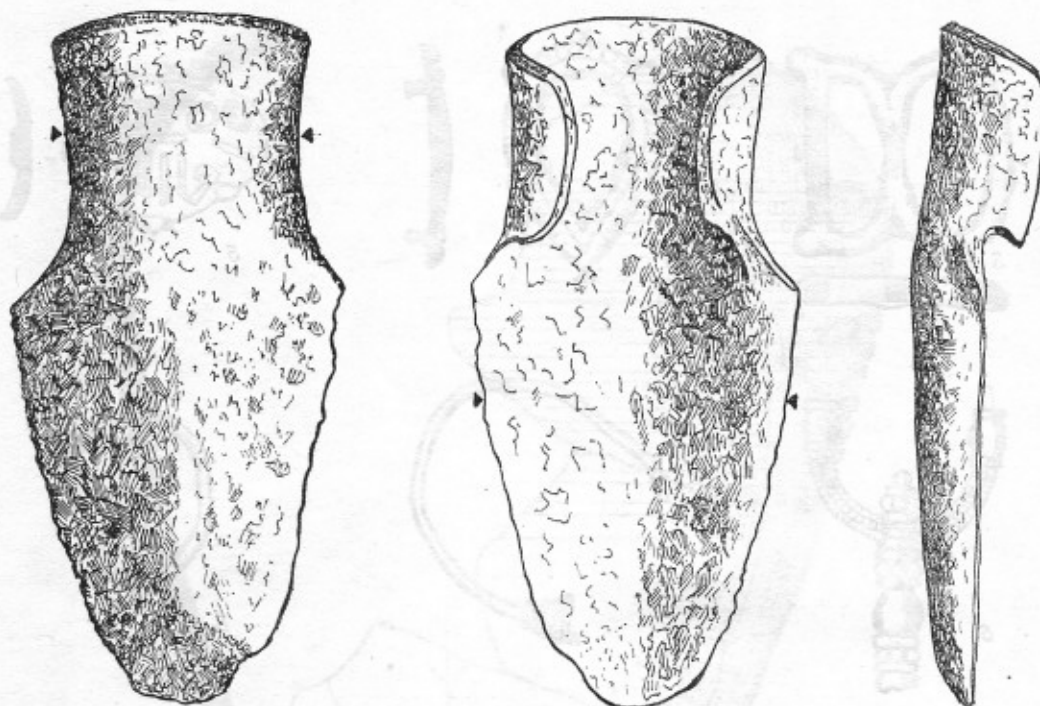
Табла XLIV. Табурапа кепамука

Табло XLV. Ангобирана керамика

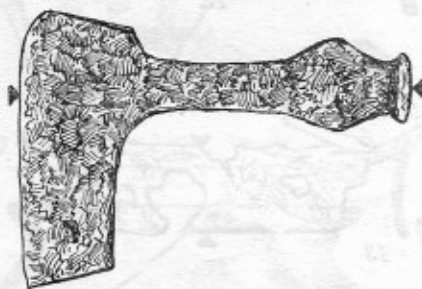

14

16

0 2 4 6 8 10 cm

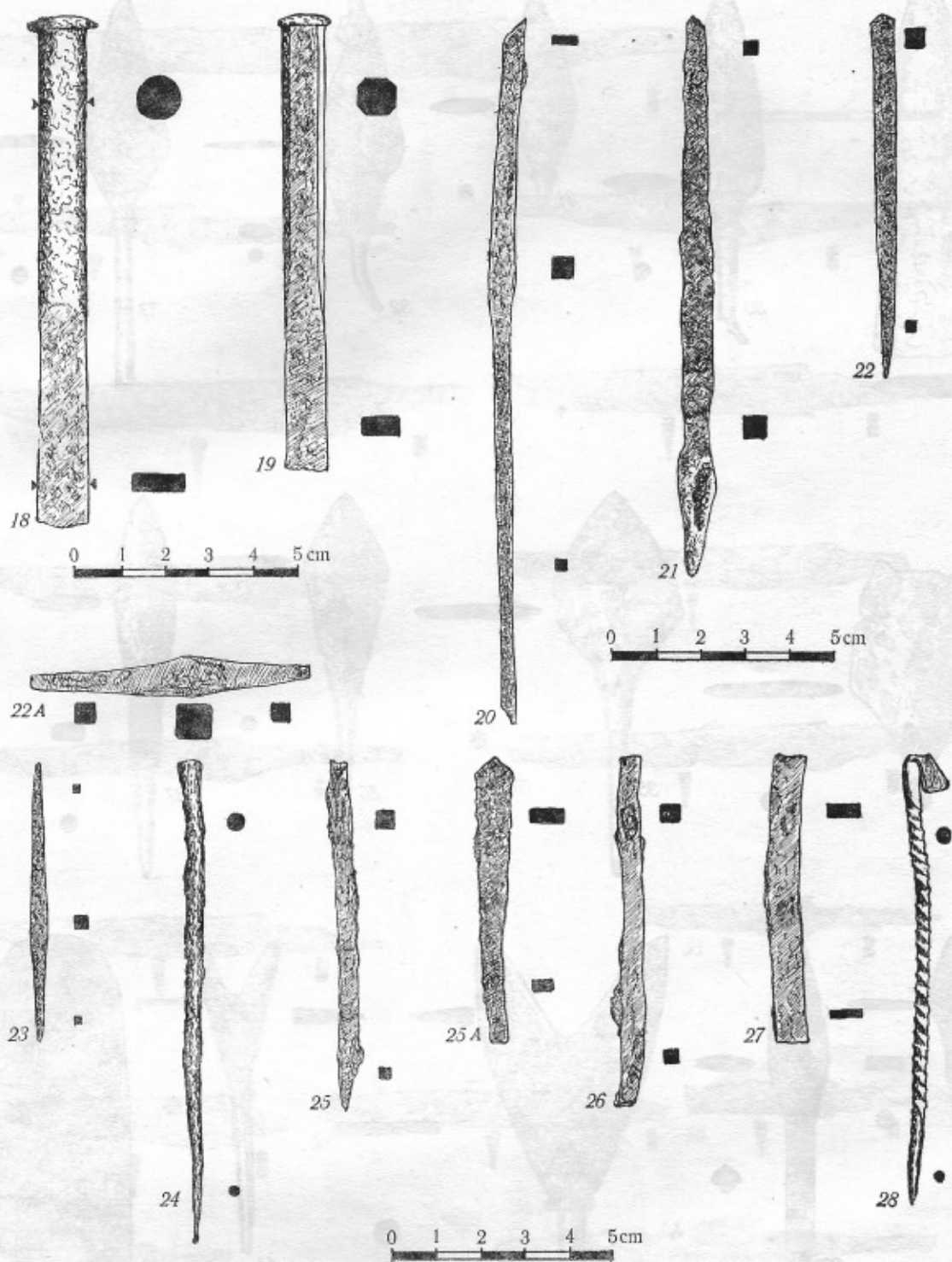

15

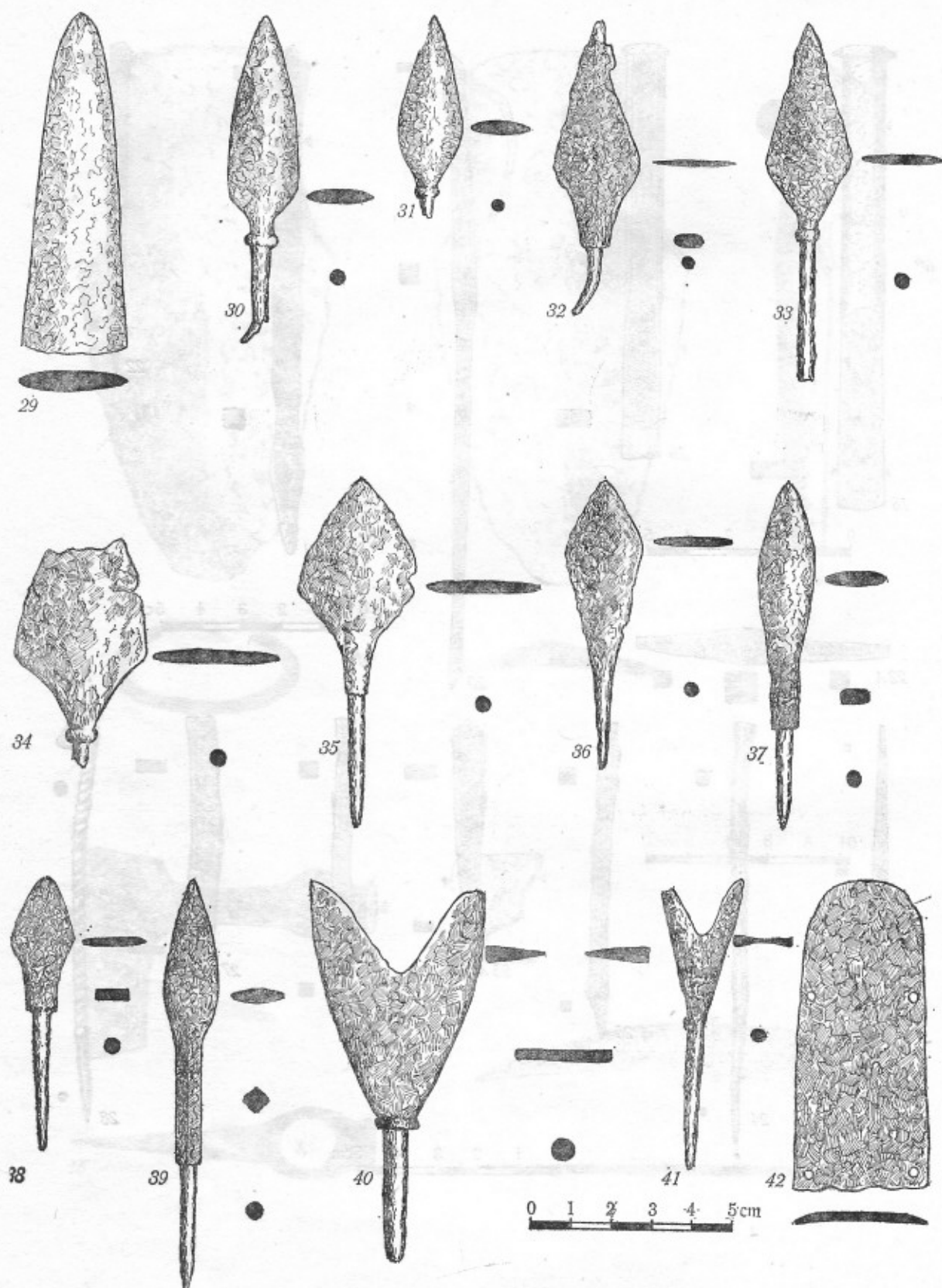

17

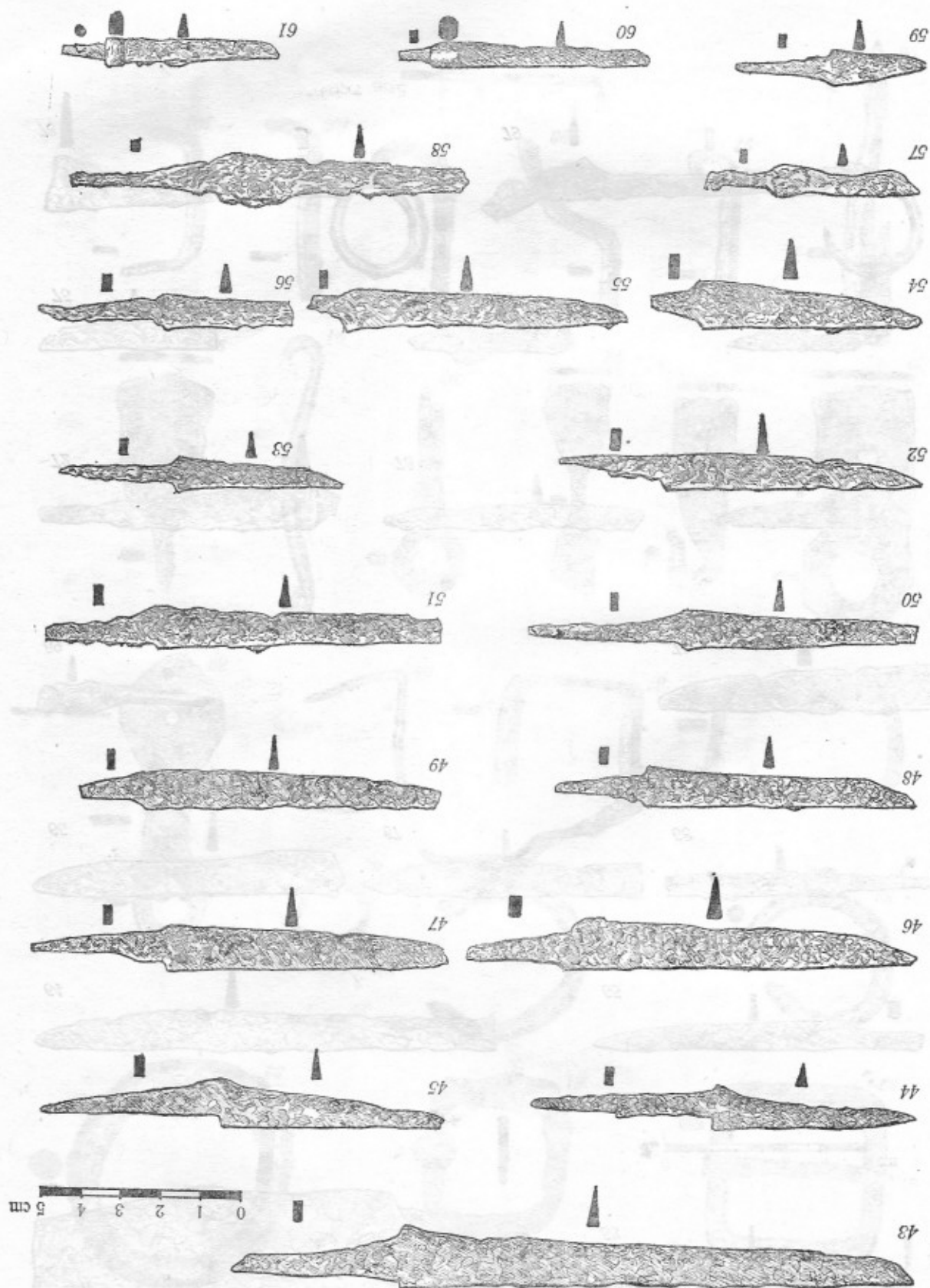
Табло XLVII. Железни оръдия на труда

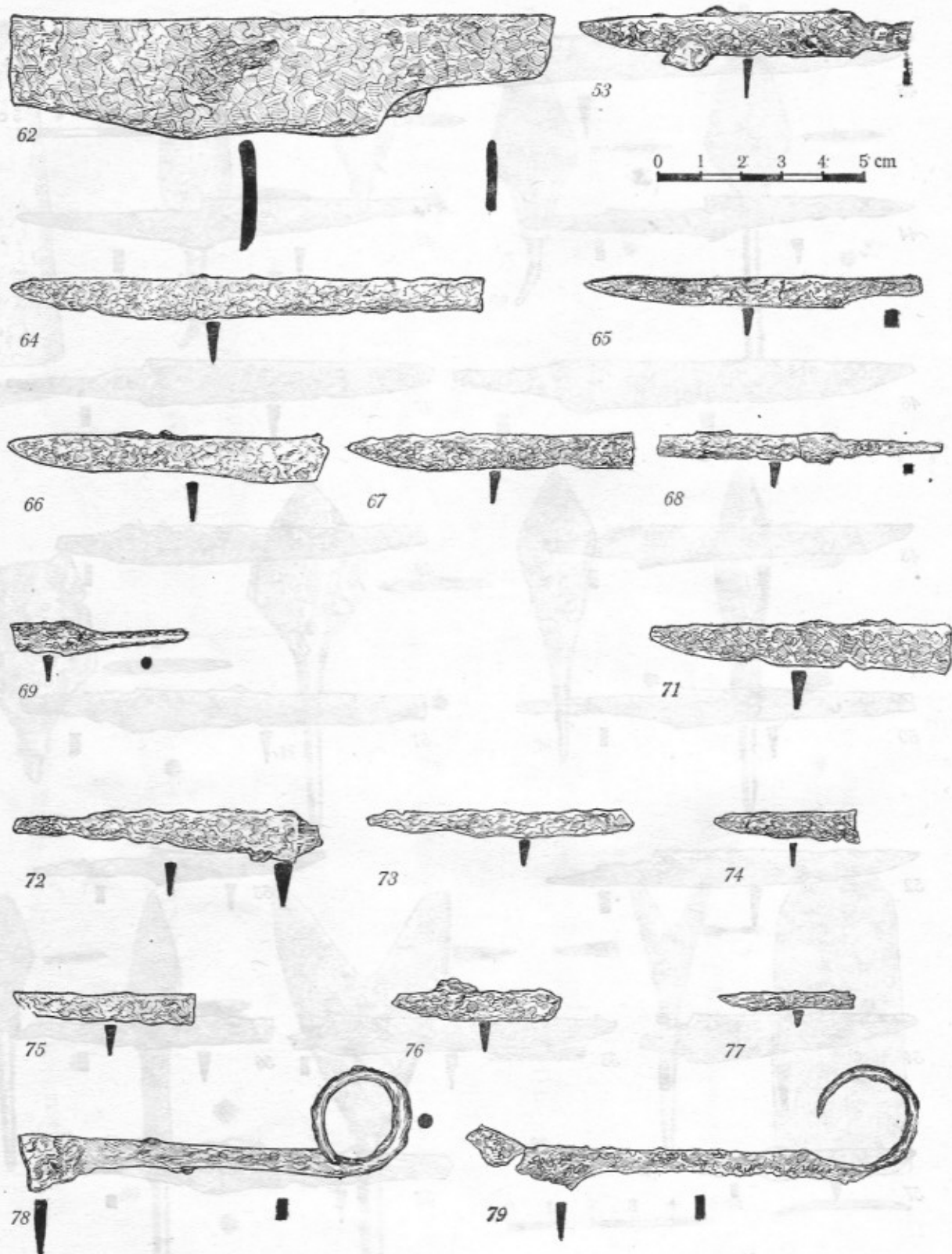

Табла XLVIII. Железни инструменти

Табло XLIX. Железни върхове от стрели

Табло LI Железни ножчета и ножици

Табла LII. Железни току, хаки, скоби и обкоу

